

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОХАН Олена Олегівна

УДК: 908(477-25)“18”

ДИСЕРТАЦІЯ
ЕКОНОМІЧНЕ ТА ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ КИЇВСЬКОГО МІЩАНСТВА У
1782 – 1870 рр.

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і
текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, професор
Шамара Сергій Олександрович

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Кохан О. О. Економічне та правове становище київського міщанства у 1782 – 1870 рр. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». — Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2021.

У дисертації досліджено процес еволюції економічного і правового становища київського міщанства за 90-річний період кінця XVIII – другої половини XIX ст., а також елементи самоврядування міщан Києва, дозволені в рамках дедалі наростаючого в ті часи пресингу з боку російської влади.

Проведено ґрунтовний аналіз історіографії питання. Основну увагу приділено тим працям, у яких досліджено різні аспекти життя киян загалом та київського міщанства означеного періоду. З'ясовано, що дослідники по-різному оцінювали законодавство Російської імперії стосовно регламентації життєдіяльності київських міщан, їхню матеріальну забезпеченість та правову захищеність. По суті, праці дослідників рубежу XIX – XX століть змінилися на більш якісні підходи вже по поразці Української революції 1917–1921 рр. Саме в 1920-х роках, спираючись на статистичні джерела, журнальні публікації XIX ст. або ж чийсь мемуари, історики почали реконструювати економічне та політико-правове життя київського міщанства періоду від посідання престолу імператрицею Катериною II до періоду «ліберальних» реформ імператора Олександра II. Та більшість праць радянської історіографії була все ж заангажована, а точніше — покликана довести згубність буквально всієї політики «російських царів» стосовно міських та сільських прошарків. Тому більш якісні дослідження українських та російських авторів, присвячені міщанам Києва в означений період, знаходимо вже в 1990-х – 2010-х роках.

У дисертації простежено процес формування міщанського стану в межах контрольованої політико-адміністративної та економічної модернізації, яку з різною мірою успішності здійснювали російські монархи. На нашу думку, спочатку ліквідація в Києві полкового козацького устрою (1782 р.), а потім і остаточне

відбирання магдебурзького права у міста (1834 р.) значно обмежили розвиток демократичних механізмів управління економікою та соціальними інститутами, яких уже тоді потребували київські міщани. Відтак, теза деяких сучасних дослідників про «початки будівництва громадянського суспільства» в тогочасній Росії виглядає непереконливою. Власне, як вона не відобразатиме історичної дійсності і до остаточного падіння монархії в цій країні.

Економічні та юридичні характеристики міщан Києва кінця XVIII — середини XIX ст. неминуче впираються в несправедливу політику російської влади, по-перше, пожадливу до розширення різноманітних зборів та податків на свою користь, по-друге, сперту на визнанні одних станів суспільства ліпшими за інші. У таких умовах скидається на те, що лишень економічно обґрунтована вигода від зростання міщанського стану спонукала владу надавати дозволи на приписування до нього багатьох соціальних груп. Відтак населення Києва в період, що досліджується, поступово збільшувалося: від 20 тис. осіб на початок періоду (тобто на часи згасання козацьких автономій) до 120 тис. осіб – на кінець (тобто на початок 1870-х рр.).

Економічні свободи, які мала б нести міщанам капіталістична трансформація та неминуча вестернізація влади, господарських та соціальних інституцій, наштовхувалися на ревниве ставлення російської влади до своїх підданих, адже і сама ця влада не хотіла бути Європою, а хіба тільки «жандармом Європи» (перебудова Київської фортеці на уламках жител декількох сотень міщан — яскраве тому підтвердження). В цілому, за підсумками нашого дослідження є підстави стверджувати, що цілком прогресивні явища урбанізації, які наслідували в Києві місцеві мешканці, поглядаючи на захід, наштовхувалися на відпрацьований роками бюрократичний апарат Росії, з усією ретроградністю та відсталістю його поглядів на менеджмент та оподаткування.

У дисертації з'ясовано майновий стан та іншу диференціацію київського міщанства за матеріальною ознакою. Загальна бідність міщан Києва, знову ж таки, не була спричинена «бідністю» самого міста чи його околиць. Як показав аналіз, представники міщанського стану долучалися до різних видів ремісничої або ж аграрної діяльності. Але система урядових заборон, місцевих зборів і звичайної соціальної несправедливості зводила нанівець якраз темпи можливого економічного

розвитку міщан, зростання загального добробуту киян, вдосконалення транспорту розвитку освіти тощо. Нерідко «вирішення питань», незручних для київського міщанства, коштувало їм на користь чиновників чималих хабарів, про що можна напевно написати окрему дисертацію. Але на разі ще один попередній висновок — за таких умов ведення бізнесу київське міщанство було справді переважно зубожілим.

Не райдужне економічне становище київських міщан раз по раз упосліджувалося новими законодавчими приписами першої половини XIX ст. На загал, фактично всі дослідники визнають, що правове становище міщанства в Україні після скасування Гетьманщини було вкрай незахищеним. А нові ініціативи російського законодавця виглядали на позір прогресивними, а в реальності — обмежувальними для міщан. Вінцем такої політики було відбирання у Києва магдебурзького права у 1834 р., коли на керівника міста вже не можна було обирати міщанина, а хіба купця; коли киянам була прописана рекрутська повинність, а згодом і нові податки та різноманітні збори. Саме тому маємо підстави стверджувати, що цивілізований Київ розбудовувався не стільки завдяки, скільки всупереч діям російської влади, згідно дії економічних законів та відповідної капіталістичної кон'юнктури, за якою та ж влада очевидно не встигала. Саме тому міщанство зростало чисельно, забудова Києва розширялася, урізноманітнювалися ремісничі товари, послуги, посилювалися процеси притоку населення до міста.

Можна стверджувати, що й ті елементи самоврядності, які перебували в межах дозволеності в місті Києві, міщанство використовувало сповна. Щоправда, наприклад, у 1840-х рр. активним виборчим правом користувалися лише ті члени міської спільноти, які досягли 21 року, мали власність, котра приносила на рік мінімум 100 руб. прибутку, були занесені в обивательську книгу (звісно ж за сплату спеціального податку) або приписані до міста мінімум упродовж двох років, не мали судимості, не були оголошені банкрутами, а також ними обов'язково мали бути виключно чоловіки. Жінки, які відповідали всім переліченим вимогам, безпосередньо у виборах участі не брали, а передавали своє право чоловікам або родичам, за умови, що вони були підданими Російської імперії, досягли повноліття, не мали судимості, і не були оголошені незаможними.

Насамкінець потрібно зауважити, що кожен член міщанської громади Києва сплачував податки за місцем прописки, що ускладнювало можливість виїзду за межі свого міста й отримання паспорту. Для того, щоб отримати паспорт, необхідно було повністю сплатити державні та місцеві податки за весь термін від'їзду, що негативно впливало на і без того незаможних міщан, які відтак втрачали можливість поліпшити свій матеріальний стан працею в інших - не таких дорогих для прожиття - містах. Існувала також можливість заручитися підтримкою поручителя, який мав би сплачувати податки за від'їжджого міщанина до моменту його повернення додому, проте не всі міщани погоджувалися на це, що додатково ускладнювало можливість отримання тимчасового паспорта.

Паспорти купцям, міщанам та селянам влада заборонила видавати більше ніж на трирічний термін. Так, станом на 1826 р. жителі Києва могли отримати паспорти трьох видів: річні, дворічні та трирічні з оплатою, відповідно, річних, дворічних та трирічних податків, але ні в якому разі не на довший період. Цікаво зауважити, що не звільнялися від сплати податків навіть ті міщани, які йшли в монастир і приймали чернецтво. Оскільки вони самі не мали можливості платити податки, то за них платили або їхні родичі, або ті, хто в свій час записав їх у міщанський стан (до речі, «кругову поруку» для міщан буде скасовано лише в 1860-х рр.). По суті, київські міщани могли звільнитися від сплати податків лише в тому випадку, якщо вони заробили достатньо коштів, щоб перейти в купецтво третьої гільдії. Окрім сплати податків, міщани несли натуральні повинності: вже згадувану рекрутську, дорожню, заїжджу (постоялу) та гужову. Тож говорити про добротне економічне становище, високий правовий статус чи хоча б про свободу доцільного користування сплаченими податками в межах місцевого самоврядування київським міщанам 1780-х – 1870-х років не доводилося.

Ключові слова: міщани, київське міщанство, економічне становище, правове становище, влада, економіка, право, приватне право, вибори, самоврядування.

ANNOTATION

Kokhan O. O. Economic and legal status of the Kyiv burghers in 1782 – 1870 — Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

The dissertation of Candidate of History Degree, prepared in the field of History of Ukraine (major's number: 07.00.01). Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2020.

In the dissertation it is investigated the process of evolution of economic and legal status of the Kyiv burghers during the 90 years since the late 18th century till the second half of the 19th century. Also it is investigated the elements of self-government of the Kyiv burghers, which were allowed under increasing pressure from the Russian authorities.

There was carried out the thorough analysis of historiography of the problem. The main attention was paid to the works, where was researched different aspects of Kyiv burgher's life during the last 20 years of the 18th century and the first 70 years of the 19th century. It was found out that the researchers evaluated differently the Law of the Russian Empire on the regulation of the Kyiv burgher's life, their material security and legal protection. Practically, the researchers' works of the late 19th – early 20th century changed to more qualitative approaches after the defeat of the Ukrainian revolution 1917–1921. In 1920-s historians started to reconstruct economic, political and legal life of the Kyiv burghers since the rule of the Empress Catherine II till the «liberal» reforms of the Emperor Alexander II. Those historians relied on statistical sources, journal publications of the 19th century or on someone's memoirs. But the most of the Soviet researchers' works were engaged. They tried to prove fatality of the whole policy of the «Russian tsars» according to the urban and rural people. So, more qualified researches of the Ukrainian and Russian authors, which were dedicated to the Kyiv burghers of the specified period, we can find out in 1990-s – 2010-s.

In the dissertation we deduced the process of the burghers' formation within the framework of controlled political, administrative and economic modernization, which was realized by Russian Emperors. In our opinion, firstly, liquidation of the regimental Cossack system in Kyiv in 1782, and, secondly, final withdrawal of the Magdeburg Law from the city in 1834, significantly limited development of the democratic mechanisms for managing the economy and social institutions, which needed Kyiv burghers. So, the thesis of some modern

historians about the «beginning of the building of civil society» in Russia in that time, seems unconvincing. Actually, that thesis did not reflect historical reality till the final fall of the monarchy in Russian Empire.

Economic and legal characteristics of Kyiv burghers in the late 18th – middle of the 19th centuries, inevitably resist on unfair policy of the Russian authorities. The authorities, firstly, wanted to expand different fees and taxes in their favor, and, secondly, admitted that some social groups were better than the others. In such conditions seems, that only economically justified benefit from the growth of burghers encouraged the authorities to grant permissions to attribute social groups to it. So, the population of Kyiv in the researched period slowly grewed: from 20 000 people in the beginning of the period to 120 000 people at the end of the period (till the early 1870-s).

Economic freedoms, which should have burghers according to the capitalist transformation and westernization of the authorities, were not realized because of the jealous attitude of the Russian authorities to their subjects. Moreover, these authorities did not want to become Europe, but only «Gendarmes of Europe». This fact we can prove on the example of the building of Kyiv fortress, while hundreds of Kyivans became homeless. In general, by the results of our research, we can confirm that quite progressive phenomena of urbanization, which had Kyiv burghers, should deal with bureaucratic apparatus of Russia with its backwardness of view on anagement and taxation.

In the dissertation we found out which was the property of Kyiv burghers. The general poverty of Kyiv burghers was caused by the «poverty» of the city itself or its surroundings. As we can see from the analysis, representatives of the burghers joined various types of handicrafts or agricultural activities. But system of government bans, local payments and usual social unfair nullified the tempo of possible economic development of the burghers, improvement of lighting, transport, etc. Often «solving questions», which were uncomfortable for Kyiv burghers, costed them considerable bribes in favour of officials. So, we can conclude, that under such business conditions Kyiv burghers were really poor.

Also, during the first half of the 19th century appeared new and new legislative prescriptions on Kyiv burghers. In general, almost all the researchers recognize, that legal status of the burghers in Ukraine after the liquidation of Hetmanshchyna was very unprotected. And new initiatives of the Russian government seemed outside progressive, but

inside were restrictive for the burghers. Finally, Kyiv lost its Magdeburg Law in 1834. Since that time the leader of the city could not be the burgher, but only merchant. Lately, Kyivans had to carry recruiting duty, pay new taxes and various fees. That is why we have reason to assert that civilized Kyiv was being rebuilt not so much thanks as contrary to the actions of Russian authorities. That is why the number of burghers was growing, construction of Kyiv expanded, appeared various handicraft goods, services, and intensified processes of population influx to the city.

We can confirm, that those elements of self-government, which were permitted in the Kyiv city, were used by burghers completely. Although, for instance, in 1840-s, right to vote had not all the members of the burghers' community, but only those who were 21 years old, had property that brought in at least 100 rubles a year, were listed in special book of the citizenship for payment of the special tax, or who were assigned to the city for at least two years; also those members should not have criminal record, should not be bankrupt, and, of course, they should only be just men. Even if women matched all the listed requirements, they did not participate in elections, but passed their rights to their men or relatives, but only if they were subordinate to the Russian Empire, reached adolescence, did not have criminal record, and were not declared as poor people.

Finally, we must note, that each member of the Kyiv community paid taxes at the place of residence. That fact complicated the possibility of departure beyond the city and receiving a passport. In order to get a passport, burghers should pay all the taxes completely for the entire departure period. That negatively affected the poor burghers, who lost the opportunity to improve their material condition by labour in other cities. Also there was a possibility to enlist the support of the guarantor, who would pay taxes for the entire period of departure of the burgher, but not all the burghers agreed to that.

Russian authorities banned to issue passports for merchants, burghers and peasants for more than three years. So, in 1826 Kyiv citizens could obtain passports of three types: for one, two, and three years. But, of course, before they should pay all the taxes for one, two, or three years, but not for the longer period. It is interesting to note, that even those burghers, who went to monastery, should continue to pay all the taxes. As they could not do that, all their taxes paid their relatives, or those burghers, who

wrote them before in the burghers. «Circle bail» was abolished for burghers only on 1860-s. Essentially, Kyiv burghers could be exempted from paying taxes only if they earned enough money to come to the merchants of the third guild. Besides the payment of taxes, burghers carried natural duties: recruitment, road duty, reserved, and drawn duty. As a result, we can not say about good economic situation, high legal status, or freedom of appropriate use of the paid taxes of the Kyiv burghers during 1780-s – 1870-s.

Keywords: burghers, Kyiv burghers, economic situation, legal status, authorities, economy, law, private law, elections, self-government.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації в наукових фахових виданнях України:

1. Кохан О.О. Підпорядкування міського життя Києва законам Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX століття. *Українознавчий альманах*. Випуск 18. Київ, 2015. С. 176–179.
2. Кохан О.О. Чисельність та правове становище київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. *Краєзнавство*. Київ, 2016. С. 66–71.
3. Кохан О.О. Київські ремісничі цехи в кінці XVIII – середині XIX ст. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. Київ, 2016. Т. 182. С. 19–23.
4. Кохан О.О. Майнова диференціація київського міщанства в кінці XVIII – середині XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 30–34.
5. Кохан О.О. Порівняння правового становища київського міщанства до і після ліквідації магдебурзького права в кінці XVIII – середині XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 69–74.

Публікація у зарубіжному періодичному виданні:

6. Olena Kokhan. Kyiv as a trade and industrial center in the first half of the 19th century. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. Lublin. Poland, 2020. № 4 (32). V. 1. P. 118–122.

Публікації, у яких додатково відображено результати дослідження:

7. Кохан О.О. Образ Києва першої половини XIX століття у спогадах, опублікованих у часопису «Киевская старина». *Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: європейський цивілізаційний вимір*. Матеріали V щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 27 травня 2015 р.). Київ, 2015. С. 68–77.

8. Кохан О.О. Будівництво міщанських садиб Києва у перші десятиліття імперської модернізації між природою та владою. *Двадцять восьма наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах*. Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / ред. В. Масненко. Черкаси, 2018. С. 36–50.

9. Кохан О.О. Торгівля киян в кінці XVIII – середині XIX ст. *Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.* Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 29 березня 2017 р.) / ред. О. Реєнт. Київ, 2017. С. 222–227.

10. Кохан О.О. Реалізація прав міщан в Україні на початкових етапах «ери націоналізму» (за матеріалами міста Київ). *Актуальні проблеми реалізації прав і свобод людини в умовах глобалізації*. Збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції (Черкаси, 1–2 листопада 2018 р). Черкаси, 2018. С. 15–18.

11. Кохан О. О. Особливості розвитку міст Східної Європи та Центральної України в першій половині XIX ст. *Історико-культурна спадщина: європейський вимір*. Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 1 червня 2018 р.) / упоряд. Ю. Кудрина. Львів, 2018. С. 60–63.

ЗМІСТ

ВСТУП	13
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	17
1.1. Історіографія	17
1.2. Джерельна база	26
1.3. Методологія дослідження	30
Висновки до 1 розділу.....	35
Розділ 2. ЧИСЕЛЬНІСТЬ І МАЙНОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ МІЩАН КИЄВА	37
2.1. Джерела формування та кількісний склад міщанського стану.....	37
2.2. Майнове становище київських міщан.....	68
Висновки до 2 розділу.....	75
Розділ 3. ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КИЇВСЬКОГО МІЩАНСТВА.....	78
3.1. Реміснична сфера, мануфактурне і фабричне виробництво.....	78
3.2. Торгівля та інші форми діяльності	102
3.3. Оподаткування міщан у Києві.....	123
Висновки до 3 розділу.....	141
Розділ 4. ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ МІЩАН КИЄВА	144
4.1. Правове становище міщанської громади	144
4.2. Участь киян у місцевих органах влади	160
Висновки до 3 розділу.....	170
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	180

ВСТУП

Актуальність. Місто як феномен людської цивілізації завжди привертало увагу дослідників різних галузей знань. Інтерес до містознавчої тематики в сучасній вітчизняній історіографії підживлюється як можливістю значно ширшого використання методологічного інструментарію так і потребою осмислення викликів, продиктованих невідпинним ходом урбанізаційного процесу. Особливу сторінку української історії становить період генези міської модернізації, яка мала суттєві регіональні особливості, обумовлені тривалим перебуванням полісів у складі інших держав. Даний феномен надзвичайно яскраво проявився в житті київської громади кінця XVIII – першої половини XIX ст. Самодержавний режим не сприяв потужному економічному розвитку міста, що відбилося на характері професійної діяльності та майновому становищі його мешканців. Водночас правовий статус київських міщан змінювався відповідно до трансформацій законодавства Російської імперії, які були спрямовані на уніфікацію організації місцевого самоврядування в межах держави. Із позбавленням Києва магдебурзького права в 1834 р. та перетворенням магістрату на міську думу, міщанство втратило колишні права та привілеї. Однак, воно й надалі залишалося найчисельнішою соціальною категорією, вирізнялося своєю господарською діяльністю та визначеним правовим статусом.

Актуальність досліджуваної тематики обумовлена важливістю вивчення специфіки модернізаційних процесів міста Києва з його віковими традиціями, суголосними європейським, яке опинилося в нових соціокультурних умовах. Зокрема, узагальнення історичного досвіду економічного та правового статусу київського міщанства в імперську добу.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дослідження виконано в рамках наукової теми кафедри приватного права Східноєвропейського університету економіки і менеджменту «Теоретико-правові та практичні аспекти регулювання цивільних, трудових та адміністративних правовідносин у сфері захисту прав особи на сучасному етапі розвитку законодавства України» (номер державної реєстрації 0108U009328). Тему дисертації затверджено Вченою радою

Східноєвропейського університету економіки і менеджменту (протокол № 6 від 27. 05. 2015 р.).

Об'єктом дослідження є київське міщанство як соціальна група імперської доби.

Предметом дослідження є економічне та правове становище міщан Києва у 1782 – 1870 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1782 – 1870 роки. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлено відчутними змінами в статусі київського міщанства, спричиненими ліквідацією решток Української держави (Гетьманщини), зокрема Київського полку в 1782 р., верхньої — реформою в міському управлінні 1870 р., яка суттєво змінила статус міщан Києва.

Територіальні межі дослідження охоплюють місто Київ.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні економічного та правового становища міщан міста Києва впродовж 1782 – 1870 років.

Для досягнення мети були поставлені наступні **завдання**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати джерельну базу та методологічні засади дослідження;
- окреслити джерела формування та визначити кількісний склад київських міщан;
- проаналізувати майнове становище міщан;
- розкрити професійно-господарську діяльність представників міщанського стану Києва у ремісничій сфері, мануфактурному і фабричному виробництві та торгівлі;
- охарактеризувати систему оподаткування міщани;
- визначити правове становище міщанської громади;
- з'ясувати ступінь участі киян у місцевих органах влади.

Методи дослідження. Дисертаційна робота базується на основі загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів дослідження. До перших відносяться методи аналізу і синтезу, узагальнення та критичний. Серед міждисциплінарних методів, застосованих у дослідженні, можемо виділити: структурно-функціональний, демографічний, наукового

плюралізму. Використані також спеціальні історичні методи: проблемно-хронологічний, ретроспективи, історико-генетичний та історизму.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена одержаними результатами дослідження, сформульованими в основних положеннях і висновках роботи.

Уперше:

- здійснено комплексне дослідження економічного та правового становища міщан Києва упродовж 1782–1870 рр.;

уточнено:

- тезу, що зростання чисельності київського міщанства та його економічного потенціалу відбувався більше всупереч, ніж завдяки, російській владі, а насамперед — через об'єктивні закони капіталістичної трансформації, більш зримої вже на середину XIX ст.;
- свідчення про функціонування магістрату та формування міських органів влади в Києві;

знайшли подальший розвиток:

- характер участі міщан в органах місцевого управління.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що висновки й узагальнення роботи доречно залучати до підготовки навчальних посібників, розробки лекцій як з історії місцевого управління та історії України зокрема, так і процесів урбанізації в цілому. Ці матеріали стануть в нагоді краєзнавцям, музейним та бібліотечним працівникам.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота виконана самостійно, в якій викладено авторський погляд на економічне та правове становище київських міщан 1782-1870 р.р. Наукові результати роботи належать особисто авторці і становлять практичний внесок здобувача в розвиток вітчизняної історичної науки.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки роботи обговорено на засіданнях кафедри публічного права Східноєвропейського університету імені Рауфа Аблязова. Загальну концепцію дослідження авторкою відображено у виступах і дискусіях на V-тій щорічній Всеукраїнській науково-

практичній конференції «Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ – ХХІ століть: європейський цивілізаційний вимір» (Київ, травень 2015 р.), Щорічній науково-практичній конференції Національного музею історії України (Київ, грудень 2016 р.), ХХVІІІ-мій науковій сесії Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах (Черкаси, березень 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Другі києвознавчі читання» (до 100-річчя Української революції 1917-1921 рр.; Київ, березень 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми реалізації прав і свобод людини в умовах глобалізації» (Черкаси, листопад 2018 р.).

Публікації. Фактологічний матеріал, висновки та узагальнення, запропоновані в дисертації, відображено в 11 публікаціях. Із них 5 наукових статей у вітчизняних фахових виданнях, 1 стаття — в закордонному періодичному виданні. Загальний обсяг фахових публікацій становить 5,2 друкованих аркушів.

Обсяг і структура дисертації зумовлені логікою розкриття теми, метою та дослідницькими завданнями. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (232 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 197 сторінок, основного тексту — 179 сторінок.

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

У сучасному українському історіографічному просторі проблематика життєдіяльності київського міщанства періоду 1782–1870-х рр. до сьогодні залишається маловивченою. Ця багатоаспектна тема фактично залишилася поза увагою й зарубіжних істориків. Водночас, слід наголосити, що правове та економічне становище київських міщан в означений період зазнали суттєвих трансформацій аж до своєї глобальної зміни внаслідок запровадженої імператором Олександром II реформи міського самоврядування 1870 р., що відкриває значний простір для наукового пошуку. Наявний історіографічний масив варто поділити на чотири основні групи: 1) праці істориків імперської доби; 2) науковий доробок радянських вчених; 3) напрацювання зарубіжних дослідників; 4) сучасні історичні студії українських науковців.

Бачиться доцільним розпочати аналіз історіографії проблематики дослідження із праць, присвячених вивченню системи самоврядування і виборів, особливостей загальнодержавних і місцевих нормативно-правових актів, виданих впродовж другої половини XIX – на початку XX ст.

Так, з-поміж дореволюційної історичної літератури передусім слід згадати працю відомого російського вченого-правознавця І.І. Дитятіна «Городское самоуправление в России». Автор досить ґрунтовно проаналізував особливості процесу формування й функціонування міських органів влади, соціальне та правове становище різних станів суспільства Петербурга, Москви, Одеси, Тифлісу і лише побіжно — Києва та інших губернських міст Російської імперії, зокрема й в контексті порівняння з аналогічними процесами, що відбувалися в містах тогочасної Західної Європи [167].

Проблеми місцевого самоврядування на теренах Російської імперії від середини XIX ст. досліджували й українські історики І.М. Каманін [113; 114; 115;

116], Н.В. Молчановський [129], О.О. Андрієвський [97; 98]. Зокрема історик-архівіст І.М. Каманін у своїй праці «Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву», опублікованій на шпальтах видання «Киевская старина» у 1888 р., дослідив причини ліквідації магдебурзького права та запровадження міських органів влади з елементами самоврядування. Н.В. Молчановський у розвідці «Киевское городское управление в 1786 г.» вивчав діяльність шестигласної думи, а О.О. Андрієвський — київського магістрату у своїй статті «Исторические материалы из архива Киевского губернского правления». О.І. Левицький звернув увагу на політичне становище Києва в 1811–1812 рр. та визначив ряд проблем у його розбудові й розвитку [119]. Ще один історик, який жив і працював у другій половині XIX ст., О.І. Мердер, у своїх коротких есе, опублікованих на сторінках часопису «Киевская старина», дав загальну характеристику Києва станом на початок XIX ст. Зокрема, він приділив увагу питанню розвитку торгівлі міста та зайнятості у ній різних соціальних станів, у тому числі й міщан, а також висвітлив процес поступового переходу місцевих органів влади під юрисдикцію Російської імперії, а, отже, підпорядкування системи управління містом загальноімперському законодавству, що означало ліквідацію колишньої самостійності [123; 124; 125; 126; 127].

Не можна оминати увагою також ґрунтовні праці М.П. Дружиніна, присвячені історії російського міщанства, зокрема «Мещане и земельный вопрос» 1906 р. і «Мещане, их положение и нужды» 1917 р. Автор, фактично, висловлює своє співчуття представникам цієї соціальної верстви, які, у своїй переважній більшості, не мали великих матеріальних статків, мешкали на околицях міст, де «міська управа не проявляє... турботи», де «бруд, який не прибирається», де «немає бульварів і садів» [171; 172, с. 4].

Крім того, інформацію стосовно правового статусу міщанської верстви на теренах Російської імперії досліджуваного періоду можна почерпнути у працях В.І. Водовозова, О.О. Кізеветтера, В.Й. Ключевського, П.Н. Мілюкова, О.Д. Пазухіна, С.М. Соловйова, Г.І. Шрейгера та ін. Особливий інтерес становлять викладені ними власні міркування щодо розкриття суті низки понять «міщанин», «міщанський стан», «міський обиватель» тощо. Ці автори приділили достатньо

уваги й вивченню проблеми взаємин між державою і представниками міщанського стану.

Ходу нашого дослідження також прислужилися праці істориків рубежу XIX – XX ст. Серед них слід виокремити роботу В.С. Іконникова, який здійснив загальний опис історії Києва в 1654–1855 рр. Автор, зокрема, дослідив діяльність магістрату, міщанські права й привілеї, які побутували до царських реформ 1785 р., соціально-економічні та політичні підстави для їхнього відновлення імператором Павлом I у 1798 р., основні причини припинення дії магдебурзького права у 1835 р. Разом з тим, вчений простежив зміни у структурі населення міста та географії розселення киян у трьох його основних частинах: на Подолі, Печерську і Старому місті. Окрему увагу він приділив вивченню стану розвитку промисловості у 1830–1840-х рр. [112].

В радянський період низку наукових праць, присвячених висвітленню історії міста Києва опублікував відомий історик, керівник комісії з історії Києва та Правобережжя ВУАН, В.І. Щербина. Особливий інтерес становлять такі його праці: «Боротьба Києва за автономію» (1925 р.), «Нові студії з історії Києва» (1926 р.), «Документи до історії Києва 1494–1835 рр.» (1926 р.), «Нариси з історії Києва, відколи його приєднано до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914)» (1926 р.), «Київ і Київщина на початку XIX віку» (1929 р.) [228; 229; 205]. В.І. Щербина досліджував інституційну та функціональну структуру місцевого самоврядування, починаючи від Жалуваної грамоти містам 1785 р., виданої Катериною II, і закінчуючи Першою світовою війною. Крім того, історик звернув увагу на діяльність київських цехів кінця XVIII – початку XIX ст. та проблематики міщанського стану [203]. Так, студіювання праць В.І. Щербини дало можливість іншому радянському історику К.Є. Антиповичу дійти висновку, що хоча 1796 р. Києву й було повернуто його попередній правовий статус, однак місто вже йому не відповідало з причини тих разючих змін, які відбулися в його соціальному складі, денационалізації міщанського стану тощо [207, с. XXV–XXXIV].

Головні символи місцевого самоврядування, які включали інсигнії старого магістрату: корогви, ратушу, печатки, цехові скриньки, а згодом — пам'ятник

магдебурзькому праву, — досліджував Д.М. Щербаківський у своїй праці «Реліквії старого київського самоврядування» (1925 р.) [203]. На початку автор із сумом зауважив: «Не лише будинків, але й інших реліквій самоврядування київського старіших діб не збереглося: ні оригіналів грамот і привілеїв, ні книг цехових найстарших, ні старих прапорів магістратських і цехових, ні печаток...» [203, с. 6]. З огляду на це, головну мету свого доробку він сформулював так: «Докладні архівні дослідження й розшуки не входять в завдання цієї статті. Вона має на меті дати лише описання київської ратуші й загальний нарис реліквій київського самоврядування діб пізніших, що переходять у відділі «Старий Київ» Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві...» [203, с. 6].

Проблем забудови Києва на початку XIX ст. та специфіки розселення в межах його території різних соціальних станів, в тому числі й міщан, торкнувся історик І.І. Щітківський у своїй розвідці «До історії забудування Києва на початку XIX ст.» (1930 р.). Вивчаючи порядок розподілу земель під приватне будівництво, вчений, зокрема, звернув увагу на соціальний стан власників 150-ти нових садиб і зазначив, що в їхньому складі перебувало 32 міщанина [230].

Питання цехового устрою, соціальної структури та діяльності київських цехів кінця XVIII – початку XIX ст. вивчали П.В. Клименко, К.О. Лазаревська та М.Ф. Карачківський. Так, праця П.В. Клименка «Цехи на Україні» (1929 р.) являє ґрунтовне дослідження цехового життя різних українських міст від часу їхнього заснування в містах Західної України на початку XVII ст. і до початку XIX ст., коли вони вже існували практично в усіх великих містах, зокрема й у Києві [179]. Історію саме київських цехів досліджували на початку XX ст. К.О. Лазаревська у своїй розвідці «Київські цехи в другій половині XVIII ст. та на поч. XIX ст.» [218] та М.Ф. Карачківський у працях: «Архівна спадщина київських цехів» (1927 р.) та «Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби» (1930 р.) [178; 215].

Значний науковий інтерес становить робота російського радянського історика і демографа А.Г. Рашина «Население России за 100 лет (1811–1913 гг.): Статистические очерки» 1956 р. Зокрема, у другому її розділі ретельно

проаналізовано динаміку чисельності і процеси формування міського населення Росії у XIX – на початку XX ст. [198]

Чи не найбільш вагомим внеском у розробку проблематики історії міщанства дореформеної Російської імперії стала монографія іншого радянського історика П.Г. Риндзюньського «Городское гражданство дореформенной России» (1958 р.), де розглянуто розвиток міського життя у фінансовій, торговельній та промисловій сферах. Основну ж увагу дослідник зосередив на вивченні процесу переходу до міст селян, які добровільно чи примусово приписувалися до міщанського стану, платили податки й несли повинності у відповідності з припискою, займалися аграрною діяльністю, торгівлею або ж працювали на заводах [200]. Надзвичайно цікавими є й статистичні дані щодо змін чисельності міських станів впродовж першої чверті XIX ст., вміщені у роботі. На думку П.Г. Риндзюньського, важливим для розвитку та збільшення кількості міст у дореформеній Російській імперії, а відповідно, й чисельності міщанства, стало регулювання діючою владою статусів міст, сіл і поселень. Науковець вбачав головним призначенням свого дослідження «розкриття єдності основних закономірностей розвитку міст Росії і Заходу» з одного боку, з іншого — «показати зростання російських міст як результат антифеодальних тенденцій у соціально-економічному житті визвольних рухів» [200, с. 12].

Грунтовна робота Я.Є. Водарського «Население России за 400 лет: (XVI – начало XX в.)» [161] присвячена дослідженню структури міського населення, прав і обов'язків кожного міського стану, процес формування міщанського стану тощо. Автор підтримує точку зору Риндзюньського про те, що саме селяни стали основним джерелом поповнення міського населення.

Серед напрацювань зарубіжних дослідників з проблематику соціальної історії міст Російської імперії XVIII – початку XX ст. слід назвати росіянина Б.М. Миронова. Його двотомна монографія «Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства» [193] вже двічі перевидавалася в Російській Федерації (відповідно у 2000 і 2003 рр.), а також була перекладена англійською та японською мовами. Нова розширена версія монографії під назвою

«Российская империя: от традиции к модерну» вийшла з друку у 2014–2015 р. [192].

Основні проблеми, які висвітлив Б.М. Миронов — це еволюція сільської й міської спільнот, міських та дворянських корпорацій, становлення елементів громадянського суспільства, відносини різних соціальних станів з державними органами влади, зміни у майновій диференціації населення імперії тощо. Він приділив увагу вивченню географічного середовища, територіальних, національних й демографічних проблем Російської імперії, сімейного устрою та чисельності різних соціальних станів, соціальної мобільності, процесів урбанізації в державі упродовж вказаного періоду [193].

Не можна обійти увагою й дисертаційне дослідження на здобуття вченого ступеня кандидата юридичних наук О.С. Амосової «Правовой статус мещан Российской империи: XVIII–XIX вв.», датоване 2005 р. За визначенням автора, предметом наукового пошуку цієї роботи є «правовий статус міщан, особливості його формування і розвитку в Російській імперії XVIII–XIX ст.» [153, с. 4]. О.С. Амосова ґрунтовно дослідила генезис правового статусу міщан у приватному та публічному праві тогочасної Російської імперії. В роботі висвітлено низку таких важливих аспектів теми як процедура набуття та втрати міщанського статусу, регламентація приватних немайнових прав міщан, приватні майнові права міщан, ставлення представників цієї верстви до військової і державної служби, їхня участь у громадському управлінні, процедура кримінально-правової та адміністративної відповідальності міщан, система організації їхнього оподаткування, стан освіти в міщанському середовищі тощо.

Досліджуючи еволюцію поняття «міщанин» в Російській імперії, Т.В. Бессонова у своїй розвідці «Возникновение и развитие понятия «мещане» в России в XVIII – XIX вв.» 2006 р. констатує: «Нечасто зустрічаються соціальні визначення, що настільки неоднозначно трактуються в історії, як «міщанство». З моменту появи в російській мові це поняття зазнало значної трансформації: від позначення суспільної верстви до визначення соціокультурного типу і створення негативного стереотипу обивателя» [208].

Вже тривалий час вивчає історію російських міст та міського середовища XIX ст. і сучасна російська дослідниця, історик Л.В. Кошман. Тут варто згадати її книгу «Город и городская жизнь в России XIX столетия. Социальные и культурные аспекты». У другому розділі видання «Міщанство — «забута верства» російських міст» авторка констатує, що «історія міщанства в Росії — тема практично неторкнута в історіографії» і розмірковує над питанням: «чому в Росії у громадській думці поняття «міщанство» із категорії, що визначає реально існуючу верству, найбільшу кількісно після селянства, перетворюється у морально-етичну категорію, модель поведінки людини із вкрай негативним відтінком» [186, с. 182–183]. Загалом у вказаному розділі авторка відтворила історію міщанства, починаючи з часів правління імператриці Катерини II, постійно наголошуючи на безпосередньому зв'язку міщанського стану з селянами, які поповнювали його лави.

Поряд з російськими істориками, соціальних питань Російської імперії частково торкнулася у своїх наукових студіях відома британська дослідниця російської історії, професор славістики Лондонського університету Ізабел де Мадаріага. У своїй книзі «Россия в эпоху Екатерины Великой» авторка вивчала вплив «монарших» реформ на тогочасний соціальний розвиток держави, зокрема на життя міщан. Ізабел де Мадаріага детально проаналізувала нормативні акти, що регулювали розвиток міст, соціальне та правове становище різних станів, а також адміністративну організацію та відмінності у самоврядуванні різних міст і містечок Лівобережної України. Вона наголосила, що саме ці відмінності заважали проведенню реформ, тому система місцевого самоврядування на теренах імперії цілеспрямовано уніфікувалася, що, власне, позначилося і на розвитку Києва у 1785 р. [187].

Наукові роботи, присвячені висвітленню історії українських міст імперської доби широко представлені сучасною вітчизняною історіографією. Зокрема такі дослідження здійснюються на базі Інституту історії України НАН України. Варто згадати праці: «Життя провінційного міста: повітовий Переяслав у XIX ст.» В.Б. Любченка, «Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.)» та «Матеріальне становище населення губернських центрів

Правобережної України напередодні Першої світової війни» В.Б. Молчанова, «Україна в імперську добу: (XIX – початок XX ст.)» О.П. Реєнта, «Міста та містечка Галичини другої половини XIX – початку XX ст. у працях сучасних українських та польських істориків» та «Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток» Б.М. Янишина, «Щоденне життя галицького містечка другої половини XIX ст. на сторінках місцевої періодики (за матеріалами «Gazety Naddniestrzanskoї»)» Б.М. Янишина і В.П. Тельвака. [219; 222; 199; 231; 232].

Низку праць, присвячених вивченню особливостей розвитку українських міст було опубліковано співробітниками науково-дослідного Інституту історичної урбаністики: «Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття)» С.М. Білівненка, «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го» Д.С. Вирського, «Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження» О.А. Зайця, «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)» В.М. Константінової [157; 160; 174; 185]. Слід наголосити на тому, що хоча зазначений інститут й функціонує на громадських засадах, однак, його співробітниками здійснюється значна робота за напрямками: наукові дослідження у галузі історичної урбаністики, усноісторичні дослідження історії українських міст та формування архіву усноісторичних інтерв'ю, створення депозитарію кінодокументів з міської історії, видання історико-культурологічного альманаху «Фронтири міста», популяризація міської історії тощо.

Перелічені вище праці сучасних українських вчених є свідченням того, що широка проблематика історії українських міст становить для них значний науковий інтерес. Однак хронологічні рамки наявних, щоправда дуже малочисельних, досліджень, присвячених саме історії Києва та його населення, здебільшого локалізовані часовим проміжком або до середини XVIII ст., або ж межею XIX – XX ст. У цьому контексті варто згадати колективну монографію «З історії державної служби України від IX ст. до початку XXI ст.», авторами якої виступили науковці Інституту історії України НАН України та Інституту політичних та етнонаціональних досліджень [195]. В роботі проаналізовано значний масив

архівних матеріалів та історіографію проблеми, в тому числі висвітлено і деякі сторінки історії Києва, діяльності органів місцевого самоврядування українських міст тощо.

Дослідження особливостей правового становища та зайнятості міщанства/купецтва Києва і Київщини впродовж XVII–XIX ст., як окремого соціального стану, входить до сфери наукових інтересів істориків О.І. Гуржія та І.О. Гуржій. У 2013 р. побачила світ їхня спільна праця «Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст.», в якій проаналізовано процес виокремлення купецтва зі стану «посадських», до якого належали також міщани й цехові ремісники, їхнє правове становище, мобільність, майнову диференціацію та зайнятість у таких видах діяльності, як торгівля та підприємництво. У підсумках здійсненого дослідження автори зазначили: «... можна стверджувати, що на кінець XVIII ст. українське купецтво й міщанство в межах Російської імперії фактично структурувалися, набули правового та інституціонального оформлення як стани і чисельно представляли значну економічну силу» [166, с. 77].

В контексті вивчення історіографії теми варто згадати розвідку О.С. Білявської «Міське самоврядування Києва в системі органів централізованого адміністративного управління Російської імперії у XIX – на початку XX ст.» (2015 р.) [209]. Предметом дослідження цієї роботи стала інтеграція київського магістрату та міської думи у загальноросійську систему управління. Авторка приділила увагу й висвітленню регіональних особливостей цього процесу.

Заслуговує на увагу також праця В.С. Шандри «Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд», в якій на основі широкої джерельної бази висвітлено регіональний аспект діяльності державних інституцій Російської імперії на українських теренах впродовж XIX – на початку XX ст., зокрема в межах Київського генерал-губернаторства [202]. 2016 р. побачила світ монографія В.С. Шандри «Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)» [201]. Як зазначають Л. Шара і Т. Демченко у своїй рецензії на вказану працю: «В. Шандра реконструювала процес формування міщанством виборних

інституцій, охарактеризувала сферу їхньої компетенції й практику повсякденного врядування. Поза усяким сумнівом досягненням авторки є побудова матеріалу за проблемним принципом, поєднання фактологічної інформації з теоретичною викладкою. Такий підхід апріорі розкриває перед читачем усі грані формування та діяльності міщанських самоврядних органів. Понад те, у динаміці показано трансформування законодавчої бази, на підставі якої вибудовувалася самоорганізація міщанства» [212, с. 234].

У ході дослідження увагу також привернула невелика за обсягом, але дуже ґрунтовна розвідка В. Шевченко «До характеристики категорій земельних власників України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: міщани», в якій висвітлено місце та роль представників міщанського стану у процесі функціонування українського земельного ринку, проаналізовано розміри та динаміку міщанського землеволодіння [226]. Соціально-економічне становище Києва ХVІІІ ст. представлено у статті В. Щербака [227], а система міського самоврядування у розвідках О. Друг, В. Ковалинського та О. Мельник [170].

Підсумовуючи огляд історіографії, ще раз наголосимо, що тема «Економічне та правове становище київського міщанства 1782–1870 рр.» не перебувала в полі зору дослідників. Однак доробок як вітчизняних так і зарубіжних істориків, склав підґрунтя для написання дисертаційної роботи.

1.2 Джерельна база

Джерельну базу дослідження становлять архівні та опубліковані матеріали, за допомогою яких вдалось реконструювати економічне та правове становище київського міщанства кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. До них можна віднести законодавчі акти, діловодна документація міських органів влади, міщанського управління і державних установ, статистичні матеріали щоденники та мемуари.

Серед неопублікованих джерел варті уваги додаткові ревізські приписки, переліки переселенців з інших міст та губерній, поселення для проживання

відставних та безстроково відпущених нижніх чинів, виключення з ревізії, виселення місцевих жителів до інших губерній, віддача в рекрути, відсилення місцевих злочинців на Сибір і т. ін. Діловодну документацію з історії міщан знаходимо у справах спеціальних фондів Державного архіву м. Києва (далі — ДАК).

Важливу увагу в дисертації звернуто на фонд № 1 «Київський міський магістрат», в якому зустрічаємо справи, що стосуються і кількісного складу міщанського стану міста Києва, і майнового становище міщан. З них дізнаємося хто саме і в які роки приписувався до міщан Києва, хто виписувався і з якою метою, кого могли зарахувати до міщанської громади, а кому не дозволяли цього зробити через поганий матеріальний стан, адже ніхто не міг поручитися за таких осіб, що вони вчасно і повною мірою будуть сплачувати податки. В описі 2а знаходимо списки жителів Києва за різні роки, з яких дізнаємося про розташування міщанських садиб у місті. У справах фонду знаходимо також інформацію про діяльність ремісничих цехів, ведення торгівлі міщанами, та збирання податків самим магістратом. Зокрема, що стосується торгівлі, то в розглянутих декількох справах містяться описи товарів різних осіб, записи, зроблені під час поїздок на ярмарки, зловживання на базарах міста Києва. Крім того, зустрічаються скарги ремісників та ремісничих цехів на ремісничу управу, що свідчить про непрості стосунки робітничого люду з управлінською інституцією.

У фонді № 17 «Київська міська дума» окрему увагу звернено на оподаткування міщан та несення повинностей, як важливий матеріал для характеристики економічного становища киян. Матеріали про поділ майна міщан та цеховиків і опікунства сиріт містяться у фонді № 164 «Київський міський сирітський суд». А сюжети про збір податків та недоїмок з київських міщан — фонді № 260 «Староста київських міщан зі збору казенних податків». Джерела про торгівлю міщан Києва представлені у справах фонду № 284 «Київська міська продовольча управа», а діяльність київських цехів — декілька справ фонду № 319 «Цирюльницький ремісничих цех» та № 329 «Гончарний ремісничих цех».

До окремої групи джерел відносимо статистичні матеріали, пов'язані зі станом міст і сіл Київської губернії в середині XIX століття. До них належить інформація Статистичного опису Київської губернії 1852 р., в якій наведений склад та чисельність населення міст і сіл Київської губернії.

Серед опублікованих джерел важливими для дослідження київського міщанства є законодавчі акти, якими вони керувалися у своїй діяльності. Укази містяться в 25-му томі «Полного собрания законов Российской империи» в розділі «О мещанах» та в міському положенні 1785 р., виданому Катериною II містам Російської імперії. Збережене міське положення дозволяє дослідити правове становище міщанства. Його статтями регламентувалися виборчі права, збори податків та несення повинностей міщанами. Окрім того, матеріал розділу дозволяє з'ясувати систему соціальних «ліфтів» київського міщанства: хто і за яких умов міг приписатися або виписатися з міщанського стану.

Чисельність населення Києва, зайнятості його жителів, зокрема ремеслом, торгівлею, промислами у кінці XVIII ст. представлені у «Описах Київського намісництва 1770-80-х рр. XVIII ст.». У них наведена статистична та фіскальна інформація про місто.

Цінними джерелами для вивчення Києва кінця XVIII – першої половини XIX ст. є карти, плани, грамоти, привілеї, накази та офіційні документи Київського центрального архіву давніх актів та архіву Київського губернського правління, опубліковані в «Актах Юго-Западной России», «Матеріалах біографічної комісії при Українській Академії Наук», «Зібранні державних грамот і договорів». Частина з них міститься у формі додатків ґрунтовних праць М. Закревського, М. Берлінського і цілому ряді статей В. Щербини, І. Щітківського, К. Лазаревської, В. Клименка, Ф. Ернста та інших дослідників старовини, які займалися вивченням історії міста на початку XX ст.

Для вивчення життя киян, зокрема й міщанства, періоду 1780-х – 1870-х рр. важливими стали статті та повідомлення з історії Києва у часописі «Киевская старина». На його сторінках впродовж 1882–1917 рр. публікувалися спогади, щоденники та мемуари жителів і гостей Києва більш ранніх періодів, а також —

історичні довідки про міщан, місцеве самоврядування, освіту, культуру, розвиток науки й промисловості, торгівлю, ярмарки та окремих осіб того часу.

Змістовними рубриками, де публікувалися історичні довідки, були «Документы, известия и заметки» та «Библиография». Серед них варто виділити опис Києва у 1840-х рр., здійснений Н. Богатіновим, нотатки про місто, зроблені в 1799 р. В. Горленком, замітку про населення Києва у XVIII ст. Цінними з джерельного погляду є також «Путевые заметки от Смоленска до Киева» С. Писарєва, дописи «Из сферы киевского городского хозяйства 2-й половины XVIII ст.», «Случай столкновения киевского магистрата с военным начальством» та багато інших. Зокрема, із записки «Путевые заметки от Смоленска до Киева» С. Писарєва дізнаємося про ціни на товари в Києві в кінці XVIII ст., а також ознайомлюємося з колом церков та монастирів міста того часу. Про політику російських імператорів стосовно Києва дізнаємося із замітки під назвою «Киевское представительство прежнего времени». В іншій замітці «Известия и заметки. Киевские летописные заметки XVIII и XIX ст. Из записной книжки киевского гражданина Миславского» дізнаємося про приїзди російських імператорів до Києва на початку XIX ст. та які церемонії проводилися на їхню честь. Інформацію про міські прибутки й податки дізнаємося із замітки «Известия и заметки. Журнально-газетные статьи и материалы по южно-русской истории. (Русский Вестник. — Нов. — Киевлянин. — Заря)» невідомого автора, який підписався ініціалами О. Н. В уже згаданому дописі «Из сферы киевского городского хозяйства 2-й половины XVIII ст.» описано стан діяльності київського магистрату не лише в кінці XVIII, але й у першій третині XIX ст. Прослідковано стан занепаду його прав та привілеїв.

Серед спогадів та щоденників цінними для нас стали «Воспоминания Егора Федоровича Тимковского», «Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Самиренко», «Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 года» Б. Познанського, «Автобиографическая записка И. И. Сердюкова», «Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона», «Воспоминания М. К. Чалого», «Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского», «Печерские антики» Н. Лескова. Так, у «Воспоминаниях Егора

Федоровича Тимковського» дізнаємося про життя киян та загальний образ міста в кінці XVIII – на початку XIX ст. Подібну інформацію, але вже середини XIX ст. дізнаємося зі спогадів М. К. Чалого. В «Печерских антиках» натрапляємо на повідомлення про будівництво київської фортеці та виселення великого числа людей зі своїх домівок на Печерську, а також про заселення киянами Либідської частини міста, «Нового строєнія» та інших частин Києва, які раніше були незаселеними, а деякі навіть не входили до меж міста. Загалом, зі спогадів та мемуарів черпаємо інформацію і про майнове становище киян, і про торгівлю, зокрема, знаходимо різні подробиці про те, як проходив Контрактовий ярмарок у різні роки першої половини XIX ст., а також про зміни в зовнішньому вигляді Києва, спричиненими такими подіями, як будівництво київської фортеці, про що вже було згадано вище, залізничного мосту, будівлі університету, а, окрім того, про розширення меж міста. Особливо варті уваги спогади про майнове розшарування міщан, а також про поступовий розвиток транспорту й промисловості Києва.

Окрім «Киевской старины» відомості про дослідження Києва черпаємо з деяких публікацій збірок «Киевлянин» та «Записки наукового товариства імені Шевченка».

Отже, аналіз архівних та опублікованих джерел, дає можливість стверджувати, що вони представлені різними видами документальних свідчень і забезпечують об'єктивність вивчення економічного та правового становища київських міщан. Кожен із названих видів джерел забезпечує певний рівень інформації, а їхній аналіз і синтез через зовнішню та внутрішню критику дозволяє виявити всі чинники, які впливали на динаміку розвитку, майновий стан, рід діяльності та правовий статус киян.

1.3 Методологія дослідження

Завдання дисертаційної роботи вирішувались шляхом поєднання загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів дослідження. Серед загальнонаукових традиційно вартісними були такі:

– аналітичний метод, який передбачає розчленування предмету дослідження на частини. При цьому важливо враховувати, що чим більше елементів цілого піддається аналізу, тим більша вірогідність його повнішої характеристики. У випадку з київським міщанством дуже важливо, для прикладу, було побачити його економічну (майнову) диференціацію, внутрішньо-цеховий розподіл тощо;

– синтетичний метод (або метод синтезу), який за спрямуванням пізнання є протилежним до аналітичного, однак не заперечує аналіз, а, навпаки, використовує його результати. Цей метод в історичній науці відповідає за цілісний авторський опис предмету дослідження та його елементів. Зокрема, у роботі означений метод використано під час загальної характеристики майнового становища міщан, їхньої участі у місцевих органах влади, торговельної та ремісничої діяльності. При цьому кожен міщанин чи ремісник могли мати різні права та обов'язки, в залежності від матеріального, стану, умов проживання, видів діяльності тощо;

– статистичний метод кількісного аналізу, котрий дозволяє обраховувати, виміряти, узагальнювати різноманітні джерельні відомості щодо кількості, розмірів та інших кількісних ознак об'єктів дослідження. У нашому випадку головним об'єктом дослідження є, звісно, міщани Києва в окреслений період. Однак додатково ми облікували та аналізували й інші — не людські, а матеріальні, — статистичні показники (наприклад, кількість садиб київського міщанства в різні періоди забудови Києва впродовж 1780-х – 1870-х рр.);

– статистичний метод контент-аналізу є допоміжним, але дуже важливим, методом дослідження. Він дозволяє «якісно» інтерпретувати текстову інформацію через кількісні показники. Цей метод спрямований саме на якісно-кількісний розбір змісту усього масиву текстів, що аналізуються дослідником. Сутність методу полягає у фіксації у кожному з текстів джерела тих смислових (переважно термінологічних) одиниць аналізу, які є цікавими для дослідника, у підрахуванні (якщо потрібно) частоти застосування цих слів (термінів) у документі, враховуючи загальний контекст останнього. Скажімо, історики в такий спосіб можуть враховувати, наскільки вживаним у XIX ст. було поняття «міщанство», або ж, до прикладу, «самоврядність» тощо;

– метод порівняльного (компаративного) аналізу (Comparative Analysis), що дозволяє вивчати на різних рівнях окремі елементи всередині системи (у випадку, коли «системою» є, наприклад, нація, — це її соціальні верстви, серед яких вельми помітною верствою (станом) є і міщанство), а також — поза нею (продовжуючи приклад із нацією всередині неї можна порівнювати київське міщанство із львівським, або ж поза нею — з міщанами Ярославля, що й зроблено почасти у роботі);

– критичний метод, що полягає у критичному ставленні до будь-яких аксіоматичних суджень та гіпотетичних спостережень різних авторів та й своїх міркувань до тих пір, поки вони не пройдуть через дослідницький сумнів. Якщо аксіоми та гіпотези підтверджуються (тобто не спростовуються), зокрема, верифікуються через достовірні джерела, значить вони можуть бути використані у роботі, якщо ні — вони є хибними і не можуть слугувати підставою для подальшої дослідницької аргументації, хоча й можуть бути предметом авторської науково-дослідної критики в якості історіографічних застережень для майбутніх дослідників цієї ж або близької теми. Цей метод був застосований під час вибору джерел та літератури, які було використано в дисертації, після опрацювання їхнього великого масиву.

Серед міждисциплінарних методів можна виділити наступні: структурно-функціональний, який полягає у виокремленні всередині системи структурних елементів та визначенні їхньої ролі (функцій) у системі. Таким виокремленням в нашій роботі є, до прикладу, розподіл і вивчення міщан за зайнятістю в різних ремеслах, або розрізнення для зручності міщан та купців тощо;

- демографічний метод продемонстрував характерні особливості динамічних змін складу і руху населення Києва, на які впливали як загальнодержавні, так і локальні рівня причини. Також вдалось показати як демографічні зміни позначились на соціокультурному та економічному середовищі даного населеного пункту в складі Російської імперії.

– метод наукового плюралізму, який покликаний забезпечувати дослідження науковою літературою з проблеми, що вивчається. Саме завдяки йому існує

можливість ґрунтовно ознайомитися з думками різних авторів про предмет дослідження, виокремити найбільш продуктивні з них, відкинути заангажовані тощо.

Застосування спеціальних історичних методів: проблемно-хронологічного, ретроспективного, історико-генетичного та історизму дозволило виявити закономірності та специфіку певних подій і процесів у хронологічній послідовності на основі дослідження їхнього виникнення, формування та розвитку. Вони сприяють також виділенню тієї первинної інформації, яка дає основу для отримання подальших роздумів та побудов. Їх застосування уможливило огляд різних сфер життя та діяльності київських міщан у конкретний проміжок часу.

Проблемно-хронологічний метод дозволив прослідкувати особливості економічного та правового становища Києва, виявити причини їх трансформації, дослідити майнове становище киян та участі в роботі місцевих органів влади.

Ретроспективний метод дозволяє здійснювати ретроспективний аналіз подій, процесів та явищ відповідно до їхньої послідовності. Під час здобуття освітніх кваліфікацій цей метод відомий як вміння з'ясовувати причинно-наслідкові зв'язки, не плутаючи власне «причину» та «наслідок». Наприклад, повернення Києву ролі економічно потужного центру в межах імперської модернізації середини XIX ст. та внаслідок капіталістичної трансформації економіки зробило можливим збільшення потоку урбанізованих міщан в наступні періоди розвитку міста, а не навпаки, демографічні чи міграційні процеси «чисельного зростання» київського міщанства призвели до розвитку у Києві капіталізму. Зрештою, потрібно розуміти, що в умовах імперської дійсності, — коли ще в 1830-х рр. перебудовували Київську фортецю, спрямовану більше навіть проти міщан, а не проти завойовників, — ініціатива багатьох суспільно-політичних та соціально-економічних процесів відходила все ж від влади.

Історико-генетичний метод предметно спрямований на вивчення генези понять, процесів та явищ. Це стосується появи та утвердження фабрично-заводського виробництва як основи ринкових відносин та введення нового міського управління на загальноімперських началах.

Метод історизму, який передбачає передовсім загальну обізнаність із періодом, який досліджується, і надає можливість здійснювати екскурси-рефлексії в попередній (до 1780-х рр.) або ж наступний після нього (1870-ті рр. і пізніше) історичний проміжок часу, спонукає дотримуватися логіки історичного процесу.

Методологічною основою дисертаційної роботи став також міждисциплінарний підхід, оскільки тематика дослідження тісно переплітається з таким напрямом як соціальна історія, повсякденна історія та історична регіоналістика.

Просопографічний підхід дозволив залучити «людський фактор» шляхом вивчення світоглядних орієнтирів киян, зміни в їхніх життєвих стратегіях, а також — дослідити соціальний склад Києва й відмінності поведінки різних соціальних станів. Бралася до уваги також і діяльність міщан в місцевих органах влади та їхня участь у виборах.

Науковий підхід до дисертаційного дослідження формується специфічним поняттєвим апаратом, який окреслює теоретичні й практичні основи дослідження. З метою єдиного вживання цих термінів, враховуючи, що деякі поняття, сформовані у XVIII — на початку XIX ст., не збігаються із сьогоденними, ми уточнюємо термінологію нашої роботи.

Поняття *міщанство* на законодавчому рівні в Російській імперії в кінці XVIII ст. вперше було згадано в «Указе» Катерини II у 1767 р., де йшлося про міщан як про прошарок населення, який займався хліборобством, торгівлею й ремеслами. Міщани тоді ще не були відокремлені від купців та цехових ремісників, які всі разом мали назву «посадських» — поняття накинута, бо ж мало цілком московське походження, оскільки самих «посадів» українська суспільна лексика не знала. У Києві купецтво вперше було виокремлене серед інших категорій «посадських» після поширення там імператорського маніфесту, виданого 17 березня 1775 р., в якому купців було поділено на три гільдії згідно з їхнім матеріальним станом, а не за родом діяльності, а міщани стали окремим соціальним станом, що передавався спадково. Згодом, у 1835 р., коли вперше було застосовано «Свод законов Российской империи», міщанам, як окремій категорії городян, був присвячений розділ, який так і називався «О мещанах».

Під *цехами* розуміємо закриті організації ремісників і торговців, сформовані на основі взаємодопомоги й опіки для підтримки професійних інтересів.

Вибори – це процедура, яка регламентувалася положенням 1785 р. та частково дією магдебурзького права в Києві. Вона передбачала укладання списків виборців, розподілу їх на категорії, визначення часу та місця виборчих зібрань. Щодо самого процесу виборів, то тут ми фіксуємо і допоміжне явище — «виборний ящик», в який міщани вкидали кульки «за» чи «проти», після чого вівся підрахунок голосів. Наступним етапом було схвалення на основі більшості поданих кульок по категоріях осіб на посаді «гласних». Міщани мали право скаржитися на неправильно складені виборчі списки, підрахунок голосів чи інші правопорушення. Зазначимо, що інстанціями, які розглядали ці скарги були Київська міська управа та губернська у міських і земських справах присутність — інституція цілком імперського походження, що не мала еквівалентів у колишній міщанській системі Києва (тобто до ліквідації Гетьманщини та її полкового устрою). Після остаточного схвалення виборчих списків губернатором, на урочистому засіданні новообрані гласні складали присягу на вірність імператору. З ліквідацією магдебурзького права в Києві у 1835 р. ця процедура була скасована для київських міщан.

Висновки до розділу 1

Отже, аналіз історичного доробку попередників дає усі підстави для твердження, що озвучена тема не знайшла свого комплексного висвітлення в історіографії.

Достатньо різноплановою та репрезентативною є джерельна база роботи і це сприяло реалізації поставлених в ній мети та завдань, дозволило сформулювати конкретні висновки та узагальнення. До найбільш інформативних джерел із проблематики правового та економічного становища київського міщанства у період, визначений хронологічними межами нашого дослідження слід віднести документи, що зберігаються у фондах 1, 17, 164, 260 та 284 Державного архіву м. Києва, а також матеріали особового походження - щоденники, спогади, мемуари гостей та жителів міста Києва, розміщені на сторінках часопису «Киевская

старина». Виявлення та вивчення цих та інших вже опублікованих джерел, безумовно, сприяло всебічному і комплексному висвітленню теми дослідження.

В основу методології дисертаційного дослідження були покладені головні принципи наукового пізнання: історизму, системності, цілісності, логічності, послідовності, репрезентативності, об'єктивності у відборі фактів та документів, наукового плюралізму тощо. У ході наукового пошуку застосовувалися загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціальні історичні методи дослідження.

Використані в роботі принципи, підходи та методи взаємопов'язані між собою, забезпечили достовірність та об'єктивність вивчення об'єкту дослідження. Їхнє комплексне застосування сприяло належному опрацюванню джерельної бази та історіографії теми роботи, систематизуванню та узагальненню отриманих результатів. Разом з тим було враховано аспекти актуальності дослідження, його практичної значущості та спрямованості на наукову новизну, заявлені у вступній частині дисертації.

Розділ 2

ЧИСЕЛЬНІСТЬ І МАЙНОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ МІЩАН КИЄВА

2.1 Джерела формування та кількісний склад міщанського стану

Київські міщани вперше були згадані в Уставній грамоті Литовського великого князя Олександра «Київським міщанам», означеній 26 травня 1494 р. Загалом, з 1494 по 1560 рр. було видано 21 грамоту, якими надавалися привілеї міщанам різних міст, що входили до Великого Князівства Литовського. Серед них — Жалувана грамота Литовського великого князя Олександра Київським міщанам, видана 4 червня 1497 р., Уставна великокняжа грамота Київському війту і міщанам, видана 14 травня 1499 р., Жалувана підтверджувальна грамота Литовського великого князя Сигізмунда Київським міщанам, видана 8 грудня 1506 р., Грамота Польського короля Сигізмунда місту Києву, видана 1522 р., Жалувана підтверджувальна грамота Київським міщанам на безподаткову торгівлю в Литві, видана 15 квітня 1545 р. та Окружна грамота Польського короля Сигізмунда-Августа, яка звільняла міщан міста Києва від сплати податку за живність по всьому Великому князівству Литовському», видана 4 квітня 1558 р. [210, с. 86-87; 164].

Згідно з Андрусівським перемир'ям між Московською державою та Річчю Посполитою (1667), спершу до Московської держави мала входити лише Лівобережна Україна, а Київ — до Речі Посполитої на 2 роки, після чого мав перейти до Московської держави. Проте, внаслідок поглиблення внутрішньополітичного розколу в Гетьманщині, більшість статей Андрусівського договору не були виконані. Тому російсько-польські переговори продовжилися укладанням додаткових постанов, в одній з яких зазначалося, що передача Києва Речі Посполитій відкладалася до 1674 р. [223, с. 87]

За положеннями «Вічного миру», підписаного 6 травня 1686 р. між Московською державою та Річчю Посполитою, Київ остаточно відходив під владу московського царя разом з навколишніми землями [224, с. 584].

Після цих подій на київських міщан поширилося «Уложение», видане 1649 р., за яким міщан було зараховано до категорії посадських людей, до яких належали також купці, селяни та всі, хто проживав у містах. Згаданим «Уложением» посадських було спадково прикріплено до міської общини, окреслено їхні державні повинності, монополізовано за ними торгово-промислову діяльність в межах міста, санкціоновано об'єднання посадських у самоврядні міські общини та зв'язано всіх їхніх членів круговою порукою [193, с. 110–114].

В 50-60-х рр. XVIII ст. в адміністрації міста Києва зараховували до стану міщан чотири категорії городян: 1) купців; 2) заможних власників ремісничих майстерень, гуралень, солодовень та інших промислових підприємств; 3) дрібних цехових майстрів і торговців; 4) позацехових робітних людей і майстрів, які заробляли на життя випадковими видами робіт [166, с. 65–66]. Так київський магістрат зараховував до міського населення купців та міщан, які займалися рукоділлям і торгівлею дрібними товарами та їжею [112, с. 37–38].

У законодавчих актах Російської імперії термін «міщани» вперше з'явився в 1767 р., коли було видано «Наказ» Катерини II, де «міщани» визначалися як «средний род людей»: «обитают мещане, которые упражняются в ремеслах, торговле, художествах и науках. Сей род людей... от которого государство много добра ожидает... есть средний. Оный, пользуясь волностию, не причисляется ни ко дворянству, ни к хлебопашцам... к сему роду людей причесть должно всех тех, кои... упражняются в художествах, науках, в мореплавании, в торговле и ремеслах. Сверх того всех тех, кои выходят будут, не быв дворянами изо всех... учрежденных училищ и воспитательных домов... духовные и светские» [186, с. 187–188].

У 1721 р. «посадських» було поділено на регулярних городян першої та другої гільдій, цехових і нерегулярних городян. Згодом, у другій половині 1770-х рр. усі міські жителі отримали загальну назву купців і поділилися на три гільдії та ряд ремісничих об'єднань. Поділ на гільдії залежав від матеріального стану, а не від роду занять. До першої гільдії належали ті, хто володів капіталом, розміром від 100 до 500 руб., до другої гільдії — від 50 до 100 руб., до третьої гільдії — від 10 до 50 руб. [193, с. 113; 187, с. 156–157].

У Києві купецтво як окремий стан, що не пов'язувався з іншими категоріями городян, було виділено 17 березня 1775 р., після поширення на місто імператорського маніфесту. Тоді ж купецтво було поділено на три гільдії, відповідно до оголошеного ними власного капіталу. До першої гільдії були записані ті, хто мав понад 10 000 руб., до другої — від 1000 до 10 000 руб., до третьої — від 500 до 1 000 руб., а всі, хто мав капітал менший за 500 руб., зараховувалися до міщанства [166, с. 67]. Приналежність до купецтва не була спадковою, а залежала від капіталу власника, натомість, звання міщанина й цехового ремісника передавалися у спадок [193, с. 114].

Протягом XVIII ст. було видано декілька указів, що регулювали життя міських жителів, серед яких важливою стала Жалувана грамота містам, що закріпила за міськими жителями виняткове право на торгівлю й промисли в межах міста, а також посилила їхні корпоративні права, передавши у власність общин міські землі й дозволивши окремим особам володіти торгово-промисловими закладами [200, с. 111–112].

Зокрема, у Жалуваній грамоті міські жителі поділялися на шість категорій: 1) тих, хто мав нерухомість у місті; 2) гільдійських купців; 3) цехових ремісників, до яких належали майстри, підмайстри та учні; 4) іногородніх та іноземних «гостей»; 5) іменитих громадян та 6) посадських [217, с. 103]. Категорія «посадських» людей на той час була новою для Києва. Згідно з грамотою, в посад міста міг записатися кожен бажаючий. Той, хто записувався в посад, мав право займатися будь-якою рукодільною діяльністю без отримання дозволу від влади. Окрім того, посадським не заборонялося утримувати трактири, торгові лазні, харчевні та постоялі двори для проїжджих і перехожих людей. Не було заборонено посадським вступати в казенні підряди й відкупи, продавати плоди, овочі, різні дрібниці, а також їздити в кареті й на двох конях [166, с. 123].

Політика Катерини II, що стосувалася Києва, була спрямована на поступову ліквідацію самостійності й привілеїв міста. У зв'язку з цим, з міського стану почали виокремлюватися привілейоване дворянство та духовенство. Дворянство отримало Жалувану грамоту, за якою мало право на власне самоврядування, а духовенство з часом мало перетворитися на «замкнуту касту», що в результаті й

відбулося. За таких умов чисельність міщанства й купецтва суттєво скоротилася й понизилася в правах [118, с. 180].

Одне з положень «Своду законів Російської імперії», IX том за 1835 р. стосувався станового суспільства, підтвердивши його поділ на дворянство, духовенство, міських жителів та селян [193, с. 80].

Близькими до міщан за своїм соціальним станом були цехові, або ремісники, які законодавчо прирівнювалися до міщан і разом становили єдиний міський стан [186, с. 187].

Як бачимо, в першій половині XVIII ст. чисельність міських жителів скорочувалася. І лише після губернської реформи 1775 р., внаслідок якої 212 найбільших сіл було перетворено на міста, а більшість селян, які там проживали — на міщан, чисельність городян почала зростати. Якщо до 1775 р. міські жителі становили 2,8 % від усього населення імперії, то вже в 1858 р. їхня чисельність зросла до 7,3 % [193, с. 131]. З 1811 по 1840 рр. кожні 10 років міщанський стан збільшувався приблизно на 4%, а з 1840 по 1850 рр. — на 3,1% [186, с. 192–193].

Загалом, якщо порівняти відсоток міських жителів Російської імперії від загального їх числа, з відсотком міських жителів декількох європейських країн того часу, то побачимо, що в Англії, Франції, Німеччині, Швеції та Норвегії міщани були численнішими, ніж в Російській імперії. Для чого наводимо таблицю: [186, с. 61]:

Таблиця 1

Країна	1840-ві рр.	1850-ті рр.	1860-ті рр.
Англія		50%	
Франція	24,4%		
Німеччина			35,8%
Швеція		10,1%	
Норвегія	12,3%		
Європейська Росія		10%	10,7%
Вся Російська імперія		9%	

Варто зазначити основні причини поступового зростання міщанського стану в першій половині XIX ст., крім поширення губернської реформи 1775 р. Однією з таких причин було поповнення міщан за рахунок вихідців з інших соціальних станів. Таких як: купців третьої гільдії, які не мали достатньо коштів для оновлення купецьких прав, та селян, що переїжджали в міста на проживання. Чисельність селян, які переходили в міщанство й купецтво, поступово зростала протягом XVIII — XIX ст.: з 1782 по 1811 рр. Перейшло 25 000 осіб, а з 1816 по 1842 рр. — 450 000. У 1858 р. чисельність міщан на території Європейської частини Російської імперії становила 1 705 900 осіб, а в 1863 р. — 1 955 000 осіб [193, с. 115, 117, 137].

У розділі «О мещанах» IX тому «Свода законов Российской империи» вказувалося, що до міщан могли вступати сільські жителі, діти «особистих» дворян, які не мали офіцерських чинів і користувалися правами спадкового почесного громадянства, іногородці та всі особи, які мали право або обов'язок вибирати спосіб життя [137, с. 69].

Для того, щоб приписатися в міщанство, необхідно було сплатити певну суму, яка з часом змінювалася. На середину XIX ст. вона становила 25 руб. Тим міщанам, які переходили в сільський стан, дозволялося знову вступати в міщанство [186, с. 193–196].

Самі ж міщани мали право давати згоду на приписку до свого стану осіб, які переходили з інших соціальних станів, що було пов'язано з обов'язком сплати податків за неплатоспроможних членів общини. Тому вони ретельно стежили за тими, хто до них приписувався і поручалися лише за матеріально забезпечених осіб [76, арк. 8; 57].

У 1832 р. імператором Миколою I було видано закон, що зменшив податок на вступ до міщанства і скасував обов'язок поручительства. Натомість, необхідно було лише отримати «згоду» від шести «надійних» громадян, а відповідальність за приписку нових членів було покладено на міські думи, а там, де їх не було — на магістрати й ратуші.

Новий закон поширювався не на всіх бажаючих приписатися в міщанство, а лише на відпущених на волю колишніх кріпаків, розстрижених церковників,

різного роду вільних людей, дітей «особистих» дворян і служителів приказів, нижніх військових чинів усіх звань, які пішли у відставку, а також на їхніх вдів та незаміжніх дочок [200, с. 177–178].

В першій половині XIX ст. все населення Києва поділялося на постійне, тимчасове й перехідне. До тимчасового населення належали люди, які приходили в місто на промисли й заробітки. До перехідного — богомольці, робітники, які працювали на судах і зупинялися на пристанях, та приїжджі на ярмарки [146, с. 348].

Постійне населення Києва в 1797 р. складало 22 000 осіб, з яких міщан було 11 000. У 1817 р. в Києві проживало 23 514 осіб, з яких міщан було всього лише 5 956 осіб [146, с. 324, 327]. У 1825 р. в місті було 24 477 жителів [200, с. 369], а в 1835 р. — не більше, ніж 29 000. Вже в 1845 р. чисельність міста досягла 50 137 жителів і стала вдвічі більшою, порівняно з 1817 р., та втричі — порівняно з 1797 р. [146, с. 348]. У 1856 р. в Києві проживало 62 500 осіб, що поставило його на п'яте місце за чисельністю серед усіх інших міст Російської імперії [200, с. 294–295].

Для порівняння чисельності жителів різних міст Російської імперії в 1825 і 1856 рр. наведемо таблицю [200, с. 369]:

Таблиця 3

Назва міст	1825 р.	1856 р.
Санкт-Петербург	444 324	490 808
Москва	241 514	368 765
Одеса	43 038	101 320
Рига	39 865	70 463
Саратов	38 855	61 610
Тула	38 559	50 641
Казань	37 975	56 257
Київ	24 477	62 497
Харків	17 779	30 600
Курськ	16 737	40 771

Миколаїв	13 875	44 280
Херсон	8 155	33 813

Як бачимо з таблиці, Київ був одним з найчисельніших міст імперії. Варто зазначити, що багато міщан проживали не в самому місті, а в передмістях. Зокрема, за різними даними, в 1785 р. їх там було 4 566 осіб, а в 1782 р. в самому Києві проживало 6 034 міщанина, разом з передмістями – 14 900 [166, с. 80; 98, с. 13; 112, с. 79].

Важливою подією для визначення чисельності міст Російської імперії стало отримання офіційних даних 1 травня 1847 р. У Києві на той час проживало понад 40 000 осіб [167, с. 323].

В Таблиці 4 наведемо дані, що показують скільки осіб народилося й померло в Києві протягом 1835–1844 рр. [146, с. 357–358]:

Таблиця 4

Роки	Число народжених	Число померлих
1835	1 515	3 835
1836	1 991	3 486
1837	1 976	2 017
1838	2 045	2 258
1839	2 250	2 335
1840	2 066	2 445
1841	2 211	2 571
1842	2 176	3 187
1843	2 280	2 199
1844	2 489	2 138
Разом	21 029	26 471

Як бачимо, кожен рік в Києві помирало більше людей, ніж народжувалося, що було пов'язано, перш за все, з низьким рівнем життя та відсутністю нормального медичного обслуговування. Наприклад, багато студентів, які

навчалися в Київській академії, кожного року помирали від гарячки навесні та восени, від якої тодішні медики не лікували, а в 1840-х рр. і в 1855 р. лютувала холера, від якої найбільше постраждали жителі Подолу [102, с. 373; 135, с. 246; 123, с. 70]. Зокрема, про подібні випадки писав Єгор Федорович Тимковський, згадуючи про роки навчання в Київській академії. Наводимо цитату: «Життя в Києві спочатку мені не сподобалося. Там знемагав я часто, особливо навесні, через шкідливий вплив згущеної атмосфери на Подолі, нижній частині міста, під крутою горою, на якій велично вивищувалася церква апостола Андрія Первозваного. Чи не вигідніше було б, захистивши цю низинну частину Києва від дніпровських вод високою набережною та глибокими каналами, дати їй вигляд нової Венеції і відкрити для заселення величезний простір землі, рівний, на якому було б вдосталь води та легкі шляхи сполучення, для постачання міста різними життєвими припасами, тим більше, що інші гірські частини його позбавлені таких необхідних зручностей. Але про це краще старші знають. Так, багато постраждав я там від простудних хвороб; одного разу дуже велика залоза ледь не перекрила було мого дихання навіки. Восени, а більше навіть навесні, частенько бувало проводжаю молодих товаришів моїх на кладовище Щекавицю, якою давнього героя, якогось Щека, разом з гадальними іменами названих братів його Кия, Хорива, і сестри їх Либеді, як творців Києва, наполегливо втискував в нашу пам'ять інок — учитель руської історії, який проковтнув, як то кажуть, все «Ядро» князя Хілкова і оповіді Татищева, Щербатова та їм подібних наших давніх істориків. Молоді студенти сангвініки, уражені були на пропасницю, від якої не легко лікувала сумнівна допомога академічного ескулапа. Один з них, прекрасний ритор і поет, який жив по сусідству з нами, під час сильного нападу хвороби, вночі, коли всі спали в його кімнаті, вискочив з будинку, і по снігу (а це було в лютому) кинувся бігти до Дніпра і там, знесиливши, на льодяному ложі закінчив своє життя. Пригода ця, разом з іншими випадками дуже ранньої смерті знайомих мені студентів та учнів, сильно мене засмучували. Лише бурсаки (бідні діти духовного звання), загартовані різними потребами, вирізнялись між нами здоров'ям та силою, тому я дивився на бурсу — казенне бідне місце їх проживання та харчування — як на гніздо орлине. Серед них також набирались

чудові півчі в церкву академічну і для капели митрополита київського. Ще згадаю про подвиги благочестя, що видавалися для дитячого віку дуже суворими, якщо не передчасними. Взимку, в дні недільні та святкові, незважаючи на жоден холод, я мав, разом з іншими, приходити в церкву Братського монастиря, холодну й вимощену чавунними плитами, і до того ж не лише на обідню й вечірню, але й до заутрені, що починалася годині о третій за північ. Це була справжня епітимія для моїх ніг, які я не міг вільно відігрівати, навіть піднімаючи під шубу почергово одну за другою, тобто стоячи по журавлиному» [102, с. 372–374].

Ще однією причиною підвищеної смертності серед киян були вбивства й самогубства, що, однак, займали незначну частку в загальній кількості смертей [146, с. 359]. Іншими причинами, що призводили до підвищеної смертності серед населення в 1835–1841 рр., були: гарячка, лихоманка, запалення легень, шкірні захворювання, сухота, задуха, старече виснаження, водянка, пронос, епілепсія, параліч та інші захворювання, такі як: грижа, аневризм, запалення, скарлатина, віспа, кір тощо [146, с. 157–158]. Проте, далеко не завжди хвороби були розпізнані за зовнішніми ознаками.

Протягом 1842–1845 рр. у Києві потонуло 56 осіб, загинуло від хворобливих нападів 71, від нещасних випадків — 31, від убивств — 8, від самогубств — 24 особи. Для порівняння, протягом тих же років у Черкасах потонуло 17 осіб, від хворобливих нападів загинуло 8 осіб, від нещасних випадків — 3 особи, а насильницьких смертей не було зафіксовано. В Чигирині тоді ж 4 людини загинули під час пожеж, 3 особи потонуло, 3 — загинуло від хворобливих нападів, 2 — від нещасних випадків, вбивств та самогубств не було зафіксовано [146, с. 159].

Варто зазначити, що висока смертність була характерна для жителів Києва не лише середини XIX ст., а й кінця XVIII — початку XIX ст., про що свідчать дані, наведені нижче в *Таблиці 5* [200, с. 325]:

Таблиця 5

Роки	Число народжених	Число померлих

1796	1 063	1 082
1797	1 022	1 195
1798	1 132	1 076
1799	1 523	1 713
1800	1 409	1 755
Разом	6 149	6 821

Найбільшою верствою серед усього населення Києва були міщани. В *Таблиці 6* наведемо дані чисельності міщан в кінці XVIII — середині XIX ст. [146, с. 349, 229; 136, с. 354; 112, с. 289; 98, с. 13]:

Таблиця 6

Роки	Число міщан
1781	1 514
1782	6 034
1787	7 402
до ревізії 1795 р.	3 593
Після ревізії 1795 р.	4 900
1797 р.	5 028
1817 р.	5 956
1835 р.	17 440
1845 р.	21 851

Як бачимо, чисельність міщан поступово зростала протягом кінця XVIII — середини XIX ст., що було пов'язано, перш за все з тим, що до нього приписувалися вихідці з інших соціальних станів [51], оскільки, як було зазначено вище, природний приріст був негативний. Зокрема, в 1839 р. на Шулявщині

проживала 21 міщанська родина, які були вихідцями з казенних селян, а на прикладі ревізької казки цирюльницького цеху першої половини XIX ст. бачимо, що в київське міщанство записувалися збіднілі купці третьої гільдії, євреї, які прийняли християнство, селяни й духовенство [88; 90; 76; 35; 87; 74]. В період з 1859 по 1873 рр. до цирюльницького цеху було приписано 695 осіб [91].

Вихідці з духовенства приписувалися до міщанства переважно з метою вступу до гімназій та університету св. Володимира, адже там мали право навчатися лише ті, хто мав свідоцтво про вільний стан. Діти священно- та церковнослужителів, звільняючись від духовного звання, брали посвідчення про матеріальну спроможність сплати податків за міщанський стан і лише після того отримували дозвіл на навчання [128, с. 531].

Міщани ж, які бажали, щоб їхні діти здобули вищу освіту, змушені були писати спеціальні прохання на ім'я імператора, щоб він звільнив їхніх дітей з міщанського стану. Наприклад, в 1836 р. київський міщанин Григорій Бобровський написав прохання на ім'я імператора Миколи I, щоб той дозволив його сину Йосипу Бобровському звільнитися з міщанського стану, щоб мати можливість вступити до Київської Духовної семінарії. Під цим проханням підписалися інші київські міщани і, після розгляду, Йосипа Бобровського було звільнено від сплати міщанських податків та відбування рекрутської повинності [49, арк. 1–7].

Інший київський міщанин, Петро Клобуцький, просив призначити його сина Михайла Клобуцького лектором Харківського інституту шляхетних дівчат. Його прохання було задоволене і Михайлу Клобуцькому видали свідоцтво, звільнивши з міщанського стану [49, арк. 12–21].

Київський міщанин Василь Гаврилов Азаров, який у 1836 р. навчався в Першій київській гімназії, надіслав прохання для вступу на державну службу на посаду вчителя, оскільки хотів працювати в Імператорському Університеті [49, арк. 22–24].

Після польського повстання 1830–1831 рр. актуальним питанням для дітей київського міщанства й купецтва стало звільнення з польської шляхти тих, хто на

той час до неї належав. Адже після вказаних подій їхні діти не мали права навчатися у вищих навчальних закладах та займати посади на державній та військовій службах [53].

Загалом, у 1845 р. до міщанства та цехових ремісників Київської губернії було приписано: 53 особи — вихідців з купецтва, 2 — з державних селян, 1 — з поміщицьких селян, 3 — із синів солдат, 2 — з вихованців приказу та 4 — з євреїв, які прийняли хрещення й отримали пільги. Того ж року 3 особи були виписані з міщанського стану у зв'язку з отриманням вченого звання, 148 осіб перейшли в купецтво, 99 — у державне селянство, а 2 — у військово-селянство [146, с. 168-169].

Порівнюючи чисельність київських міщан з усім іншим населенням міста, бачимо, що міщани складали 50%, на відміну від деяких повітових міст Волинської губернії, де їхня чисельність коливалася від 19 до 45% [217, с. 105]. Наприклад, на 1798 р. чисельність міщан у Володимир-Волинському складала 43,42%, у Ковелі — 0,66%, в Овручі — 5,52%. Натомість, в таких містах, як Дубно й Житомир, міщани складали, відповідно, 55,12% та 61,71%, що було пов'язано зі стрімким розвитком торгівлі в містах [217, с. 105–106].

Тимчасове населення Києва, як ми вже зазначали, складалося з осіб, що приходили на заробітки, а також з військових, які залишалися в місті на постій. У 1845 р. чисельність осіб, що приходили на заробітки, досягала 6 854 особи, серед яких 515 були міщанами. В період з 1836 по 1845 рр. в Києві було від 11 226 до 50 420 військових. Тоді ж повз місто пройшло 11 772 особи, серед яких: достроково відпущені військові, звільнені для річної відпустки, особи, які були виписані після перебування в міському госпіталі та проїжджі у різних потребах [146, с. 352].

До перехідного населення, крім вказаних вище, належали злодії та бездомні, яких відправляли з інших повітів до київського замку, де знаходилася в'язниця. Так, у 1844 р. туди було відправлено 824 особи з Київського повіту, 110 — з Радомисльського, 184 — з Васильківського, 70 — зі Сквирського, 384 — з Бердичівського, 88 — з Липовецького, 63 — з Таращанського, 152 — з Уманського, 250 — зі Звенигородського, 89 — з Чигиринського, 58 — з

Черкаського, 158 — з Канівського повітів. Загалом же, за той рік у київській замковій в'язниці побувало 2 450 осіб, більшість з яких прийшли на заробітки в Київ без паспортів [146, с. 172].

Найбільше перехідного населення в Києві було навесні та влітку, коли величезне число людей приходило на поклоніння до святих місць. Приїзд осіб на торгівлю залежав від врожаїв у інших містах та селах: коли врожаї були гарними, в Києві могло бути до 80 000 осіб в рік, коли ж поганими — до 30 000. Наприклад, в 1845 р. Київ відвідало до 60 000 осіб, серед яких були: генерали, дворяни, чиновники, духовенство, купці, міщани, іноземці, відставні нижні чини, вільновідпущені, дворові люди, вільні хлібороби, однодворці, козаки, селяни та євреї. На поклоніння до святих місць і на Контрактовий ярмарок приїхало того року 7 650 осіб [146, с. 353, 355].

Також у 1845 р. Київ відвідало 3 375 подорожніх. Найбільше їх було в травні, червні та липні, а найменше — в січні, лютому й березні. Рух людей від київської станції до поштового тракту міг сягати до 10 000 на рік [146, с. 173-174].

В наступному, 1846 р., Київ відвідало приблизно 95 000 осіб, серед яких були люди різних соціальних станів, що приїздили з Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської, Мінської, Херсонської губерній, а також із Санкт-Петербурга й Москви. Окрім того, Київ відвідали жителі Царства Польського, Австрії, Пруссії, Франції, Великобританії та інших європейських країн [146, с. 356].

Варто зазначити, що в 1846 р. на більшість міст Російської імперії, в тому числі й на Санкт-Петербург, Москву й Одесу, було поширено нове міське положення, на відміну від Києва, де продовжувало діяти міське положення ще 1775 року, а нове було введено лише в 1860-х рр.

Згідно з новим міським положенням, в Одесі всіх міських жителів було поділено на три розряди, серед яких два останні були, власне купцями й міщанами, які входили до складу міської спільноти на основі приписки. До першого розряду належали всі, хто володів нерухомістю в межах міста, хоча вони могли не належати ні до купців, ні до міщан. До цього розряду могли належати також й іноземці [167, с. 512–513].

Як вже було зазначено, міщани склали більшість серед усього київського населення, тож варто звернути увагу де саме вони проживали. Достеменно відомо, що в 1787 р., після відвідин Києва російською імператрицею Катериною II, було затверджено новий план містобудування, який передбачав знесення Подолу, як окремої частини, і зосередження усього міста нагорі — від Печерської фортеці до Старого Києва. Таке рішення було пов'язане з тим, що Поділ часто потерпав від повеней, які періодично знищували його майже повністю. Власне таку руйнацію імператриця і спостерігала під час весняних відвідин Києва.

Однак більшість міщан, що проживали на той час на Подолі, були категорично проти його знесення. Це було пов'язано з тим, що він знаходився біля Дніпра і був зручним місцем для торгівлі [230, с. 320; 203, с. 50].

13 жовтня 1798 р. «катерининський план» перебудови Києва було скасовано імператором Павлом I. Проте часті повені продовжувалися на Подолі й надалі. Наприклад, на початку травня 1808 р. вода в Дніпрі, перевищивши звичний рівень водопілля, затопила всі острови й 180 будинків на Подолі. Наприкінці того ж року випало багато снігу, що спричинило повінь на початку 1809 р., внаслідок якої обвалилася баня Києво-Подільської Успенської церкви [147, с. 437–438].

Варто зауважити, що станом на 1799 р. забудова в Києві була хаотичною, а вулиці — не мощені. З усіх трьох частин — Старе місто, Печерське, Поділ — останній був найбільш заселеним. Хоча Поділ був більш схожим на село, ніж на місто, оскільки всі хатини були низькими з дерев'яними дахами, а вулиці — настільки вузькими, що два вози при зустрічі не могли роз'їхатися [105, с. 584–586]. Порівнюючи з кінцем XVI ст., часом, коли Київ відвідав мандрівник-мемуарист Мартін Груневег, місто не сильно змінилося. Зокрема, Груневег у своїх подорожніх записках зазначив, що Київ був схожий на багатолюдне село з покрученими й нерегулярними вулицями. Будинки були дерев'яні, а кожен двір мав садок, город і багато будівель для худоби. Всі вони були нерівномірно розміщені, «ніби гналися один за одним». Окрім того, згідно із записами Груневега, кожен дім мав свою лазню, розміром з малу кімнатку [213, с. 121].

І все ж, незважаючи на нерегулярну забудову, на кінець XVIII ст. Поділ став торговельним, промисловим та освітнім центром Києва, де розміщувалося

15 кам'яних та 11 дерев'яних церков, а також — 12 кам'яних приватних будинків і понад 2 000 дерев'яних. Водночас у Старому місті переважали маленькі хатиночки, серед яких відрізнялися лише Софійський та Михайлівський монастирі, на місці Хрещатика тоді був яр, а на місці сучасних Липок — великий гай. Печерськ же був відокремлений від Подолу та Старого міста величезними пустирями і мав вигляд незначного повітового міста, де не було жодного кам'яного будинку, натомість, налічувалося понад 1 000 приватних дерев'яних будівель [119, с. 1–2; 149, с. 509].

Перетворенню Подолу на торговельний центр Києва сприяв наказ, виданий імператором Павлом I 27 вересня 1797 р., за яким Контрактовий ярмарок було перенесено з Дубна до Києва. Внаслідок цієї події чисельність київських жителів почала зростати, що спричинило заселення навіть Печерської частини, яка на той час була малозаселеною, адже Поділ вже був повністю забудований, а Старе місто — оточене валами [230, с. 320].

Ось що написав про Київ у 1797 р. невідомий богомолець, що подорожував зі Смоленська до Києва на поклоніння до святих місць: «В Києві церков близько 60. Церква Успіння, збудована дванадцятьма святими, дуже гарна й прикрашена. Печери нижні і верхні ближні. Михайлівський золотoverхий монастир, в ньому мощі великомучениці Варвари без голови, по лівому боці, навпроти царських воріт, посеред церкви, під покровом в раці прекрасній. Праворуч — частина мощей святих Понтелея, цілителя зубів. — Софійський монастир; в ньому — мощі митрополита київського Макарія по середній церкві його, а далі по лівій — частини різних святих мощей. В софійському монастирі, в Софії ж престолів 18, а було 24, решта 6 зруйновані, з них один — замість жертovníка. Братський монастир, де стояли, там академія. — Петропавлівський монастир; Дівичий напроти нього на іншому боці» [139, с. 543].

Наприкінці XVIII ст. заселеної землі в Києві було 438 десятин, з яких 313 було відведено під приватні садиби, 67 — під казенні, 47 — під публічні та 10 — під громадські. Найбільш заселеною була Плоска частина (на півночі Подолу), де було зайнято 124 десятини землі, а найменш заселеною — Поділ, із забудовою на

83 десятинах [230, с. 322]. Варто також зауважити, що до 1797 р. Плоска частина не входила до складу міста [146, с. 327].

Кожен охочий отримати ділянку для забудови подавав заяву до поліції, яка, своєю чергою, передавала її міському архітектору, котрий складав детальний план забудови. Після того, як план був готовий, архітектор передавав його на затвердження військовому губернатору. І лише після затвердження військовим губернатором київському жителю відводили ділянку для забудови, але за умови, що будівництво триватиме не більше 2-ох років, після чого ділянку могли відібрати, якщо власник її не забудував [230, с. 321].

З 1796 по 1805 рр. під забудову було відведено 154 ділянки, з яких міщанам — 31 ділянку [230, с. 328–331]. Наприклад, київському міщанину Роздишевському було відведено ділянку навпроти Царського саду, по дорозі, що вела з Подолу на Печерськ, під першою горою. Ліворуч від його ділянки було дозволено мати ділянку міщанину Подгаєцькому. Міщанину Кошарі було відведено ділянку для будівництва будинку з кузнею між Старокиївською фортецею та Печерською горою, в яру, по дорозі, що вела з Подолу на Печерськ. Київському міщанину Павлу Хлопотовському було віддано ділянку за Васильківським шлагбаумом. Там же було дозволено мати ділянку для будівництва будинку з кузнею київському міщанину Олексію Слісаренку, а також недалеко від них, біля питного будинку-шинку, — київському міщанину Микиті Доморалову. За Васильківським шлагбаумом було відведено також місце для зведення будинку київському міщанину Пилипу Бабиченку [230, с. 328–331].

Іншому київському міщанину, Якову Новаку, було відведено ділянку в передмісті Плоскому, навпроти колишнього Богословського жіночого монастиря. Київському міщанину Акіму Щербищенку — в яру між Старим містом та Печерською горою біля будинку міщанина Кошари. За Присутственними місцями, внизу під горою, біля Дніпра була надана ділянка київському міщанину Ігнату Назарову [230, с. 332–333].

На Хрещатику було відведено місце для будівництва київському міщанину Федору Загорському [230, с. 333]. Варто зазначити, що на той час Хрещатик був дуже бідною вулицею, де знаходилось лише 15–20 садіб, збудованих

незаможними власниками, до яких були зараховані переважно міщани й урядовці нижчих чинів [230, с. 324].

Під горою, за Присутственними місцями, було відведено місце для будівництва будинку київському міщанину Олександр Соколову, в той час як київському міщанину Пилипу Приварському — по дорозі, що вела з Печерська до Наводницького причалу. За Васильківським шлагбаумом отримав ділянку київський міщанин Гаврило Соколов, тоді як київський міщанин Іван Кисельов — у яру, між Старим Києвом та Печерською горою. Під горою, за Присутственними місцями, було відведено ділянку для будівництва київському міщанину Антону Рожнову, а київському міщанину Василю Єременку — за Васильківським шлагбаумом, де ділянку отримав також і міщанин Федір Гойдаєнко. По дорозі, що вела з Подолу до Старого міста, було відведено ділянку для київського міщанина Михальова, тоді як для київського міщанина Григорія Горяченка — передмісті Плоскому [230, с. 334–336].

Як було зазначено вище, ділянки, відведені для забудови, відбиралися у власників після 2-х річного терміну, якщо вони не встигли їх забудувати. Так, у 1802 р. міщанці Марії Рубличенковій, було відведене місце поблизу старокиївського валу, а вже в 1804 р. — передане полковнику Сіверсу, оскільки вона не встигла його забудувати [230, с. 337].

Київський міщанин Йосип Герусенко в 1802 р. отримав ділянку на Плоскому передмісті, в той час як київському міщанину Григорію Овсієнку було відведено місце за Васильківським шлагбаумом. Окрім Йосипа Герусенка, того ж року ділянки на Плоскому передмісті отримали київські міщани Трофим Музиченко та Іван Степаненко, а за Васильківським шлагбаумом — київський міщанин Омелян Буренко [230, с. 337–338].

На початку ХІХ ст. Куренівка й Плоске передмістя не входили до меж Києва. Саме там були відведені ділянки для забудови таким київським міщанам: Івану Левченку, Григорію Кавецю, Якову Тоногію, Семену Тараненку, Тимофію Кухаренку, Пилипу Руденку, Данилові Сундуксу, Лук'яну Дротейкові, Льву Ганюку, Івану Ковшуку, Якову Ремезову, Пантелеймону Рубану, Андрію

Столбуненку, Микиті Кравченку, Кіндратові Ганюсенку, Демиду Василенку, Саві Станевичу, Дем'яну Наліснику, Кирилові Попичці та Івану Гарченку [230, с. 338].

У 1802 р. в яру, по дорозі, що вела з Подолу на Печерськ, було відведено ділянку для будівництва будинку міщанину Івану Левенцову. Наступного, 1803 р., за Васильківським шлагбаумом ділянку для будівництва отримав київський міщанин Іван Бондаренко. Ще через рік, між Старим містом і Печерськом, по дорозі, що вела з Подолу на Старий Київ, ділянку отримав міщанин Іван Некришевський. Того ж 1804 р. за Васильківським шлагбаумом було відведено ділянку міщанину Павлу Маляревському, а київському міщанину Ігнату Литвиненку — на Оболоні, поблизу міського саду [230, с. 338–341].

З наведеного детального аналізу робимо висновок, що на рубежі XVIII — XIX ст. міщани, які бажали оселитися в Києві, отримували ділянки для будівництва житла переважно за Васильківським шлагбаумом або в яру, по дорозі, що вела з Подолу на Печерськ. Іноді київським міщанам виділяли місця для будівництва між Старим Києвом та Печерськом, під горою за Присутственними місцями, на Хрещатику й Оболоні, а також — у районах, які на той час знаходилися за межами міста — в передмістях Плоскому та на Куренівці.

У 1803 р. міським архітектором Андрієм Меленським, спільно з київськими землемірами, було складено плани вулиць Києва, завдяки яким можна реконструювати основні частини міста. Зокрема, на плані Печерської частини Києва 1803 р. були зазначені: Кінна та Кловська площі, вулиці Микільська (нині Івана Мазепи), Московська, Трипільська (зникла під час перепланування в XIX ст.), Васильківська (не існує), Шпетерська (нині Андрія Іванова), Ніжинська (нині Різницька), Москотиньєвська (нині Рибальська) та Фрейгольтова (нині Панаса Мирного). У Старому (або Верхньому) місті головними вулицями були: Андріївська, Трьохсвятительська, Софійська, Рейтарська, Георгіївська, Навозна (нині Мала Житомирська), Львівська (нині Січових Стрільців) та Стрітенська. На Подолі були вказані: Житньоторзька площа, Глібоборисівська (нині Борисоглібська), Рибальська (зникла після пожежі 1811 р.), Волоська, Межигірська, Спаська, Введенська, Царе-Костянтинівська (нині Костянтинівська) та Притисько-Микільська (нині Миколо-Притиська) вулиці [169, с. 21–22].

Згідно з планом міста, складеним у 1806 р., в Києві були Печерські та Старокиївські укріплення, розташовані одні від одних на значній відстані і з'єднані довгим валом, що називався «ретраншементом», від назви Мініхівського ретраншементу — оборонної системи міста, запровадженої ще в середині XVIII століття [99, с. 32–33].

Відомо, що ще в кінці XVII ст. лінія фортечних укріплень верхньої частини Києва проходила по лінії давньоруських валів. Утім вона була значно змінена у зв'язку з потребами ведення війни того часу, яким давньоруські укріплення вже не відповідали. Передовсім дерево-земляні вали були замінені на масивніші земляні, ширші та вищі за попередні, оскільки на них мала розміщуватися великокаліберна зброя, а також — стрілки й артилеристи. Впоперек усього верхнього майданчика валів викладалися дерев'яні колоди, загострений край яких виступав у бік поля, утворюючи собою загострений карниз. Поверх зубців зводився так званий земляний бруствер, який мав закладатися дерном з середини міста, а всередині нього влаштовувався невеличкий майданчик. У ньому прорізували отвори-амбразури, в які встановлювали зброю і розміщували стрільців, що охороняли фортецю [146, с. 31].

У зв'язку з тим, що східна частина укріплень Верхнього міста — від Золотих воріт до низько розташованих Печерських (Лядських) воріт, від яких вона знову піднімалася вгору до Михайлівської частини верхнього Києва — була вразливою в стратегічному плануванні, оскільки добре проглядалася і, відповідно, могла бути обстріляна з протилежного схилу Хрещатицького яру, було ухвалено рішення про її укріплення й «модернізацію». Тому в XVII ст. було зведено новий вал по найвищій лінії схилу гори, що закритим земляною стіною основну територію міста. Цей вал, який розділив Старе місто на верхню горизонтальну частину (Софійський відділ) та похилу, що спускалася до Печерських воріт (Печерське місто), отримав назву Новий, або Поперечний вал [146, с. 31-32].

Варто зауважити, що на рубежі XVIII — XIX ст. більшість житлових будинків у Києві були дерев'яними. Наприкінці XVIII ст. статистика налічує таких 5 613, тоді як кам'яних — лише 61. На початку XIX ст. їх було, відповідно,

б 860 дерев'яних і 98 кам'яних будинків [146, с. 327]. Тоді ж садиб у місті налічувалося 150, з яких лише 32 належали міщанам [230, с. 325].

Наприкінці XVIII ст. більшість будинків, що належали міщанам, знаходилися на Подолі. Зокрема, в 1785 р. їх там було 1974. Водночас на Печерську міщани мешкали в 46 будинках, а в Старому місті — у 54-ох [112, с. 68]. Як вже було зазначено, на той час Поділ був найбільш заселеною частиною Києва.

Письменник Володимир Ізмайлов у своїх спогадах згадував Київ початку XIX ст. ось таким: «Не було кам'яних будинків, не було порядку в забудові, не було регулярності та архітектури. Вулиці не мощені, піски їх покривають. Пішоходець ковтає неймовірну пилюку, а туманний стовп в'ється безперервно навколо проїжджих. Сам Поділ — найзаселеніший, на відміну від інших частин міста, хоча зовсім не має вигляду міста. Дерев'яні дахи, низькі хатини прикриваються церквами й монастирем. Вулиці такі вузькі на Подолі, що ледве дві доріжки можуть роз'їхатись. З'єднання між трьома частинами міста надзвичайно ускладнене, оскільки гори розділяють їх одна від одної. Здається, що ви бачите три різні поселення. Я кажу поселення, тому що увесь Київ ледь заслуговує на назву міста. На той час Поділ зберігав ще свій старий вигляд, який зовсім змінився після страшної пожежі 1811 року, а Печерськ і Старе місто не набули ще того відтінку, який було надано їм після будівництва казенних приміщень до кінця царювання Миколи I. В цьому дерев'яному містечку окремих будиночків було багато: 3968. З них — кам'яних лише 49. Крамниць дерев'яних міських і партикулярних — 214, кам'яних — 147. Останні — майже всі (136) на Подолі, на Печерську ж була більша частина дерев'яних (147). Було 17 «пахвахтерских будок», три гостинні двори, два кам'яні, один дерев'яний. Навпроти подільського гостинного двору, збудованого в пізніші часи, стояла, знищена пожежею 1811 року, величезна кам'яна будівля магістрату, а на початку теперішнього Хрещатика, покритого густою рослинністю, — дерев'яний театр. Жителів обох статей, різного звання й стану, налічувалось близько 40 000. Найжваввішою і торгівельною частиною був Поділ. Там же «процвітала» академія» [105, с. 586–587].

Варто зауважити, що на початку XIX ст., окрім постійних повеней, Поділ часто потерпав від пожеж. Наприклад, 28 травня 1809 р. внаслідок пожежі, що сталася біля Введенської церкви, згоріло 10 невеликих дворів, а 9 червня згоріло 1 240 будинків. Пізніше, 21 листопада, митрополит Серапіон у своїх записках розповів про ще одну пожежу, що сталася на Подолі того ж року. Зокрема, у той день він написав наступне: «На початку 9-ої години сталася пожежа на Подолі в ятках, біля самої Успенської церкви, яка тривала до 3-ої години пополудні. Дах і вікна Успенської церкви, — також і дзвіниця, — згоріли, так що шкода дивитись на оголеність, але іконостас лишився цілим, а образи й ризниця винесені. І до 300 яток різних згоріло» [147, с. 437].

У серпні 1821 р. сталася невелика пожежа у Флорівському монастирі та Йорданській церкві [147, с. 446–465]. Проте наймасштабнішою була пожежа, що сталася в липні 1811 р. і знищила практично всі будинки на Подолі [104, с. 72-73; 110, с. 356]. Архітектором А. Меленським було відбудовано Поділ, але зовсім в іншому вигляді, що значно скоротило кількість будинків, які могли там розміщуватися. Згідно з планом розбудови, замість 2 000 будинків, які там знаходилися до пожежі, було дозволено будувати не більше 600. При цьому характер забудови мав бути регулярним, замість попередньої хаотичності [114, с. 174]. Вже в 1836 р. міщанських будинків там було лише 433 [94]. Водночас, у Старому місті їхня кількість збільшилася до 112 [34].

Дослідник О. Левицький так описав пожежу 1811 р.: «1811 року літо було спекотним і сухим, відповідно, дерев'яні дахи будинків легко загорялися від іскор, які на них падали; полум'я, що посилювалося, порушило рівновагу атмосфери і спричинило бурю, яка розносила іскри та сажки на величезну відстань і поширювала пожежу з такою ж швидкістю, що через три години Києво-Поділ став вогненным морем. Хто не встиг вчасно врятуватись, бігаючи тісними вулицями, не міг вже знайти вихід і ставав жертвою лютої стихії. Багато хто загинув у льохах або в церквах; зокрема, декілька монахинь, сподіваючись знайти притулок у великій церкві Флорівського монастиря, задихнулися від диму. Згідно з точнішим свідченням іншого очевидця, відомого київського проповідника І. Леванди, у Флорівському монастирі заживо згоріло більше тридцяти монахинь і послушниць.

Вважаємо, що не зайвим буде наведення повністю ще цілком сучасне свідчення про київську пожежу: «Ви добре пам'ятаєте — писав Леванда до однієї своєї шанувальниці — чудове місто наше Києво-Поділ, але тепер його немає; він перестав існувати. 9 липня знищила його страшенна пожежа, не шкодуючи в ньому нічого, під час посухи, вітру та полум'яного вихору. Церкви, монастирі, будинки впали у вогні та попелищі. Впав і мій будинок з деякою частиною майна, хоча й чимало було врятовано. В місті (тобто на Подолі) залишилась лише Пречистинська базарна церква, а також за канавою дві з парафіяльними будинками вціліли. Від стін кам'яних, що не догоріло, те залишилося в жахливому стані, вражаючи серця. Всюди — вигляд жаху; але видовище у Флорівському монастирі, після згорілих до основи келій, показало понад тридцять тіл монахинь і послушниць, які задихнулись і обгоріли, перевершувало інші жахи». Обгорілі церкви, залишившись без дахів, диміли, оскільки були завалені різним домашнім мотлохом, який знесли туди жителі для збереження від полум'я. Полум'яні хвилі, що переходили від однієї частини нижнього міста до іншої, сильний вітер, що розносив у всі сторони гарячі дошки, густий дим, падіння будинків на відстані до трьох квадратних верст, а також віддалений крик тих, кому вдалося врятуватись — все це було видовищем незвичним і жахливим. До жахів розлюченої стихії дуже скоро приєднались жахи крадіжок та насилля з боку розгнужданих солдатів і знавіснілого від відчаю народу. «Двір наш (продовжує автор) знаходився на вулиці, що називалась «Черная-Грязь», був наповнений великою кількістю солдатів та біднотою в лахмітті. Ці вандали здавались дуже заклопотаними: вони відбивали замки наших комор, виносили в банках варення і відразу ж їли, виймаючи руками і погріб зовсім спорожнів. Потім взялись за речі. Їх послужливість виявилася в тому, що у нас зовсім нічого не залишилося б, якби мій батько не встиг врятувати деякі речі». — Проте варто було скоріше йти, оскільки полум'я наближалось. «Насилу ми пробирались по кривих та вузьких вулицях, наповнених меблями, людьми, екіпажами. З усіх боків дим і вогонь, шум і крик наводили на мене жах. Нарешті ми дійшли до дніпровського берега і на Оболоні зупинились. Тут величезну кількість речей у страшеному безладі було розкидано на піску, люди метушились, деякі навіть були напіводягнені; загальний смуток

панував у цьому стані розорення; деякі гірко плакали, дивлячись на загибель міста і буйність полум'я, вигляд якого вночі здавався ще жахливішим». Пожежа тривала приблизно три дні. Навколишні місця Києва зі східного боку на досить великій відстані (напр., Козелець, навіть Ніжин) були покриті густим димом. Від квітучого Києво-Подолу залишилась лише невелика північна частина за Канавою — Царекостянтинівська, Введенська і Волоська вулиці; решта були лише сморідні, задимілі руїни. Вулиці неможливо було впізнати, а тліючі колоди й речі в ямах і льохах, засипаних землею і золою, застерігали від будь-якої спроби ходити по згарищу. З усіх церков і публічних будівель не було жодної, яка б не постраждала від цієї страшної пожежі. Церкви — Спаська, що стояла на місці теперішньої (1891 р.) Спаської вулиці, Вознесенська, поблизу Флорівського монастиря, та Святодухівська, на березі Дніпра, були повністю знищені вогнем, від них не залишилося жодних слідів. Монастирі — Грецький або Петропавлівський, Флорівський і Братський з академією, 11 кам'яних і 5 дерев'яних церков з дзвіницями. Лаврське обійстя та інші церковні будівлі стали жертвою полум'я. Розповідали, що широкий двір Братського монастиря, соборна церква і навіть дзвіниця, завалені пожитками вихованців і сусідніх жителів, стали найбільшою їжею для згубного полум'я. Тоді загинуло багато книг з академічної бібліотеки» [119, с. 4–6].

Для відбудови Подолу після пожежі 1811 р. було створено комісію, до якої входили: радник казенної палати, асесор губернського правління, вїйт, бургомістр, представники від купецтва та міщанства, духовний депутат та міський архітектор. В обов'язки комісії входило: збільшення одних садибних ділянок і зменшення інших, відведення постраждалим від пожежі вільних міських ділянок та повернення незаконно забраних у міста ділянок зі стягненням за це великих коштів. Усі зібрані гроші, включно з пожертвуваннями жителів, йшли на допомогу потерпілим та на відбудову Контрактової площі [114, с. 174–175].

У 1829 р., згідно з рішенням імператора Миколи I, київський магістрат зібрав дані від ремісничих цехів про те, скільки міщан мали власні будинки. Підсумком збору інформації став висновок, що міщанам Києва належав 201 будинок [19, арк. 20–25].

Відомо, що на 1833 р. Київ уже поділявся на 6 частин: Печерську, Либідську, Палацову, Старокиївську, Подільську та Плоску. Окрім того, існували 2 окремі квартали: Звіренецький та Куренівський. До останнього належали передмістя Пріорка та Сирець [146, с. 330]. Шулявщина тоді ж почала заселятися вихідцями з інших соціальних станів, які приписувалися до київського міщанства, хоча ще на початку XIX ст. там знаходився замський літній будинок київського митрополита, куди влітку на відпочинок вивозили викладачів та учнів Київської Академії [102, с. 375; 35].

У 1835 р. на Хрещатику і Лютеранській вулиці розміщувалося всього лише три-чотири кам'яні будинки та декілька одноповерхових дерев'яних хаток. На той час Олександрівського (нині Володимирського) узвозу, Царсько-садської (нині М. Грушевського) та Інститутської вулиць ще не було. На місці жіночого інституту знаходився дерев'яний незавершений будинок генерала Бегічева. Гора, на якій стоїть Михайлівський монастир, з'єднувалася з Царським садом, що перешкоджало стіканню хрещатицької води в Дніпро. На місці Володимирської, Кадетської (нині Богдана Хмельницького) та Бульварної (нині Бульварно-Кудрявської) вулиць були пустирі, вали та яри [145, с. 245–246].

Не варто також забувати, що з 1835 по 1840 рр. місцевість, що простягалася від Покровської церкви по Андріївському узвозу до Михайлівського монастиря, була вкрита пагорбами й нетрями і, відповідно, не була заселена [141, с. 193].

Впродовж 1832–1846 рр., внаслідок будівництва Печерської фортеці, звідти було виселено значну частину поселенців, а їхні будинки — знесені. Всього за цей час на Печерську знесли 533 будинки [146, с. 328]. Тим, кого примусово виселяли, давали матеріальну компенсацію, проте не всі мали можливість за виділені кошти збудувати собі інше житло, через що багато людей опинялося на вулиці [120, с. 236–237]. Більшість міщан та інших колишніх жителів Печерська, що були примусово виселені звідти, будували житло в Либідській частині Києва – так зване “Новое Строение”, де на 1835 р. вже перебувало 73 міщанські будинки [33].

Науково вартісним може бути й аналіз *Таблиці 7*, в якій розміщено відомості загальної кількості знесених будинків на Печерську за окремі роки в період 1832–

1846 рр. під еспланаду із зазначенням грошової компенсації поселенцям за руйнацію їхніх помешкань [146, с. 328]:

Таблиця 7

Рік	Кількість будинків	Розмір компенсації в руб. сріблом
1832	131	73 858
1833	30	17 257
1834	83	55 917
1840	115	51 832
1841	28	37 847
1842	26	2 545
1843	12	3 140
1844	10	7 471
1846	98	20 266
Разом	533	270 133

В 1840-х – середині 1850-х рр. було задумано нову лінію оборонних веж, для якої були знесені найкращі на той час частини Печерська — від Микільських воріт до Царського (нині Маріїнського) саду. Тоді ж було розібрано будівлю Присутственних місць [96, с. 344].

У 1840-х рр. активно розвивалася «Нова забудова» («Новое Строение»): між Старим Києвом, р. Либіддю та форштадтом, де зводили свої будинки ті, хто мав можливість це зробити після знесення їхнього житла на Печерську. Таким чином, там з'явилося багато малих дерев'яних будинків, вкритих гонтом і дранкою [146, с. 329; 134, с. 73–77].

У 1845 р. в Києві відбулася сумна подія для жителів Подолу й Плоскої частини — надзвичайно сильний розлив Дніпра навесні змусив їх переселятися на нові місця. Затоплення захопило не лише найближчі до берега місцини, але й віддалені, зокрема, у воді опинився Хрещатик, у зв'язку з чим кияни змушені були плавати там у човнах. Власне, Хрещатик постраждав через те, що хтось вирішив

влаштувати млин на місці сучасного Майдану Незалежності, де було Козине озеро [145, с. 245–246; 101, с. 66]. У зв'язку з цим вода знищила 77 будинків і сильно пошкодила 451. В часописі «Киевская старина» знаходимо інформацію про цю подію від дослідника Н. Д. Богатинова. Зокрема, він писав наступне: «Повінь захопила собою не лише найближчі місцевості до берега, але й віддалені, зважаючи на рівень поверхні. Вся берегова лінія була залита; церква св. Іллі пророка, в очікуванні розливу, була «замурована», тобто всі двері були закладені кам'яною кладкою, і насправді була затоплена; духовне училище також. Вода була в декількох сажнях, 4-ох, 5-ти не більше, й від нашої квартири (біля Борисоглібської церкви); вже перед тротуарами був насип із гною; якби повінь продовжилася б ще день-другий, ми також не уникли б розорення й лиха. Повінь почалася з перших днів Св. Пасхи. Доки вода не виходила з берегів, я виходив дивитись на розлючену річку, яка здавалася вже не річкою, а великим озером аж до горизонту; люті хвилі, доводилось бачити, несли бурхливо не одну хату, не один неміцно поставлений міський будинок; лише дах колихався під ударами бурхливих хвиль. Коли повінь закінчилась, за розпорядженням влади, у всіх частинах міста, на всіх будинках; церквах, будівлях, що були охоплені водою, було проведено масляною чорною фарбою лінії з написом «1845 рік» [101, с. 66].

Повінь 1845 р., а також знесення будинків для будівництва Печерської фортеці, спричинили появу багатьох новобудов наприкінці 1840-х рр. [146, с. 329, 346; 96, с. 344; 135, с. 234]. Потерпів Хрещатик від повені і в 1848 р. внаслідок сильних злив, через що на вулиці накопичилася велика кількість води [124, с. 140–141].

Дуже швидкій зміні зовнішнього вигляду Печерська сприяла пожежа, що знищила два ряди будинків, розміщених на Житній вулиці, що простягалася від колишніх Присутственних місць до Києво-Печерської лаври. Самі ж Присутственні місця були розібрані (як зазначалося вище) для будівництва фортечних укріплень з воротами. Про цю пожежу також знаходимо свідчення в часописі «Киевская старина». Хоча автор і не пам'ятав точний рік пожежі, проте дав детальні свідчення того, якої руйнації вона завдала місту та його жителям. Наводимо цитату: «Пожежа ця точно навмисне сталася в той час, коли Печерськ

майже весь було призначено для знесення під фортецю, і майже одночасно з пожежею відбувалося страшне руйнування, яке змінило значну частину верхнього міста. Там, перед будівлею мінеральних вод (тепер імператорський палац) розміщувався широкий плац, з усіх боків засаджений тополями, але не огорожений; а відразу за ним височіла велика 3 поверхова будівля «присутственних місць», і відразу ж починалась Житня, з 2-ма рядами будинків, вулиця, що вела до Лаври. Разом з тим, за планом фортеці, тут мали бути збудовані фортечні укріплення з воротами, і все це через рік зникло: присутственні місця були розібрані, будинки знесені, і відразу ж трапилась страшна пожежа, що полегшила очищення місця» [101, с. 66–67].

Отже, внаслідок повені 1845 р. та пожежі на Печерську, що сталася в 1840-х рр., почали з'являтися новобудови з північного боку від Старого Києва: біля Житомирської дороги, за Плоскою частиною, а також на підвищенні між Кирилівськими богоугодними закладами та Куренівським передмістям. Там почали виникати нові квартали з правильними вулицями, де переважно заселялися небагаті міщани, які не мали можливості отримати ділянки в межах міста [146, с. 329].

На той час київським міщанам та цеховим ремісникам у всіх шести частинах та двох кварталах Києва належало 2 346 приватних будинків із загальної їх кількості 5 356. Більшість із них були дерев'яними. Зокрема, в Печерській частині міщанам та цеховим ремісникам належало 308 дерев'яних будинків: у Либідській частині — 150, Палацовій — 23, Старокиївській — 284, Подільській — 269, і лише 9 кам'яних будинків, які, власне, були єдиними на той час кам'яними приватними будинками міщан та цехових ремісників серед усіх інших частин міста. Водночас у Плоскій частині Києва знаходилося 720 дерев'яних будинків міщан, а в Куренівському та Звіринецькому кварталах, відповідно, — 503 та 80 [146, с. 347].

При багатьох будинках було влаштовано сади, городи й криниці. Найбільше садів знаходилося в Плоскій, Старокиївській частинах та в передмістях Куренівському і Звіринецькому. Там же розміщувалася найбільша кількість приватних городів. Криниць же нараховувалося 409: 65 з яких були в Печерській

частині, 20 — в Либідській, 69 — в Палацовій, 30 — у Старокиївській, 15 — в Подільській, 22 — у Плоскій частинах, а також 57 — на Куренівці та 4 — у Звіринецькому передмісті [146, с. 348].

Наприкінці 1840-х рр. у Києві почали активно забудовувати Хрещатицьку долину, яка поступово перетворилася з бідного поселення на ще один центр торгівлі. І це, при тому, що вона продовжувала потерпати від повеней, як і в 1845 та 1848 рр. [101, с. 67; 124, с. 140–141]. На 1846 р. на Хрещатику вже знаходилися: двоповерховий будинок пошти, незавершений триповерховий будинок, декілька кам'яних крамниць, два–три будинки, розміщені між Інститутською вулицею та сучасною вулицею М. Грушевського, а також багато одноповерхових, дерев'яних будинків, покритих гонтом. Новий етап будівництва на Хрещатику розпочався в 1860-х рр., що сприяло перетворенню його на центральну вулицю міста [140, с. 448; 134, с. 73–77].

У Старому Києві розміщувалося декілька одноповерхових цегляних будинків, двоповерховий будинок Анненкових із крамницею, де продавали ікони, яка була, власне, єдиною крамницею в цій частині Києва; будинок, що стояв між Андріївською церквою та Михайлівським монастирем, будинок навпроти Михайлівського монастиря з садом та багато закинутих неогороджених садів з хатинами, що «буквально вросли в землю» [134, с. 73–77].

Однак, незважаючи на поступову забудову Хрещатицької долини, місцевість між Старим містом та Печерськом була небезпечною, темною й брудною для подорожніх [151, с. 465].

На кінець 1840-х — початок 1850-х рр. Київ складався зі Старого міста з передмістями, розташованими між горами й долинами (Кудрявець, Гончарі, Кожум'яки, Глибочиця, Щекавиця, Юрковиця та Лук'янівка), Липок, Печерська з укріпленням, цитаделлю з Лаврою та передмістям Звіринець, Хрещатика, так званої Нової Забудови з Університетом, форштадтом нових укріплень та нижньою частиною заселення за Ботанічним садом, Подолу, Плоскої частини, що простягалася до Кирилівських закладів, а також із передмість Куренівка й Пріорка [146, с. 330].

Незважаючи на активну розбудову Києва в 1840-х рр., він все ще був більше схожим на село, ніж на місто [173]. Щоб повніше уявити вигляд Києва в серединці 1840-х рр., наведемо цитату із «Отрывков из записок Автонома Акимовича Солтановского», в яких він пише наступне: «Київ у 1846 році, якщо не рахувати церков та монастирів, був містом більш дерев'яним, ніж кам'яним. На Хрещатику я пам'ятаю лише дво-триповерховий будинок поштамту і якийсь великий на три поверхи будинок, ще незавершений; поверх того, декілька кам'яних яток, та ще два-три будинки між Інститутською вулицею та іншою, що піднімалася до фортеці повз царський сад. Всі інші будинки були одноповерховими, дерев'яними, вкритими гонтою, як наприклад, будиночки професорів університету Нейкірха і Деллена. На старому Києві, пам'ятаю, було два чи три одноповерхові будинки з каменю, та ще дво-триповерховий будинок Анненкових з яткою, в якій продавались ікони, і ще один будинок між Андріївською церквою та Михайлівським Монастирем, здається, Должикова, та інший в саду, навпроти Михайлівського Монастиря, в якому жив голова Казенної Палати Жандр. Були також і дві старі дерев'яні церкви; одна з них — «Скорбящей Матери Божьей», яку кожної суботи відвідувала вся київська знать жіночої статі, і де часто бував всемогутній генерал-губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков.

Старий Київ ще був обнесений потрійним валом, що починався від Десятинної церкви, і був оновлений купцями Анненковими, і пролягав до Козиного болота, з перервою в золотих воротах. Були на старому Києві запустілі неогороджені сади і халупки, які розвалювалися і стояли майже повністю в землі. Одна з них знаходилась навпроти Софійського собору, біля руїн церкви Св. Ірини. На старому Києві зовсім не було яток. Між Золотими воротами й університетом, валами та сучасною житомирською заставою, був пустир, поритий ярами та пагорбами, і на ньому далеко, на підвищеному місці виднілася будівля обсерваторії. За Ботанічним садом будувалася велика будівля якоїсь в'язниці, з звідти до Либеді й митрополичого гаю почали будуватися маленькі дерев'яні будиночки, вкриті гонтою та дранкою; такими ж будиночками був забудований увесь простір ліворуч до Васильківської вулиці й застави — Нова забудова. Тому вся ця місцевість була схожою на село. Лише за самим університетом знаходився

непоганий будиночок професора філософії Ореста Марковича Новицького і кам'яна одноповерхова будівля анатомічного театру. Оранжерея в Ботанічному саду була вже влаштована; але сад тільки планувався і засаджувався під керівництвом вченого городника й професора Траутфеттера, а згодом ректора Київського університету і, зрештою, директора Горигорецького землевласницького інституту. На Васильківській вулиці також стояли старі дерев'яні будинки, але й було декілька кам'яних одноповерхових, наприклад, аптека. Було там і декілька дрібних яток. Перед університетом був пустир, що завершувався дерев'яним будинком професора Віленського університету Здановича, сивого старця, який щоденно сповідався й причащався в костелі і мав великий вплив на польську університетську молодь. Праворуч від пустиря стояли два нові одноповерхові кам'яні будинки колишнього Рівненського, а згодом Житомирського директора гімназії А-ва, якого Бібіков зрештою прибрав за страшне хабарництво» [134, с. 73–75].

В 1840-х — 1860-х рр. Київ уже був одним із найбільш заселених міст Російської імперії, в якому, до того ж, декілька міщанських родин, що проживали на Подолі, мали кам'яні будинки.

На зламі 1850-х — 1860-х рр. у Києві вже проходила нова реконструкція з розширенням Печерської фортеці, після якої вона складалася з трьох частин: цитаделі та двох самостійних укріплень (Васильківського й Госпітального). Вони були доповнені оборонними казармами й вежами [149, с. 504].

Отже, в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Київ входив до складу Російської імперії і, відповідно, імператори прагнули скасувати місцеве самоврядування й підпорядкувати органи місцевого самоврядування імперському законодавству й змінити його структуру й діяльність. То ж важливо розуміти ким були міщани як окремий соціальний стан в імперії. Так, вперше його було виокремлено серед інших станів імператрицею Катериною II в «Наказі» 1767 р., де згадувалося про міщан, як про людей середнього стану, які займаються ремеслами, торгівлею та промислами. Тоді ще не було виокремлено міщан та купців як різні соціальні групи, а разом вони найчастіше в законодавчих актах називалися посадськими людьми. Виокремлення міщан в «Наказі» Катерини II

було спричинене поділами Речі Посполитої, внаслідок яких до Російської імперії приєдналася Лівобережна частина України з містом Києвом.

В Києві купецтво було відділене від міщанства 17 березня 1775 р. разом з поширенням на місто імператорського маніфесту. До купців було зараховано тих киян, які володіли певним капіталом, у відповідності з трьома гільдіями. Протягом XVIII ст. було видано декілька указів, що регулювали життя міщан, серед яких важливою стала Жалувана грамота містам 1785 р., яка закріпила за міськими жителями виняткове право на торгівлю й промисли в межах міста та посилила їхні корпоративні права, передавши у власність общин міські землі й дозволивши окремим особам володіти торгово-промисловими закладами.

Однією з причин зростання міщанства протягом першої половини XIX ст. була можливість переходу в нього людей з інших соціальних станів — переважно з селян та купців третьої гільдії, що не могли підтвердити свій соціальний стан за майновим цензом. Щоб приписатися в міщанство, необхідно було не лише сплатити певну суму, яка в середині XIX ст. становила 25 руб., а й заручитися підтримкою більшості міщан міста.

Населення Києва поділялося на постійне, тимчасове й перехідне. До тимчасового належали люди, які приходили в місто на промисли й заробітки. До перехідного — богомольці, робітники, що працювали на суднах і зупинялися на пристанях, та приїжджі на ярмарки.

Міщанські садиби розміщувалися нерівномірно у трьох основних частинах Києва, а також у передмістях. Різна кількість жителів міщан на Подолі, Печерську та Старому місті була пов'язана як з політичною ситуацією в Києві, так і з природними лихами. Найбільше від повеней та пожеж страждав Поділ, хоча саме на ньому і мешкали найзаможніші міщанські родини, які навіть мали кам'яні будинки. Дозволи на будівництво осель та садіб міщанам надавала російська влада.

2.2 Майнове становище київських міщан

З поширенням на Київ імператорського маніфесту, виданого 17 березня 1775 р., серед усіх категорій городян було виділено купецтво як окремий стан, що не пов'язувався з іншими категоріями городян і був поділений на три гільдії, відповідно до оголошеного ними власного капіталу, а міщани відносилися до найбіднішої верстви серед усіх київських жителів [166, с. 67].

3 травня 1783 р. Сенатом був виданий іменний указ, який регулював майновий ценз та соціальний статус міщан та купців, а також регламентував справи з успадкування маєтків: «О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгород-Северской, Харьковской, Могилевской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам...». В 1824 р. всіх міщан Російської імперії було поділено на дві підгрупи за майновим станом, в залежності від зайнятості, майна та промислового свідоцтва [193, с. 117–118, 498; 166, с. 77–78].

Імператорським указом 1801 р. купецтву, міщанству й державним селянам було надано право купувати землі, незаселені кріпаками. Зважаючи на отриманий дозвіл володіти землею, деякі київські міщани цим скористалися. Наприклад, міщанин Захарченко у 1803 р. мав ділянку на Трухановому острові, розміром 40 десятин 2055 кв. сажнів [180, с. 196-197; 182, с. 16].

У 1832 р. було прийнято закон про почесне громадянство, яке спершу могли отримати лише діти «особистих» дворян та купці. Звання почесного громадянина звільняло від подушного податку, рекрутської повинності та тілесного покарання. Згідно з наказом, що вийшов ще 19 жовтня 1831 р., до громадян почали належати колишні художники, лікарі, вчителі й адвокати. Вже в 1839 р. це звання почали отримувати й міщани, проте лише ті, чиї батьки належали до купецького стану і мали цивільні чини, що було швидше винятком, аніж правилом. В «Своде законов», перевиданих у 1857 р. зазначалося, що почесне громадянство могли отримати міщани й купці, які закінчили Московське або Петербурзьке комерційні училища чи гімназії із золотою або срібною медалями [186, с. 212–213; 146,

с. 230]. Звання почесного громадянина міста надавалося за результатами клопотання міської думи. Воно символізувало вираження подяки міській громаді тим, хто проводив діяльність на користь міста, а також було виявом поваги до тих осіб, які мали особливі заслуги перед Батьківщиною. Відповідно, це звання міг отримати не лише російський підданий, але й іноземець, який мав певні здобутки й досягнення на користь міста [211, с. 60].

До 1860-х рр. у всій Російській імперії чисельність почесних громадян була незначною: в 1820 р. їх було лише 150, а в 1863 р. — 17 833 [193, с. 526]. Стосовно українських міст, то в Севастополі у 1860-х рр. почесних громадян було 9, в Олександрівську (сучасному Запоріжжі) — 7, Миколаєві — 5, Одесі — 10, Києві — 14. Як бачимо, в Києві з 1863 по 1917 рр. почесних громадян було 14. Ними стали: М. Бунге, М. Дегтерьов, В. Караваєв, М. Попов, Ф. і Н. Терещенки, І. Фундуклей, М. Чоколов, П. Столипін, Л. Тамара, П. Демидов, князь Сан-Дonato, С. Сольський, О. Ігнат'єв, О. Дондуков-Корсаков [211, с. 62, 63].

У 1834 р. в містах виник новий стан — громадяни. Ними ставали колишні шляхтичі, які з того часу почали відноситися до податного стану. Громадяни поділялися на приписаних до міст, які жили або на власних землях або на землях, що належали поміщикам. У 1845 р., згідно зі списками казенної палати, до першого розряду почесних громадян належали 24 осілі родини та 7 одиноких осіб, а до першого розряду громадян — 557 осілих родин та 167 одиноких осіб. До другого розряду належало 27 родин, одна з яких — почесні громадяни, які жили на власних землях, та 23 родини почесних громадян і 4 одинокі особи, які жили на поміщицьких землях [146, с. 230-231].

Люди, що входили до громадян, належали до нижчого дворянства й займали вигідні посади, такі як: економі в маєтках та повірені у справах. Деякі з них жили в містах і займалися торгівлею або промислами [146, с. 151].

У 1840-х рр. більшість міського населення Російської імперії складали міщани, а почесні громадяни й купці перших двох гільдій були в меншості, а в багатьох містах їх зовсім не було [167, с. 326].

Більшість міщан Києва були бідними й жили в дерев'яних будинках. Варто зазначити, що вартість міщанських будинків коливалася від 2 до 600 руб.

Переважна більшість міщан володіла будинками вартістю від 20 до 100 руб. і лише деякі з них — 200 руб. і дорожче. Будинок, що коштував 600 руб., належав міщанину Петру Логвину. Він складався з корпусу, зробленого за старим планом і дерев'яного флігеля, а біля будинку розміщувався город [11].

Якщо порівнювати вартість міщанських будинків на початку XIX ст. з цінами на житло в середині XIX ст., то варто зазначити, що вже в 1840 р. зняти квартиру в Києві можна було не менш, ніж за 12 руб. Це дорівнювало половині вартості більшості міщанських будинків початку століття [150, с. 726].

Загалом, більшість жителів губернських та повітових міст мали власні невеличкі будинки. Окрім того, на відміну від села, в місті була можливість заробити на здачі житла в оренду. Переважно здавали гарнізонним офіцерам, вчителям, лікарям та чиновникам, які приїжджали в місто тимчасово, для виконання своїх службових обов'язків [186, с. 77].

Різні судові справи, що стосувалися вирішення майнових питань купців та міщан вирішувалися в загальній присутності магістрату, або ратуші з повітовим судом [37]. В Києві міщанські скарги вирішував магістрат. Так, до подібних скарг належала скарга солдатки Марії, яка стверджувала, що київський міщанин Городецький вкрав у неї гаманець, коли вона його дістала, щоб розплатитись за горілку. Іншим прикладом було вирішення грошового питання між міщанами, які не могли між собою домовитися про погашення боргу за купівлю майна. Наприклад, магістрат постановив розбити суму, яку мав сплатити Ігнат Волехович, на декілька частин [32].

Боргові питання були доволі частими в судових справах між міщанами. Однією з них була справа, в якій київський міщанин Гаврило Масловський, що орендував ятку в міщанина Борщевського, заборгував йому 87 руб. 50 коп. і був неспроможний погасити борг, бо був настільки бідним, що таких боргів у нього було декілька. Сам Борщевський подав скаргу в магістрат не лише на нього, а й на іншого міщанина Василя Тохая, який заборгував йому таку ж суму. Київський магістрат, розглянувши скаргу, порадив Борщевському тимчасово здавати ятки іншим орендарям, доки ті двоє йому не заплатять усієї суми [28].

Питаннями опікунства та розподілу майна після смерті міщан вирішував сирітський суд. Київський міський сирітський суд було створено рішенням магістрату 31 травня 1835 р. Тоді ж йому було передано 134 сирітські справи, що до того часу знаходилися у провадженні магістрату. Офіційне відкриття сирітського суду відбулося 21 червня того ж року. До його складу ввійшли голова та староста від міської думи і два непостійні члени від магістрату. Староста виконував обов'язки утримувача коштів суду і брав участь у засіданнях. Окрім сирітських справ, виділених з магістрату, суд був зобов'язаний вести справи про встановлення опіки над секвестрованими маєтками та майном боржників Приказу громадського піклування, вести настільні реєстри, дохідно-видаткові книги сирітських сум, здавати звітність казенній палаті та переписувати ухвали. Окрім того, київський міський сирітський суд захищав права неповнолітніх сиріт, вдів дворян, купців, міщан та різночинців, які проживали в Києві. Займався справами з продажу майна, стягнення грошового боргу, призначення опіки над майном померлих осіб, неповнолітніх дітей та психічнохворих, розподілом та передачею майна померлих осіб нащадкам, видачею кредитів на зведення будинків, зняттям і встановленням опіки. Загалом, з 1835 по 1919 рр. київським міським сирітським судом була розглянута приблизно 3 051 справа, з них за 1783–1869 рр. — 510 справ. Серед них: 181 справа, пов'язана з діяльністю магістрату й сирітського суду (робота канцелярії, звіти, призначення та звільнення з посад, відкриття засідань, протоколи, справи, що стосувалися благоустрою Києва та майнових питань чиновників); 13 справ, що стосувалися видачі позик різним особам, у тому числі й на будівництво; 26 справ з описами заповітів, а також пов'язаних з передачею спадку нащадкам померлих міщан; 24 справи, що стосувалися призначення опіки над малолітніми дітьми померлих міщан; 11 справ, що вирішували майнові питання (продаж або взяття будинків за штрафи та опис майна померлих міщан); 153 справи, що стосувалися призначень опікунства над майном померлих міщан, або тих, хто мав борги; 99 справ, пов'язаних з призначенням опіки над майном та малолітніми дітьми померлих міщан, а також 3 справи, якими перевірялась діяльність опікунів і проводилося звільнення від опіки через зловживання [220, с. 593-594; 107, с. 15-16].

Наведемо декілька найяскравіших справ, розглянутих за вказаних період Київським сирітським судом. У 1826 р., після смерті київського міщанина Гаврила Дяченка, троє його малолітніх дітей: Степан, Марфа і Меланія, яким було, відповідно, 7, 12 і 9 років, залишилися під опікунством київського міщанина Павла Лисенка і жили в невеличкому будиночку, що розміщувався в Плоскій частині міста, в урочищі Глибочиця [64, арк. 23].

В 1828 р. помер київський міщанин Іван Володимирович Добровольський, який з 1816 р. належав до чоботярського цеху. Після його смерті залишилися сиротами малолітні діти: син Володимир і дочка Агафія, яким було, відповідно, 5 і 3 роки, а його дружина Євдокія на той час вже вдруге вийшла заміж. Міщанин Добровольський залишив після себе дерев'яний будинок, що знаходився в Печерській частині Києва. Будинок складався з двох житлових кімнат, в першій з яких була цегельна піч з простих кахель, а в другій — піч для варіння також із простих кахель. Будинок мав шість невеликих вікон, чотири з яких були вставними на залізних завісах, а також двері на залізних завісах. Біля будинку знаходилося три невеликих сарайчики з соснового дерева, два з яких вже були дуже старими, а також необставлений земляний погріб, покритий старими пластинами. Огорожа навколо будинку була із соснового дерева, але вже дуже стара, ворота — на залізних завісах. Під час опису будинку Добровольського його було оцінено у 8–10 руб. Окрім того, в будинку знаходилися речі оцінені, відповідно, таким чином: 10 ікон — 3 руб., 40 картин — 11 руб. 10 коп., інших речей — 94 руб. 10 коп. [62, арк. 1–7 зв.].

У 1833 р. померла міщанка Ксенія, яка залишила у спадок своїй матері Марфі заячу шуба з лисячим коміром, жіночий гарнітурний халат, демікітонний халат, заячий кожушок, пару жіночих ситцевих суконь, шовкову хустку, п'ять подушок, скриню та 250 руб. Окрім матері у Ксенії залишився сиротою син Олексій, якому його дід Іван Гаврилов дав 100 руб. [63].

Серед міщан була також і біднота, яка ходила по місту й просила милостиню. Після виходу наказу «О искоренении бродячества нищих», 23 травня 1825 р., таких людей ловила поліція й приводила в магістрат, який передавав їх міській громаді, або родичам, щоб ті ретельно слідкували за ними й ніколи більше

не дозволяли йти з місця приписки й ходити по вулицях та інших місцях. Зокрема, в архівних справах знаходимо декілька прізвищ таких людей: київські міщани Михайло Антонов, Наталія Лебедева, Андрій Малиновський, Олексій Савранський, Григорій Єфремов та Анастасія Випкиченкова [17, арк. 2–4]. Якщо ж у безпритульної особи не було приписки, поліція відводила її в міську думу для встановлення особи. Коли ж виявлялося, що та особа належала до міщанства, то її справу передавали в магістрат [58; 56].

Особливо багато бездомних людей з'явилося після початку розширення будівництва Печерської фортеці в кінці 1840-х рр. Пов'язано це було з тим, що, руйнуючи будинки під будівництво, людям хоча й виплачувалася компенсація, проте була дуже незначною й біднота не могла за такі гроші побудувати щось краще [120, с. 236–237].

Найбіднішими вулицями на Печерську були Мала Шиянівська та Велика Шиянівська, що знаходилися за печерським базаром. Жителі тих вулиць мали напіврозвалені хатки, до того ж їх було заборонено ремонтувати для того, щоб найближчим часом знести для будівництва фортеці. Більшість тих, хто там мешкав, не мали паспортів [120, с. 239–241, 265].

Ще однією місцевістю, де жила київська біднота, були, так звані, «Хрести», що розміщувалися на Печерську, недалеко від сучасної однойменної станції метро. «Хрести» знаходилися в ярах і складалися з розвалених хатинок та землянок, де жили повії, п'яниці, злодії, відставні чиновники, які спилися, а також найбідніші робітники й ремісники. Вдень там проходити було небезпечно, а вночі взагалі неможливо [134, с. 73–77].

Аристократичною частиною міста вважалися Липки, де жили найвищі чиновники у власних одноповерхових будинках із садами та декілька поміщиків [134, с. 75].

Багато маленьких хатинок розміщувалося біля ярів та обривів, що простягалися від Царського (Маріїнського) саду і Микільського монастиря вниз до Дніпра [134, с. 76].

Оскільки ми говорили про вартість будинків київських міщан, варто сказати про цінову політику на продукти. Наприклад, зі спогаду очевидця, який відвідав

Київ у 1797 р., дізнаємося, що квас коштував 2 коп., мило й масло — 2 коп., свічки в церкві — 4 коп., горілка — 5 коп., проскури — 4 коп., а в лазню можна було сходити за 5 коп. [147, с. 543]. В той же час, чверть жита в червні 1795 р. коштувала 4 руб. 55 коп., а в листопаді — 2 руб. 10 коп. Така ж кількість жита в червні 1845 р. коштувала вже близько 9 руб. 10 коп., а в листопаді — близько 16 руб. 50 коп. Таким чином, середня річна ціна чверті жита в 1795 р. складала 3 руб. 65 коп., а в 1845 р. — до 12 руб. 80 коп. Звідси впливає середня ціна за 1745–1845 рр., яка дорівнювала 8 руб. 22 ½ коп. [114, с. 194-195].

Якщо порівняти Київ з іншими містами Російської імперії, то видно, що й там більшість міщан складала міську бідноту. Так, в Москві в середині 1840-х рр. близько $\frac{3}{4}$ міщан не мали власних будинків, майже чверть із них були неспроможні сплачувати державні податки і лише менше половини московських міщан займались якоюсь постійною господарською діяльністю. В 1841 р. в Москві та Московській губернії було більш ніж 6 000 осіб, які ходили по містах і селах і просили милостиню, з яких близько 2 000 були міщанами. Основними причинами бідності міщанського середовища були високі податки та збір недоїмок [186, с. 228–231].

Одягалися київські міщани у сорочки з відкладними комірами без шиття заполоччю, напівкофти з напівтонкого сукна, іноді у вигляді одnobортних геймерок, що застібались на гачки, а найчастіше — у вигляді плаща з рукавами та великим коміром. Багато хто з міщан носив сюртуки звичайного крою, а найбідніші — звичайні селянські свити з товстого сукна. Влітку міщани одягалися в матерчаті сюртуки з кольорового демікотона або ластика, жилети, а на шию пов'язували хустки. Зимовий одяг складався з кожуха з відкладним коміром, покритим кольоровим демікотонном, або з напівтонкого сукна. У найбідніших міщан були звичайні кожухи. Шапки були вишиті із сірих смушок з кольоровими верхами [146, с. 285].

Міщанки також носили сорочки та інший одяг без шиття заполоччю, але з відкладними комірами. Замість плахт і запасок, які носили селянки, міщанки одягали шерстяні й ситцеві спідниці, переважно яскравих кольорів. Влітку замість свит міщанки одягли каптани — верхні сукні до колін, здебільшого ситцеві, а

взимку — криті кожухи. На голови жінки пов'язували кольорові хустки поверх чепчиків, а дівчата ходили простоволосі, іноді прикрашаючи коси стрічками й квітами [146, с. 285].

Отже, більшість київського міщанства були незаможними людьми й жили в дерев'яних будинках, вартість яких коливалася від 2 до 600 руб. При передачі спадку після смерті когось із міщан, спадкоємці, як правило, отримували старі занедбані хати з незначною кількістю одягу, предметів побуту та ікон. Іноді траплялися навіть випадки, коли міщани ходили й жебракували по місту. Особливо збільшилося число таких міщан після знесення будинків на Печерську й початку будівництва Печерської фортеці. Сприяли цьому також і часті стихійні лиха, від яких найбільше потерпав Поділ. Всіх, хто жебракував, київська поліція приводила в магістрат і, після встановлення особистості, відправляла на поруки до родичів.

Основними причинами бідності міщанської середовища були високі податки та збір недоїмок. Поза будь-якими сумнівами, це гальмувало зростання міщанського стану, рівень його забезпечення перед іншими станами імперського суспільства, економічні можливості конкурувати не тільки ресурсно, але й політично з іншими соціальними та політичними інститутами.

Висновки до розділу 2

Окресливши питання динаміки чисельності й майнової диференціації представників міщанської громади міста Києва, можна зробити цілком конкретні висновки.

Перші офіційні згадки про київське міщанство трапляються у грамотах литовських князів, які датуються кінцем XV ст., а, отже, часом перебування Києва у складі Великого Князівства Литовського. Поняття ж «міщанство» саме у розумінні окремого соціального стану почало фігурувати в законодавчих актах Російської імперії з останньої чверті XVIII ст. Так, маніфест імператриці Катерини II від 17 березня 1775 р. диференціював мешканців міст на міщан (якщо капітал становив менше, ніж 500 руб.) і купців (капітал перевищував 500 руб.), а,

отже відділив купецтво від міщанства. Відтоді російськими імператорами було видано цілу низку наказів та грамот, що регулювали правове становище міщанського стану. У цьому контексті знаковою стала Жалувана грамота містам 1785 р., яка чітко визначала майнові та станові права міщан. Згідно із цим документом, міщани отримали право на приватну власність, але крім землі. Слід констатувати, що саме міщани були найбільшими власниками київської нерухомості. Лише на початку XIX ст. міщани отримали право приватної власності й на землю, однак скористатися ним могли лише одиниці. Найзаможніші володіли до 40 і більше десятин землі.

З середини XVIII ст. чисельність міщан поволі зростала. Слід виокремити кілька основних причин, що сприяли збільшенню чисельності міщан: 1) губернська реформа 1775 р.; 2) поповнення міщанського стану вихідцями з купецтва третьої гільдії, яке не мало достатньо коштів для підтвердження купецьких прав, а також вихідцями з селян, які переїжджали на проживання до міст і, з часом, приписувалися до міщан. Збільшувалася й територія міста, з'явилися нові райони, почав забудовуватися Хрещатик, Липки стали найбагатшою та найаристократичнішою частиною Києва, місто поступово набувало вигляду справжнього міста, а не села, що офіційно вважалося містом. Разом з тим, у зв'язку з розбудовою Печерської фортеці, знесенням будинків на Печерську з'явилася велика кількість бідноти, що, втративши житло, не могла купити собі нове. Втративши будинки на Подолі під час пожежі 1811 р., багато хто з ремісників та міщан почав купувати ділянки у більш віддалених районах Києва

В першій половині XIX ст. населення міста Києва поділялося на постійне, тимчасове й перехідне. Міщанство було найчисельнішим соціальним станом серед усього постійного населення Києва, що підтверджується статистикою. Так, у 1797 р. із 22 000 осіб, які постійно проживали в місті, міщан було 11 000; у 1817 р. із 23 514 осіб, міщани становили 5 956 осіб. До 1845 р. кількість київських міщан поступово зростала разом із загальною чисельністю мешканців цього міста. Тенденція до зростання була характерна і для тимчасового населення Києва. Зокрема, у 1845 р. його кількість становила 6 854 осіб, серед яких міщан було лише 515. До тимчасового населення належали ті, хто прибував до міста на

заробітки. Територіально найбільше міщан проживало на Подолі, котрий був головним торгівельним центром міста.

Більшість представників міщанського стану Києва були незаможними людьми й жили в дерев'яних будинках, вартість яких коливалася від 2 до 600 руб. Слід констатувати, що основними причинами бідності київського міщанства були високі податки та збір недоїмок. Після втрати Києвом у 1834 р. магдебурзького права міщани мали нести іще й такі нові для себе повинності, як рекрутська і постоева.

Законодавча ініціатива 1839 р. дозволила тим міщанам, які мали цивільні чини, що було скоріше винятком, аніж правилом, отримувати звання почесного громадянина. Це мало стало своєрідним бонусом міщанському стану за ті утиски, яких зазнавали його представники після втрати Києвом магдебурзького права, адже зазначений статус звільняв міщанина від сплати подушного податку, рекрутської повинності, від застосування до нього тілесних покарань.

Розділ 3

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КИЇВСЬКОГО МІЩАНСТВА

3.1 Ремісничча сфера, мануфактурне і фабричне виробництво

Поява цехів у країнах Західної Європи датується XI ст., що зумовлювалося впливом на міщан релігійних братств. Цехи встановлювали монополію на торгівлю в місті, визначали й підтримували стандарти якості товарів та послуг, встановлювали на них стабільні ціни та відстоювали інтереси своїх членів у міських органах влади. Цехова влада могла ув'язнювати порушників дисципліни в цеху, накладати штрафи та застосовувати інші покарання. Найвищим органом влади в цеху були загальні збори, в яких мали право брати участь лише повноправні майстри. Там вирішувалися найважливіші економічні, релігійні й соціальні питання. Кожного року відбувалися вибори цехового керівництва, яке складалося з 2-ох або 4-ох цехмістрів, яких після виборів затверджували міські райці. Обрані цехмістри вибирали собі старших майстрів, яких могло бути від 2-ох до 8-ми. Вони мали наглядати за фінансовим обігом цеху, витратами й прибутками, що надходили до цехової скрині. Внутрішня структура цехів була ієрархічна: цех складався з майстрів, підмайстрів та учнів [214, с. 472–473].

В Україні цехи, на зразок європейських, виникли в XIV ст. після поширення в містах дії магдебурзького права. Спершу вони існували лише в Перемишлі та Львові, а згодом з'явилися і в інших містах: Луцьку, Ковелі, Володимирі, Ужгороді, Ніжині, Чернігові та інших [214, с. 474].

В Києві цехи з'явилися в XVI ст. Вже в 1606 р. в місті існувало 28 цехів [158, с. 115]. Проте, в 1720 р. їхня кількість зменшилася до 14 [116, с. 12]. Відомо, що в 1816 р. в місті було 15 ремісничих цехів, а в 1835–1836 рр. — 16 [147, с. 422–458]. В останні вказані роки такими цехами були: шевський, столярний, гончарний, ткацький, рибальський, іконописний, ковальський, цирюльницький, срібний, музичний, перепечайський, кравецький, кушнірський, бондарський, м'ясний та цех дрібних торговців або крамарський [48].

Цехова структура передбачала наявність майстрів, підмайстрів та учнів. Учні записували в книги перед цехмістром та цілим цехом, який приймав його до

свого складу й ретельно стежив за тим, щоб кожен учень не порушував умов навчання. Правовий стан учнів також визначав цех, який заміняв їм родину не лише в професійно-економічній, але й у публічній сферах. Кожен учень отримував від майстра плату за працю в розмірі 1 руб. та одяг, або 2 руб., але без одягу. Родини ж учнів нічого не платили за навчання [179, с. 13–18].

Підмайстрів реєстрував цех, як колишніх учнів та майбутніх майстрів. Майстер, наймаючи підмайстра, мав не лише користуватися його працею, але своїм прикладом готувати до вступу до складу майстрів. На відміну від учня, підмайстер сам заробляв гроші за роботу, хоча й жив у родині майстра і виконував усі його технічні накази. Середня плата за роботу підмайстра в 1808–1812 рр. становила 30 руб., в 1812–1834 рр. — 50 руб., в той час, як максимальна плата була 90 руб [179, с. 13–77].

Цехова організація включала в себе цехові уряд і суд. Цеховий уряд складався з цехмістра, його помічника й заступника. У великих цехах могло бути декілька цехмістрів і заступників. Цеховий уряд був колегіальним, як і в суді, де кожен майстер мав право брати участь. За великі провини в усіх цехах судив увесь цех, а дрібні справи вирішувала спеціальна колегія, що складалася з 4–12 членів, яких називали «старші» або «столові» [179, с. 90].

У Жалуваній грамоті містам 1785 р. 117 статей було присвячено детальному ремісничому положенню, згідно з яким цехові майстри ставали окремим міським станом, що мав значно більше державне підпорядкування, аніж попередні, середньовічні цехи. Зокрема, в цехах запроваджувалося керівництво, наближене до колегіального, а також кожен цех мав управу на чолі зі старшиною і двома товаришами. Цією грамотою скасовувався термін «цехмістер», який замінився поняттям «управного старшини». Всі важливі цехові питання (вибори, розміри вступних внесків, виділення допомоги тим, хто її потребував тощо) вирішувалися на зібранні майстрів, що виконувало функцію розпорядчого органу. Цехове керівництво опікувалося родинами ремісників у разі їх смерті чи каліцтва, випробовувало всіх, хто мав намір вступити до цеху, та контролювало учнів під час проходження ними кваліфікаційних ступенів підмайстра і майстра [201, с. 15–16].

Незважаючи на вказані зміни в цеховому управлінні, верховна влада Російської імперії залишила звичну для попереднього цехового устрою локальну посаду загального міського ремісничого голови, якого обирали всі цехи міста і схвалював магістрат. У 1799 р. імператором Павлом I було видано Статут цехів, яким засновувалася при міському ремісничому голові управа з чотирьох обраних цехових старшин. З того часу реміснича управа стала керівним органом, який регулював господарське й торговельне життя міст [201, с. 16-17].

Всі київські цехи підпорядковувалися магістрату, який розглядав їхні скарги та розв'язував суперечки як між цехами, так і між окремими членами цехової громади. Кожного року магістрат збирав з цехів податки та збори. Серед них були: збір грошей на пожежну команду та її утримання і щорічний збір з усіх цехів у розмірі 500 руб., які магістрат розкладав між ними в залежності від чисельності. Відомо, що в 1804 р. музичний цех нічого не заплатив, оскільки був найменшим серед інших київських цехів [218, с. 279].

Скільки заплатили інші цехи, розписано в *Таблиці 8*:

Таблиця 8

Магістратський збір із київських цехів у 1804 р. [218, с. 279]:

Назва цеху	1804 р.
Кравецький	50 руб.
Кушнірський	70 руб.
Шевський	85 руб.
Ковальський	70 руб.
Ткацький	20 руб.
Іконописний	5 руб.
Срібний	5 руб.
Перепечайський	15 руб.

Рибальський	60 руб.
М'ясний	60 руб.
Бондарський	25 руб.
Гончарний	10 руб.
Крамарський	20 руб.
Цилюрницький	5 руб.
Музичний	0 руб.

У 1783–1784 рр. подушний податок з цехових ремісників складав 50 коп. [94, арк. 5]. Крім того, кожен цех щороку сплачував вїту і членам магістрату неофіційний податок, який називався «ралець». На початку XIX ст. він сумарно складав 150 руб., що означало, що кожен цех мав сплатити по 10 руб. На ті гроші двічі на рік — на Різдво й на Пасху — купувалися хліб, сіль, горілка й цукор і приносилися цехмістрами як вітання зі святом [113, с. 162].

Водночас київський магістрат вимагав від цехів не лише щорічної сплати податку, але й виконання різних міських робіт. Наприклад, гончарі мали виготовляти каміни в сторожових будках для зігріву в холодну пору року та приготування їжі [218, с. 280].

До 1835 р. київські міщани, які входили до ремісничих цехів, були звільнені від загальних державних податків.

В кінці XVIII — початку XIX ст. кожен цех мав свою прибутково-видаткову книгу й витрачав кошти на власний розсуд, не питаючи дозволу в магістрату. Витрачалися кошти переважно на утримання цехового двору, придбання нерухомого майна, ралець, поминання й поминальні почесті, свічки й міську церкву, папір, виконання громадських обов'язків, платню ремісникам та судові справи [218, с. 305–307].

Про інші цехові витрати дізнаємося на прикладі гончарного цеху, який в кінці XVIII ст. витрачав кошти на хліб, свічки, мед, горілку, пиво, ковбаси, дрова, а також на панахиду та молебень за померлими ремісниками. Відомо, що на Різдво 1783 р. цехом було куплено їжі, дров та паперу для цехових потреб, а 10 березня 1784 р. — сплачено за роботу канцеляристу Пантелеймону Зарянському та цехмістру Балабусі за проїзд до Петербурга. Загальна сума витрат становила 45 руб. 52 коп. [94, арк. 5, 12]. Прибуток кожен цех отримував також й від здачі нерухомого майна в оренду, наприклад, беручи платню за користування крамницями [218, с. 279, 307].

Іншим джерелом прибутку було надання позик під відсотки. Про це дізнаємося на прикладі кравецького цеху, який у 1792 і 1793 рр. отримав такі прибутки: учнівські внески, здача в оренду нерухомого майна, плата ремісників за померлих осіб та відсотки за позичені гроші. Крім того, кожен майстер робив внески в цехову скриню, такі як: плата за «молодчество» (щоб не ходити молодшим майстром), за «ключничество» (щоб бути обраним у ключники ремісник мав заплатити 10 руб.) та за «зборчество» (щоб не збирати подушний податок необхідно було також заплатити 10 руб.). Загалом, у 1792 р. цех отримав прибуток у розмірі 311 руб. 75 коп., а в 1793 р. — 302 руб. 95 коп. [218, с. 301–302].

Кожен цех платив ремісникам за роботу. Плата була різною, в залежності від майнового стану кожного цеху. Для порівняння візьмемо найбагатший та найбідніший київські цехи, що існували в кінці XVIII ст. — рибальський та гончарний. Ремісники гончарного цеху в 1792 р. отримали 5 руб. 50 коп., а в 1799 р. — 5 руб. 53 коп. Натомість, ремісники рибальського цеху в 1788 р. отримали 23 руб., в 1789 р. — 43 руб., в 1790 р. — 33 руб., в 1791 р. — 43 руб., в 1792 р. — 44 руб., в 1793 р. — 45 руб., в 1794 р. — 75 руб., в 1795 р. — 67 руб., в 1796 р. — 56 руб. [218, с. 307].

Кожен ремісник, крім цехової платні, отримував додаткову оплату за виконану роботу. В *Таблицях 9–11* наводимо ціни за послуги київських ремісників бондарського, гончарного та ковальського цехів кінця XVIII — початку XIX ст.:

Таблиця 9

Плата за роботу ремісників бондарського цеху [218, с. 303–304]:

Вид діяльності	1789 р.	1802 р.
Вирізка шнура тертиці з колоди	14 руб. 18 коп.	22 руб. 25 коп.
Ремонт містків у дворі	10 руб.	–
Будівництво кімнати й даху	44 руб. 23 коп.	–
Будівництво мосту в усьому дворі	41 руб. 25 коп.	–
Будівництво 2-х нових хат із кухнею	70 руб. 10 коп.	–
Будівництво 8 крамниць	120 руб.	–
Будівництво 3-х крамниць	36 руб. 50 коп.	–
Виготовлення великої ванни	1 руб. 75 коп.	–
Виготовлення втулки в колоді	2 руб. 60 коп.	–
Виготовлення 2-х корит	50 коп.	–
Будівництво піддашся	2 руб. 50 коп.	–
Виготовлення вікон у хаті	60 коп.	–

Таблиця 10

Плата за роботу ремісників гончарного цеху [218, с. 303–304]:

Вид діяльності	1789–1802 рр.
Виготовлення 2-х печей і камінів	17 руб.

Підвищення каміну	2 руб. 70 коп.
Переробка груби	2 руб. 50 коп.
Переробка груби й печі	5 руб. 55 коп.
Виготовлення череп'яної покришки	1 коп.
Виготовлення макітри	15 коп.

Таблиця 11

Плата за роботу ремісників ковальського цеху [218, с. 303–304]:

Вид діяльності	1789–1802 рр.
Оковка дверей та віконниць за кожен фунт заліза	7 коп.
Розбивка штабки заліза	50 коп.
Навіси і крюччя до 2-х вікон	85 коп.
Виправка 600 цвяхів	50 коп.

Ремісники кравецького цеху отримували додаткову платню від магістрату за пошив одягу для київського військового госпіталю [15].

Магдебурзьке право, хоча й було відновлене у 1798 р. імператором Павлом I, проте вже не мало того значення для київських міщан, яким воно було до його скасування імператрицею Катериною II в 1775 р. Зокрема, магістрат вже не вирішував усі загальноміські питання, а лише судові, і то лише ті, що стосувалися міщан. Окрім того, Катериною II було введено в Києві ремісничу управу, яка займалася цеховими питаннями. Міщани мали право брати участь лише у виборах ремісничого голови. Всі інші функції виконувала міська дума. Керуючись такими залишками норм магдебурзького права, всі міщани, які жили на той час у Києві,

підпорядковувалися міській владі і брали участь у виборах ремісничого голови і мали право поскаржитися в магістрат на порушення виборчої процедури. Саме така ситуація склалася під час виборів ремісничого голови, що відбулися 8 січня 1821 року. Київський міщанин В. Н. Кравченко, який належав до м'ясного цеху [113], будучи незадоволеним їхніми результатами, подав скаргу на незаконність проведених виборів, в результаті чого магістрат, розглянувши ситуацію, визнав правоту Кравченка і не схвалив обраного кандидата [112, с. 173].

Вже з 1835 р., після остаточного скасування магдебурзького права, цехове життя міста почало підпорядковуватися законодавству Російської імперії, де в кінці XVIII ст. було створено ремісничу управу, яка була виконавчим органом станового самоврядування. Вона здійснювала контроль за заняттям ремеслами та з'ясовувала рівень майстерності кожного майстра. Якщо ж виникали конфлікти, то здійснювала перевірку його кваліфікації. Крім того, реміснича управа надавала матеріальну допомогу родинам тих ремісників, які не могли себе забезпечити або через каліцтво, або внаслідок інших причин. Також управа розглядала професійні суперечки між ремісниками, майстрами та підмайстрами одного цеху. Реміснича управа керувалася «Ремесленным положением», що входило як окремий розділ у «Грамоту на права и выгоды городам Российской империи», видану Катериною II 1785 р. Згідно з «Ремесленным положением», всі цехи, що перебували в містах, кожного року обирали ремісничого голову, якого після виборів обов'язково мав затвердити магістрат. З 1799 р. реміснича управа керувалася Цеховим статутом, згідно з яким, окрім ремісничого голови, до складу управи входили чотири старшини [225, с. 173–174; 106, с. 86, 105, 112].

У 1850 р. в Києві у виборах ремісничого голови та цехових старшин брали участь винятково міщани–члени цехів. Обирати на відповідні посади можна було також лише серед цього соціального стану. Того року ремісничим головою було обрано київського міщанина Максима Іщенка, який, після свого обрання, мав затвердити списки кандидатів на посади цехових старшин та альтерманів, чисельність яких була різною в кожному цеху. На посаду цехового старшини срібного, чоботярського, кравецького, крамарського, рибальського, музичного та ковальського цехів претендувало 2 особи; іконописного, кушнірського, ткацького,

бондарського, гончарного, м'ясного, перепечайського та цирюльницького — 3; столярного — 4 особи [46, арк. 4–5].

Подібний список складався й для кандидатів на посади помічників старшин для стягнення податків та повинностей. Того ж 1850 р. на посаду помічника старшини срібного, іконописного, кушнірського, бондарського, крамарського, столярного, м'ясного, перепечайського, ковальського, гончарного й кравецького цехів претендувало 2 особи; чоботярського та рибальського — 3; музичного — 1 особа [45, арк. 5].

Різне число цехових представників у ремісничій управі було пов'язане з чисельністю майстрів, що входили до кожного цеху.

Таблиця 12

Чисельність київських цехів у середині XIX ст. [48], [65, арк. 19–20], [67, арк. 1–5]:

Назва цеху	1835–1836 рр.	1841 р.	1843 р.
Шевський	1407	1400	1382
Столярний	319	393	408
Гончарний	186	287	298
Ткацький	203	335	345
Рибальський	429	482	485
Іконописний	272	321	331
Ковальський	608	747	751
Циліурницький	66	94	96
Срібний	118	576	598
Музичний	213	307	321

Перепечайський	419	437	445
Кравецький	428	522	545
Кушнірський	309	463	460
Бондарський	540	622	626
М'ясний	727	435	537
Крамарський	742	790	802

Як бачимо з *Таблиці 12*, чисельність кожного цеху, окрім шевського, зростала кожен рік. Найбільшим був шевський цех, а найменшим — цирюльницький.

Траплялися випадки, коли ремісники скаржилися в київський магістрат на незаконні дії членів ремісничої управи, які несправедливо утримували в ув'язненні людей з отриманими від майстрів, на яких вони працювали, фізичними й моральними ушкодженнями. Наприклад, один київський міщанин написав скаргу до магістрату на несправедливе ставлення до його брата Олександра Михайлюченка, який отримав фізичні ушкодження від майстра кравця, у якого раніше жив, але вирішив піти працювати до іншого майстра. Той же кравець, у якого жив Михайлюченко, не лише не дав дозволу, а й обікрав і побив свого ремісника. Реміснича ж управа, після того, як до неї надійшла скарга від постраждалого, замість того, щоб допомогти йому з переходом до іншого майстра й покарати винного, тримала ремісника три доби під вартою [18, арк. 2–3].

В Києві була поширена практика переходу міщан не лише від одного майстра до іншого, але й з одного цеху в інший. У 1842 р. київський міщанин Георгій Охичинський перейшов з цирюльницького цеху в бондарський. Того ж року інший київський міщанин, Яков Алексеєв, разом із сином Горалем перейшли зі столярного цеху в ковальський. Міщанин Іван Каптилімонов Махлай у тому ж 1842 р. перейшов з бондарського цеху в столярний, міщанин Тимофієв — з бондарського в столярний, міщанин Герасим Єфімов Піскунов разом із сином

Іваном та міщанин Павло Трофімов Чорний перейшли, відповідно, із крамарського та ковальського цехів у рибальський [39].

Щоб перейти з одного цеху в інший, міщанин мав заплатити всі необхідні податки. За наявності боргу перехід заборонявся, бо члени цехів відповідали один за одного. Коли хтось вибував, не виплативши перед тим борг, за нього змушені були платити інші ремісники, адже за законодавством Російської імперії, міщани були пов'язані круговою порукою. Необхідними для переходу були державні податки та виплата недоїмок. Причому податки збиралися не лише із самого ремісника, а з усієї його родини [39, арк. 2].

Законодавчо було заборонено об'єднуватися в цехи за етнічною ознакою, в релігійно-кофесійному розумінні [201, с. 85].

Цехова й реміснича управи складали списки всіх ремісників міста. Це здійснювалося для того, щоб жоден платник податків не загубився. Процес збирання податків, контроль за своєчасною сплатою та здачу коштів за звітною документацією організовувала реміснича управа [201, с. 97, 99].

В Києві процедура сплати податків виглядала наступним чином. Цехові старшини (цехмістри) приймали гроші від збирачів у кожному цеху, після чого передавали кошти в ремісничу управу в супроводі письмового звіту, в якому зазначалася сума, що мала йти в казначейство і сума, яка залишалася на цехові витрати [201, с. 102]. В середині XIX ст. всі київські цехи сплачували такі податки: державні, старості, на канцелярію старості, за осіб, які вибули з цеху у зв'язку зі смертю, або за тих, які втекли та додаткові витрати.

Для прикладу візьмемо сплату податків музичним цехом у 1844 р.:

Таблиця 13

Сплата податків київським музичним цехом у 1844 р. [69, арк. 19–20]:

Назва податку	Розмір податку
Державні податки	3152 руб. 71 коп.
Старості	2907 руб. 77 коп.
На канцелярію старості	64 руб. 60 коп.

За осіб, які померли або втекли	102 руб. 49 коп.
Додаткові витрати	136 руб. 52 ½ коп...

Додатковими витратами були: плата за непередбачувані випадки (такі як смерть осіб, що не мали нащадків), за утримання розсольників та за утримання самого цеху, куди входила плата цеховому маклеру, купівля паперу, опалення тощо [79, арк. 4].

В *Таблицях 14 і 15* наведемо суми загальних державних податків, сплачених кожним цехом у 1836 і 1841 рр.:

Таблиця 14

Сума державних податків, сплачених цехами в 1836 р. [40, арк. 40]:

Цехи	Розмір податку
Перепечайський	100 руб.
М'ясний	300 руб.
Ткацький	200 руб.
Гончарний	140 руб.
Чоботарський	200 руб.
Кушнірський	400 руб.
Іконописний	350 руб.
Кравецький	400 руб.
Музичний	50 руб.
Столярний	115 руб.

Цилюрницький	41 руб. 20 коп.
Крамарський	200 руб.
Ковальський	140 руб.
Бондарський	200 руб.
Срібний	163 руб. 80 коп.
Разом	3 000 руб.

Таблиця 15

Сума державних податків, сплачених цехами у 1841 р. [65, арк. 19–20]:

Цехи на 1 січня 1841 року	Недобору за 1840 рік	Доїмки попередніх років	Окладу 1841 року	Разом
Столярний	343 руб. 88,2/7 коп.	258 руб. 52 коп.	1085 руб. 68 коп.	1688 руб. 8, 2/7 коп.
Ткацький	184 руб. 51,3/7 коп.	220 руб. 73 коп.	926 руб.	1331 руб. 24,3/7 коп.
Кушнірський	238 руб. 79,1/7 коп.	299 руб. 98 коп.	1264 руб. 13 коп.	1802 руб. 90,1/7 коп.
Кравецький	503 руб. 35,1/7 коп.	334 руб. 8 коп.	1413 руб. 67 коп.	2252 руб. 10,1/7 коп.
М'ясний	526 руб. 31 коп.	288 руб. 35 коп.	1209 руб. 37 коп.	2024 руб. 3 коп.
Рибальський	335 руб. 16,2/7 коп.	316 руб. 18 коп.	1328 руб. 48 коп.	1979 руб. 82,2/7 коп.

Срібний	497 руб. 46 коп.	376 руб. 9 коп.	1580 руб. 60 коп.	2454 руб. 15 коп.
Крамарський	564 руб. 50 коп.	517 руб. 3 коп.	2173 руб. 24 коп.	3254 руб. 77 коп.
Шевський	863 руб. 36,4/7 коп.	923 руб. 36 коп.	3876 руб. 8 коп.	5662 руб. 80,4/7 коп.
Гончарний	131 руб. 42 коп.	183 руб. 60 коп.	774 руб.	1089 руб. 2 коп.
Цирюльний	71 руб. 55,5/7 коп.	60 руб. 98 коп.	256 руб. 71 коп.	389 руб. 24,5/7 коп.
Музичний	203 руб. 46,6/7 коп.	189 руб. 60 коп.	802 руб. 58 коп.	1195 руб. 64,6/7 коп.
Іконописний	279 руб. 56,4/7 коп.	212 руб. 12 коп.	890 руб. 12 коп.	1381 руб. 80,4/7 коп.
Перепечайський	432 руб. 82,2/7 коп.	288 руб. 35 коп.	1210 руб. 31 коп.	1931 руб. 48,2/7 коп.
Бондарський	552 руб. 81,1/7 коп.	406 руб. 33 коп.	1708 руб. 48 коп.	2667 руб. 62,1/7 коп.
Ковальський	582 руб. 1,5/7 коп.	494 руб. 50,6/7 коп.	2074 руб. 48 коп.	3151 руб. 4/7 коп.
Ремісники, які працювали при Думі	–	49 руб. 72 коп.	208 руб. 52 коп.	258 руб. 24 коп.
Ремісники, які працювали при	355 руб. 89 коп.	–	–	355 руб. 89 коп.

старості				
Разом	6 666 руб. 91 коп.	5 419 руб. 52,6/7 коп.	22 762 руб 45 коп.	34 868 руб. 88,6/7 коп.

У 1846 р. вийшов новий указ про порядок грошових зборів з міщан і цехових, який мав їм покращити умови збору податків. Зокрема, згідно із законодавчими розпорядженнями, староста і його помічники мали стежити за вчасною сплатою податків ремісниками. Якщо хтось не зміг заплатити податки, але мав нерухомість, то, рішенням громади, недоїмки покривалися за рахунок майна, яке могли продати. У випадку, якщо ремісник не мав нерухомого майна, то громада могла наполягати на тому, щоб ремісник пішов на заробітки [201, с. 98].

Жили цехові ремісники переважно на Подолі, де розміщувалась реміснича управа, й регулярно відбувалися ярмарки з продажу ремісничих виробів. На таких ярмарках дозволялося торгувати виключно цеховим ремісникам. Тих, хто виготовляв і продавав свої вироби без відома цехів, називали «партачами» й намагалися всіма можливими способами заборонити їм виготовлення та продаж товарів. У 1819 р. цехові майстри скаржилися в магістрат, що в місті є багато таких, які самі себе називали майстрами та без спеціального дозволу від цехів біля власних або найманих будинків виставляли вивіски, бачачи які, інші жителі міста приходили до них і просили виготовити на замовлення різні ремісничі вироби. Цехові ремісники називали партачів самозванцями, які, «не знаючи справжньої майстерності», продавали підробки, сприяючи збільшенню кількості скарг, що надходили до ремісничих майстерень від ошуканих людей [10, арк. 2–3].

Наслідком таких суперечок були часті звернення ремісників іконописного цеху, котрі просили магістрат заборонити нецеховим майстрам малювати ікони. В 1819 р. магістрат задовольнив прохання ремісників, призначивши двох людей від цеху — Романа Пашинського та Діоміда Панчевського, які мали наглядати за тим, щоб ніхто не порушував цієї заборони. Коли ж знайшовся б хтось, хто й надалі писав би ікони без дозволу іконописного цеху, наглядачі мали право відбирати у нього товар [10, арк. 6].

Дещо інша ситуація склалася у ремісників перепечайського цеху. Згідно з привілеями польських королів, виданими в 1591 і 1634 рр., випікати хліб мали право п'ять київських цехів: перепечайський, кравецький, кушнірський, ткацький та шевський. Така ситуація дуже не подобалася майстрам перепечайського цеху, які неодноразово зверталися в магістрат з проханням заборонити іншим ремісникам випікати хліб. Проте магістрат, розглянувши скарги, вирішив не порушувати королівські привілеї, але змусив усіх, хто випікав хліб без відома перепечайського цеху, показувати йому свої вироби для контролю за якістю [218, с. 280].

Цікавим був випадок із виготовленням перснів, на яких був напис імені великомучениці Варвари, мощі якої знаходилися в Михайлівському соборі, куди кожного року на паломництво приходили тисячі людей. Довгий час їх виготовляли ремісники золотарського цеху, доки в кінці 1830-х рр. монастирське керівництво не вирішило монополізувати торгівлю цими пернями. Ось що ми дізнаємося про цю ситуацію зі спогадів продавчині пернями св. Варвари, які опублікував у часописі «Киевская старина» дослідник Л. Орельський: «Рідко хто з богомольців, які тисячами приходять у Київ на поклоніння місцевим святителям, не понесе з собою на пам'ять перстень від мощей св. великомучениці Варвари. Так робиться зараз, так бувало й у давнину. З якого саме часу виник цей звичай — немає точних вказівок. Відомо лише, що з давніх часів київські міщани, ремісники золотарського цеху, виготовляли такі персні, з іменем великомучениці, і продавали їх місцевим купцям для перепродажу богомольцям. Ймовірно, цей місцевий промисел породив і сам звичай, який відразу ж сподобався благочестивим паломникам. Такі персні, як і зараз, продавалися скрізь, в крамницях і на площах, а потім обов'язково приносилися в Михайлівський монастир для освячення біля гробу великомучениці. Але в кінці 1830-х років монастирське керівництво захотіло монополізувати цю торгівлю і порушило питання про незаконність виготовлення таких перснів приватними майстрами» [133, с. 381].

У 1852 р., після збору даних про стан ремесел у кожному місті, губернськими правліннями імперії, було схвалено рішення про те, що Ремісничий статут мав діяти лише в містах з розвинутими ремеслами, в протилежному ж

випадку вони переходили на спрощене управління, яке полягало в тому, що цехи й цехові управи ліквідовувалися, а реміснича управа опікувалася окремо кожним ремісником [201, с. 39].

Ще в другій половині XVIII ст. законодавство Російської імперії дозволило міським жителям, в тому числі й міщанам, засновувати фабрики й заводи. Вже на початку XIX ст. це право було підтверджене цілим рядом урядових постанов і затверджене в «Своде Законов...». Так, у 1820-х рр. з'явилися законодавчі акти, які дозволили міщанам, за певних умов, стати власниками промислових закладів. У 1824 р. було введено поняття «торгуючі міщани», які отримали право володіти невеликими домашніми закладами з числом найманих робітників, яке не мало перевищувати 8 осіб. Проте міщанам заборонялося наймати більше 16-ти працівників і, таким чином, ставати власниками справжніх фабрик та заводів. Таке право міщани могли отримати, лише купивши гільдійське свідоцтво, залишаючись при цьому в своєму податному стані і не отримуючи особистих прав купецтва. Разом з тим, гільдійське свідоцтво в 1820-х рр. коштувало 150 руб., що було менше, ніж в попередні роки, коли ціна на нього досягала 220 руб.. Це давало можливість більшому числу міщан купувати його і ставати власниками фабрик [186, с. 221–222].

В Києві декілька підприємств мануфактурного типу виникло ще у 20-х рр. XVII ст. Найрозвиненішим серед них було винокуріння або гуральництво. Підприємства цієї галузі в 1660-х рр. знаходилися на Куренівці та Приорці, де їх було 62, також на Сирці, в кількості 29 та в межах Хрещатицької долини, де їх було 14. В той же час у місті працювало декілька приватних шовкових заводів [166, с. 182].

На початку XIX ст. почала діяти Києво-Межигірська фаянсова фабрика, що підпорядковувалася магістрату. Вироби, які виготовлялися там, продавалися як безпосередньо на фабриці, так і в київських магазинах або розвозилися по різних містах імперії і навіть за кордон. Проте фабрика проіснувала недовго. У 1810 р. сталася пожежа, що знищила майже всі її будівлі й машини. Відтоді обсяг виробництва суттєво скоротився і вже не повернувся до попередніх показників.

Так, якщо ще в 1806 р. підприємство отримало прибуток у розмірі 85 000 руб., то вже в 1813 р. — 58 000 руб., а в 1856 р. — 22 000 руб. [166, с. 182-183].

В першій половині XIX ст. в Києві існувало 11 цегельних заводів, 2 з яких були державними, 1 монастирський і 8 приватних. Продукція, що виготовлялася на цих заводах, забезпечувала виключно потреби киян [166, с. 184].

Активний розвиток промисловості відбувався в містах Російської імперії в 1830–40-х рр., коли з'явилися різні промислові заклади в місцях, дозволених для будівництва міською владою, та на землях, що їй належали.

В 1840–50-х рр. в різних містах імперії міщани були власниками переважно таких фабрик і заводів, що займалися обробкою металів, виготовленням музичних інструментів, меблів та екіпажів. Проте більшість власників промислових закладів у повітових містах були вихідцями з селянства. Майже всі промислові заклади, власниками яких були міщани, знаходилися в Москві. Так, у 1845 р. серед усіх власників промислових підприємств у Москві, 140 були вихідцями з міщанства.

Міщанські фабрики були невеликими мануфактурами, де доволі часто працював сам власник. В цьому вони суттєво поступалися купцям. Наприклад, на екіпажних фабриках міщан, де працювало 10–16 працівників, за рік виготовлялося товарів на суму від 6 000 до 15 000 руб., а на таких же фабриках, що належали купцям, за рік виготовлялося продукції на суму до 120 000 руб. [186, с. 225].

У 1845 р. в Києві існувало 59 заводів, 14 фабрик, 6 закладів з приготування варення та завод із виготовлення свічок. Найбільше серед них виділялися: 2 фарбувальні, 2 тютюнові, інструментальна фабрики та фабрика з виготовлення капелюхів. На цих заводах і фабриках працювало 820 робітників, які виготовляли вироби на суму 737 600 руб. [112, с. 202–203].

Варто зазначити, що до середини XIX ст. заводи й фабрики мало змінилися, порівняно з початком століття. Так, ще на початку XIX ст. медична хірургічна академія освітлювалася скіпами. Після пожежі, що сталася там у 1803 р., було введено у використання свічки в ліхтарях, а згодом засвічувалися лампади з олією. Під час вечірніх занять використовувалися сальні свічки.

Сам завод сальних свічок був заснований у 1811 р., а в 1840 р. його було перенесено в Либідську частину Києва. Інший подібний завод було засновано купцем Бубновим у 1844 р. [112, с. 202-203].

Заводи мідних, залізних та чавунних виробів належали братам Дегтерьовим і знаходилися у Плоскій частині міста. В 1842 р. в Либідській частині було засновано завод хімічних виробів ученого аптекаря Сегета. Близько 1807 р. на Куренівці з'явився завод із виготовлення шкіри, що належав іноземцю Ланге. У 1837 р. завод перейшов у власність орловського купця Серебреннікова, який значно його розширив [112, с. 202-203].

Загалом, в середині XIX ст. в Києві працювало 73 промислових підприємств, де працювало до 7 000 осіб і які виготовляли продукцію на суму близько 2 300 000 руб. Це дало можливість російським журналістам зарахувати Київ до одного з найбільш промислово розвинених міст Російської імперії [166, с. 185].

Цукрова промисловість в Україні почала розвиватися в 20-х рр. XIX ст. Протягом 1842–1847 рр. кількість цукрових заводів на території України збільшилася з 67 до 144. Найбільшого розвитку цукрова промисловість досягла в Київській губернії, де на 1861 р. виготовлялося понад 60% цукру з усіх губерній на території України [165, с. 30-31].

Проте в самому Києві цукрова промисловість була недостатньо розвинена. Зокрема, в 1846 р. брати Яхненки і Симиренки купили садиби у жителів Куренівки, які жили біля річки Сирець, і закупили в поміщика Понговського на річці Тетерів 2 400 десятин лісу з метою заготівлі будівельних лісових матеріалів і дров для майбутнього цукрового заводу. Довгий час їм не давали дозволу для будівництва, хоча брати старанно декілька років збирали різні довідки й писали звернення до Київської міської влади [103, с. 259].

Про заснування рафінадного заводу Яхненка і Симиренка дізнаємося зі спогадів, опублікованих на сторінках часопису «Киевская старина». Зокрема, знаходимо таку інформацію: «Заохочені успіхом свого Ташликського заводу, і без того підприємливі брати Яхненко і Симиренко не гаяли часу, не економлячи на витратах, планували ще до будівництва Городищенського заводу, збудувати рафінадний завод у Києві, місцевість якого, за своїми щасливими умовами, була

найбільш відповідною для такого заводу. Було вже куплено садиби у жителів Куренівки по річці Сирець для місця під завод, було збудовано у Вишгороді цегельний завод, а для будівельних лісових матеріалів і для дров майбутнього заводу, було куплено у поміщика Понговського, на річці Тетерів, ліс у кількості 2 400 десятин. Майже недоторканий будівельний ліс з віковими соснами, на межі якого, з одного боку, протікала суцільна річка, всього у 80-ти верстах відстані від Києва, був куплений у вічність по 1 рублю за десятину. «Така дешевизна може здатися зараз неймовірною, проте це факт. Іншою неймовірністю можуть здатися зараз і такі факти». Братам же Яхненку і Симиренку цей клптик пустиря, колишнього «чернечого ставка», був конче необхідний; він знаходився в центрі скуплених під завод садиб і, оскільки в нього вливався струмок Сирець, то передбачалося влаштувати в ньому басейн для накопичення запасу води в кількості, необхідній для рафінадного заводу, оскільки струмок, що протікав там, пересихав у літній час. Цукрова промисловість була, якщо не основною, то однією з найголовніших причин справжньої величі Києва. Ті величезні капітали, які обертаються зараз в торгівлі й промисловості Києва, створені, що б там не казали, виключно цукровою промисловістю» [103, с. 259–260].

Яхненкам та Симиренкам вдалося відкрити цукрову фабрику в Києві лише в кінці 1850-х — на початку 1860-х рр. Вже в 1860-х рр. вона вважалася зразковою, а грошовий обіг досягав величезних розмірів. Проте відсутність правильного обліку і надто розкішне життя деяких членів родини спричинили до ліквідації фабрики, на заміну якої прийшло підприємство першого київського цукрозаводчика Мойсея Давидовича Вайнштейна [138, с. 25].

Працювати на тодішніх заводах та фабриках доводилося дуже тяжко, оскільки робочий день тривав 13–15 годин, а працювати доводилося або вручну, або на примітивних видах техніки. Наприклад, на заводі виготовлення шкіри та металообробному заводі Дегтерьових влітку доводилося працювати з чотирьох ранку до восьми вечора, а взимку — з шести годин ранку до дев'яти вечора. На Києво-Межигірській фаянсовій фабриці режим роботи був стабільний і тривав з п'яти годин ранку до восьми вечора [166, с. 186].

Особливістю Києва стало виникнення в 1850-х рр. підприємств, заснованих на переробці сільськогосподарської сировини. Серед них важливими стали парові та вальйові млини, збудовані в 1854 р. «Товариством Київського торгового борошно-мельного млина» [166, с. 185].

Про розвиток транспорту в Києві свідчить створення в 1835 р. «Контори першого закладу диліжансів та транспорту», що розмістилася на Подолі, в колишньому будинку в'їта. Напрямки, за якими їздили диліжанси, були такими: 1) Київ – Москва, через Ніжин, Глухів, Сівськ, Орел і Тулу. Переїзд коштував від 75 до 125 руб., в залежності від місця (найближчі до водія коштували найдорожче, а найдалші — найдешевше); 2) Київ – Санкт-Петербург (вартість коливалася від 215 до 125 руб.). Відправлення диліжансів відбувалося двічі на тиждень [127, с. 134].

Важливою подією для розвитку транспорту в місті стало урочисте відкриття Ланцюгового мосту, що відбулося 10 жовтня 1853 р. Ось як згадує про цю подію М. Лесков: «10 жовтня 1853 року в Києві було відкриття Ланцюгового мосту, на яке приїхав імператор Микола Павлович. Ввечері, напередодні відкриття, дуже багато киян вийшло прогулятися і поговорити про майбутні урочистості. В сам день відкриття по всій території вздовж Дніпра стояло безліч людей, адже звідти було видно Ланцюговий міст, що з'єднував Київ з чернігівською стороною Дніпра. Багато хто з киян намагався протиснутись і стати вздовж самого мосту, але, оскільки, там стояли переважно військові, то таких виявилось дуже мало. Натовпи людей простягались від Видубицького монастиря і Аскольдової могили до терас, що прилягали до Михайлівського монастиря. В той день здавалося, що вийшло на пагорби все київське населення, що дозволило злодіям безперешкодно грабувати чуже майно. Деякі люди, для того, щоб зайняти кращі місця, прийшли дуже рано, запасшись харчами. Хтось взагалі вилазив на дерева, а найбільш сміливі стояли на піщаних виступах обривів, поступово з'їжджаючи вниз» [121, с. 500–506].

В кінці 1850-х рр. почалося будівництво залізниць, яке покращило зв'язок Києва з іншими містами Російської імперії. Зокрема, у 1859 р. було встановлено сполучення Курськ–Київ.

Розвиток пароплавства почався в Києві ще на початку XIX ст. Так, вже в 1823 р. був споруджений перший дніпровський пароплав, призначений лише для буксирування барок, що належав князю М. С. Воронцову. Проте, це ще не був повноцінний розвиток цієї галузі, про що дізнаємося зі слів очевидців: «Існували в Києві з початку 30 х років два жахливі судна, що називались пароплавами, далі від Ржищева, які, здається, не ходили й перевозили звідти каміння до Києва. Ці дивні пароплави належали якійсь ще безплідній за своєю діяльністю компанії, яка проте, завдяки привілею, що був їй дарований, загальмувала розвиток пароплавства на Дніпрі більш, ніж на 20 років. Але як тільки закінчився це злощасний привілей, ледь не на другий день брати Яхненко і Симиренко запустили на Дніпро збудований в їхній майстерні залізний пароплав, і на Дніпрі перший залізний пароплав був їхній «Українець». Він виявився хорошим працівником, пропрацювавши невтомно ось уже 32 років. І в розвитку пароплавства на Дніпрі брати Яхненко і Симиренко були ініціаторами, і тій, яка зараз досягла величезних розмірів, діяльності на Дніпрі і його притоках, найсильніший поштовх дала цукрова промисловість» [103, с. 262].

Перша пароплавна компанія з'явилася в місті лише в 1835 р., хоча й вона була невеликою, бо мала лише два пароплави. Незважаючи на це, пароплавна компанія пропрацювала 10 років і займалася перевезеннями каменю для будівництва Київської фортеці та Броварського шосе. Загалом, всі пароплави, що існували в Києві в 1840–50-х рр., належали найзаможнішим верствам населення, таким, як поміщики й генерали [182, с. 89–90; 103, с. 262].

У 1858 р. виникло акціонерне «Товариство пароплавства по Дніпру та його притоках», що займалося буксируванням суден та перевезенням пасажирів. Спершу воно займалося утриманнями вантажних та пасажирських рейсів лише на верхній та середній ділянках Дніпра між Могилевом, Києвом та Кременчуком, але згодом розширилося до перевезень по всій території річки [182, с. 90–120].

У 1860 р. по Дніпру в межах Київської губернії пропливло майже 4 000 суден і 4 700 плотів з вантажем. У 1861 р. в Києві вже були власні порти, розміщені на Подолі, які активно використовувалися приїжджими на ярмарки [143, с. 363]. В той же час на Дніпрі з'явився переший пароплав «Ласточка», що

належав генералу Мальцеву. Поява цього пароплава спричинила сенсацію в місті, оскільки на ньому можна було влаштувати гуляння під час плавання з Подолу до Китаєвої пустині [138, с. 26; 166, с. 153].

Розвиток пароплавства сприяв заселенню Труханового острова, який до 1857 р. використовувався виключно як міські сіножаті, а згодом почав здаватися в оренду для новостворених підприємств [182, с. 17].

Будівництво шосе всередині країни та подальший розвиток пароплавства сприяли виникненню нових галузей промисловості, серед яких особливо виділилася металообробна. Саме там виготовлялися парові машини, вироби із заліза, міді та чавуну. Також в середині XIX ст. набули розвитку підприємства з виготовлення взуття, одягу, скла та шкури [166, с. 185].

Ще в середині XIX ст. в Києві почали створюватися розважальні заклади на берегах Дніпра. На початку травня 1865 р. київський громадянин Іван Сухота відкрив «буфет» за Дніпром, для чого взяв в оренду будівлю колишнього лісопильного заводу. Проте Сухоті не вдалося довго попрацювати в цій справі, адже вже 19 травня поліцейські чини закрили заклад, керуючись постановою губернського правління від 4 травня про закриття питейних закладів на лівому березі Дніпра [182 с. 18–19].

Отже, цехи в Києві з'явилися в XVI ст. В 1606 р. в місті існувало 28 цехів, у 1720 р. — 14, у 1816 р. — 15, а в 1835–1836 рр. — 16 ремісничих цехів. У 1835–1836 рр. у Києві були такі цехи: шевський, столярний, гончарний, ткацький, рибальський, іконописний, ковальський, цирюльницький, срібний, музичний, перепечайський, кравецький, кушнірський, бондарський, м'ясний та цех дрібних торговців або крамарський.

Всі київські цехи мали свою структуру й організацію, влаштовані за зразком західноєвропейських ремісничих цехів і підпорядковувалися київському магістрату. Він розглядав їхні скарги та розв'язував суперечки як між цехами, так і між окремим членами цехової громади. Кожного року магістрат збирав з цехів податки та збори. Серед них були: збір грошей на пожежну команду та її утримання і щорічний збір з усіх цехів у розмірі 500 руб., які магістрат розкладав між ними в залежності від чисельності кожного цеху. В 1830–40-х рр.

найчисельнішим був шевський цех, а найменш чисельним — цирюльницький. Магістрат розглядав скарги та розв'язував суперечки не лише між цехами, а й між окремим членами цехової громади.

У 1835 р. в Києві було запроваджено ремісничу управу за зразком інших міст Російської імперії, що стала виконавчим органом станового самоврядування. Всі київські цехи кожного року почали обирати ремісничого голову, якого після виборів обов'язково мав затвердити магістрат.

До київських цехів переважно належали міщани, які брали участь у виборах ремісничого голови й цехових старшин і мали право бути обраними на ці посади. Новообрані ремісничий голова та цехові старшини, в свою чергу, обирали своїми помічниками осіб, що також належали до київського міщанства.

У 1830–40-х рр. почався активний розвиток промисловості практично у всіх містах Російської імперії. Міщанські фабрики на той час були невеликими мануфактурами, де доволі часто працював сам власник. В цьому вони суттєво відрізнялися від купецьких фабрик. У 1845 р. в Києві існувало 59 заводів, 14 фабрик, 6 закладів з приготування варення та завод з виготовлення свічок. Найбільшими серед них були: 2 фарбувальні, 2 тютюнові, 1 інструментальна фабрики та фабрика з виготовлення капелюхів. На цих заводах та фабриках працювало 820 робітників.

В 1850-х рр. в Києві виникли підприємств, засновані на переробці сільськогосподарської сировини. Серед них важливими стали парові та вальшові млини, збудовані в 1854 р. «Товариством Київського торгового борошно-мельного млина».

Отже поряд із традиційним цеховим ремеслом у Києві утверджується фабричне та заводське виробництво.

3.2 Торгівля та інші форми діяльності

З поширенням на Київ магдебурзького права, київські міщани отримали великі пільги в торгівлі. Вони не платили мито, влаштовували гуртові склади,

відкривали ярмарки й шинкували в місті. Шинкування було одним з найбільших джерел прибутків, тому міщани забороняли будь-кому іншому шинкувати в Києві. Забороненою була також і торгівля в місті тим, хто не належав до київського міщанства. Окрім внутрішньої торгівлі, кияни проводили зовнішню з такими країнами, як Туреччина, Греція, Польща, Німеччина, Англія, Голландія, Франція та Іспанія [203, с. 3–4].

З приєднанням Києва до Московської держави відбулися певні зміни в умовах торгівлі киян. По-перше, зусиллями примусової економічної асиміляції російського імператора Петра I київські купці й міщани змінили напрямок зовнішньої торгівлі. Більшість товарів почала йти не в європейські країни, а в міста Російської імперії, такі як Архангельськ та Санкт-Петербург. По-друге, деякі важливі товари для київського купецтва й міщанства, такі як прядиво, смола, сало, віск, насіння, золото й срібло були оголошені заповідними й підпали під заборону торгівлі [203, с. 7].

У XVIII ст. для київських міщан та купців існувала практика отримання спеціальних паспортів з метою проїзду в міста Російської імперії для здійснення там торгівлі [166, с. 132].

В кінці XVIII ст. в Києві на Подолі кожного року проходили три великі ярмарки: 1) «Зборная», що відбувалася на другому тижні Великого посту; 2) «Николаевская», яка тривала з 2-го по 9-те травня та 3) «Успенская» — з 3 по 15 серпня. На цих ярмарках київські купці й міщани торгували дьогтем, деревом, залізом, їжею, виробами з шовку, шерсті, шкури та пуху. Під час ярмарків дозволялося продавати товари не лише місцевим жителям, але й приїжджим, що заборонялося в інший час. Тому там можна було зустріти вироби, привезені з Чернігова, Ніжина, Полтави, Москви, Санкт-Петербурга, Калуги, Тули, Костроми, Трубчевська, Орла, Сівська, Путивля та Курська.

Як ми вже зазначали, зовнішня торгівля киян проводилася з жителями Польщі й Румунії, куди везли чорні смушки, яловиче сало та віск. Звідти ж привозили шовкові, полотняні, паперові вироби, виноградне волоське вино й вина інших сортів, бакалію, сіль та інші товари [132, с. 288].

Ще на початку XVIII ст. в Києві вперше почали з'являтися російські купці, які, прикриваючись дозволами від уряду, купували садиби й крамниці на Подолі та, не записуючись до київського міщанства, вели торгівлю не лише під час офіційних ярмарок, але й протягом всього року, що призводило до частих конфліктів між ними, бо це було порушенням виключного права киян на торгівлю в місті. Крім того, всіляко обходячи закон, російські купці здійснювали роздрібний продаж, який особливо був заборонений у Києві всім, хто не належав до місцевого міщанства й купецтва [203, с. 7; 100, с. 450-451].

У зв'язку з цим, міщани неодноразово зверталися в магістрат з проханнями офіційно заборонити російським купцям торгувати в місті. На одну з таких скарг, що надійшла в магістрат на початку XIX ст., він відреагував позитивно для міщан, наказавши місцевій поліції слідкувати, щоб немісцеві купці не порушували їхніх прав [3, арк. 12–15].

Проте влада імперії виокремлювала російських купців серед інших іноземних, надаючи їм право на окремий суд, що ускладнювало боротьбу з ними київського міщанства й купецтва за свої права. Так, згідно з, так званим, вексельним уставом, будь-яка торгівля на Подолі, включно з роздрібною, стала відкритою для російських купців. Нерідко роздрібними торговцями виявлялися російські купці, які отримали «осілість» у місті.

Кожен київський губернатор, який був у місті представником центральної влади, по-різному тлумачив зміст указів. Одні дозволяли росіянам торгувати в Києві, керуючись тим, що вони, хоча й не належали до київського міщанства чи купецтва, проте вже осіли в місті, а інші вважали таку торгівлю незаконною [100, с. 451].

Успішну конкуренцію київського міщанства російському купецтву ускладнювали ще й ті обставини, що, на відміну від купців, міщани не лише платили податки, а й несли повинності, що відривало їх виключно від заняття торгівлею [100, с. 451-452].

В той час в магістрат надходили скарги не лише на російських купців, але й на всіх, хто торгував у місті, не будучи записаним до київського міщанства. В одній справі знаходимо скаргу на поміщицьких селян та міщан інших міст, які

приїжджали до Києва й купували оптом пшеницю та овес, а потім продавали у себе в містах і селах за дорожчими цінами. Місцеві жителі обурювалися, що такими діями ті відбирали у міста значну частину грошей і залишали менше зерна для них самих [6].

У 1825 р. магістрат призначив особу, відповідальну за торгівлю на Житньому ринку, яка мала стежити за тим, щоб кожен приїжджий купував борошно, крупи й пшеницю лише стільки, скільки їм було потрібно для прожиття. Якщо ж хтось купував більше, то змушений був платити штраф, оскільки вважалося, що цей товар піде на продаж [14, арк. 3–4].

Київські міщани, намагаючись більше заробити на торгівлі, часто стояли при в'їзді в місто і перекупували продукти у селян, які везли їх на продаж, а потім в самому місті продавали за завищеними цінами. Після звернення київської поліції до магістрату, з таких перекупників було наказано стягувати штрафи [126, с. 9].

Всі справи, пов'язані зі зловживаннями на київських базарах, надходили до магістрату, які той передавав до палати кримінального суду. Влітку 1828 р. з боку влади та правоохоронних органів був розроблений цілий комплекс заходів по боротьбі зі спекуляцією в Києві [20, арк. 6; 166, с. 181].

Варто також зазначити, що протягом кінця XVIII — початку XIX ст. ціни на різні товари поступово зростали. Наприклад, у 1813–1814 рр. ціни на деревину сильно зросли порівняно з 1789–1802 рр., що бачимо на прикладі *Таблиць 16 і 17*:

Таблиця 16

Ціни на деревину на Подолі в 1789–1802 рр. [218, с. 304]:

Назва	Ціна
Дошка	25–30–50 коп.
Брус смоловий	35 коп.
Брус дубовий	1 руб. 65 коп.
Дуб на підвалину	1 руб. 50 коп.

Колода	60 коп. – 1 руб. 16 коп.

Таблиця 17

Порівняльна таблиця цін на деревину на Подолі й на Печерську в 1813–1814 рр. [7]:

На Подолі			
Сировина	Згідно з довідкою про продаж вільними лісовими промисловцями, наданою поліцією	Продаж від скарбниці в магазинах	в
	Довжина (сажні)	Вартість	Довжина (сажні)
Соснові колоди	3	4 руб. 50 коп.	3
Соснові колоди	4	не було в продажу	4
Різні дрова (в т. ч. осикові)	1	14 руб.	1
Дрова з вільхи	1	16 руб.	1
На Печерську			

Соснові колоди	1	7 руб	3
Соснові колоди	1	7 руб.	4
Різні дрова (в т. ч. осикові)	1	23 руб.	1
Дрова з вільхи	1	25 руб.	1

Як бачимо з *Таблиці 17*, ціни на один і той же вид деревини в 1813–1814 рр. були різними на Подолі й на Печерську, що було пов'язано з тим, що вся деревина, яка продавалася на Печерську, привозилася з Подолу, за що й бралася додаткова плата.

У 1797 р. з Дубна в Київ було перенесено ярмарок, що проходив раз на рік у січні і називався «Київські контракти», або «Хрещенський», бо відбувався після свята Водохреща (6 січня за ст. ст.) і тривав до початку лютого [143, с. 364]. На цей ярмарок з'їжджалися купці з різних міст імперії для продажу своїх товарів та укладання контрактів на великі суми. Для укладання ділових угод і проведення торговельних зібрань, на Подолі було збудовано Контрактовий дім [203, с. 15; 134, с. 76].

З того часу Поділ став важливим торговельним центром, найкращою та найбагатшою частиною міста [119, с. 1]. Для порівняння, в 1799 р. на Подолі знаходилося 203 крамниці (136 з яких були кам'яними), а на Печерську — 158 (де кам'яних крамниць було лише 11, більшість же були дерев'яними) [105, с. 586].

Про те як відбувався Контрактовий ярмарок у 1839 р. дізнаємося із записок Петра Дмитровича Селецького. Зокрема, він написав наступне: «Під час контрактів з'їжджалися до Києва майже всі поміщики південно-західного краю зі своїми сім'ями. Багато жителів Задніпров'я жили тут відкрито і весело. Приїжджі грали в ігри і роз'їжджались зазвичай на першому тижні великого посту. В суспільних стосунках не було відмінності між росіянами та поляками, багато

російських сімей товаришувало з польськими сім'ями. Театральні вистави проводились французькою мовою трупю акторів, яку замовляв граф Левашов з Парижу. Спектаклі любителів давались також переважно французькою мовою. На контракти зазвичай приїжджали відомі артисти: Липинський, Ромборг, Леопольд Мейер, Паста Мес-Мазі. Концерти відбувались в контрактівній залі, на які приходила багато чисельна заможна публіка. Там-же відбувались і громадські бали. Кожного року контракти відкривались вранці молебнем з ходою, а ввечері — великим балом від дворянства на честь генерал-губернатора» [109, с. 290].

Вже в 1840-х рр. на Подолі знаходилася будівля контрактівних залів, склад зі скла й кристалю Мальцева, розміщений на набережній Дніпра, а також найбагатша в усьому місті крамниця купця Барського, який був вихідцем з київських міщан [134, с. 73–77].

Про те, як проходив Контрактівний ярмарок в 1840-х рр. дізнаємося зі спогадів Автонома Акимовича Солтановського: «Найбільше кам'яних юудинків було на Подолі; там зосереджувалася вся київська торгівля; там відбувався в кінці січня місяця знаменитий ярмарок, відомий під назвою київські контракти. На контракти звозилися товари з усіх найважливіший торгових пунктів Росії; приїжджали іноземні купці; євреї — торговці, яких було тисячі на Подолі. В контрактівних залах були розкладені найрізноманітніші товари. В інших залах вдень і вночі проходила азартна гра в карти; програвалися тисячі, десятки й сотні тисяч, зникали цілі маєтки. Гру часто проводив відомий шулер С-ич. Всі поміщики, всі магнати південно-західного та північно-західного краю, а також царства польського приїжджали сюди пограти, а також купувати, продавати або орендувати маєтки і послухати відомих артистів: піаніста Ліста, віолончеліста Серве, поляка Коссовського та багатьох інших, які почергово відвідували Київ під час контрактів. Звісно, не обходилося на цих з'їздах без політичних нарад: де тільки збиралося декілька польських панів — там неодмінно починалися розмови про засоби для возз'єднання Польщі і причому в найширших межах — від Балтійського і Німецького до Чорного моря і Карпат. Про С-ича розповідали чудеса. Десь в Італії він зірвав гральний будинок і з мільйонами прибув до Відня, але там все витратив, і його самого викинули з вікна другого поверху на вулицю.

Тоді йому пішки, просячи милостиню, довелося пробиратися до сім'ї в своє маленьке село у Волинській губернії. Контракти завжди виводили його з труднощів. Він домовлявся в Дубно з багатим балагулою (єврейським перевізником). Той мав його за власний рахунок в кареті довести на контракти в Київ і всю дорогу в перші дні в Києві утримувати його по-магнатськи і дати грошей на збагачення. Потім, коли фонди С-ича йшли вгору, він розраховувався з Балагулою. На Подолі особливо вирізнялася будівля контрактних залів і склад скла й кришталю Мальцева, що розміщувався на набережній Дніпра. Найбагатша ятка різноманітних товарів належала купцю Барському, з київських православних міщан».[134, с. 76–77].

Спершу Контрактний ярмарок існував виключно для укладання угод та ділових контрактів між поміщиками й купцями, які домовлялися про оренду чи заставу маєтків, сплачували борги та брали нові позики у приватних банкірів, вносили платежі за позику, оформлювали умови про найм керівників маєтками та промисловими підприємствами, землемірів, медиків тощо. Проте з часом Контрактний ярмарок втратив своє первісне значення і став звичайним, але масштабним ярмарком, на якому торгували своїми виробами як київські купці, міщани та цехові ремісники, так і приїжджі різних соціальних станів. Чисельність осіб, які приїжджали на Контрактний ярмарок, в різні роки становила від 10 000 до 15 000 [165, с. 105].

З 1817 р. контрактні угоди укладалися в новому Контрактіному домі і торкалися перш за все хлібної торгівлі, а з 1860-го рр. — торгівлі цукром, оскільки основний хлібний ринок на той час перемістився до Одеси.

На Контрактах можна було придбати різні високоякісні речі: взуття, одяг, шалі, хустки, капелюхи, годинники, галантерею, зброю, тютюн, картини, книги, ікони, порцеляну тощо. Окрім того, в самому Контрактіному домі розміщувалися найпрестижніші крамниці.

В різні роки на Контрактний ярмарок приїздили гості з різних європейських країн — Австрії, Баварії, Великобританії, Данії, Італії, Греції, Прусії, Саксонії, Швеції. З 1830-х рр., після розгрому польського повстання, на Контрактах з'явилося багато російських купців та дворян. Для підвищення

культурного рівня ярмарку, під час його проведення, влаштовувалися різні розважальні заходи, такі як театральні вистави. Так, 1848 р. Київ відвідала італійська опера, в 1843 р. — мадридський балет. Також під час ярмарку гастролювали відомі музиканти та співаки, такі як скрипаль Кароль Ліпінський, співачка Анджеліка Каталані, піаніст Ференц Ліст та багато інших. Знаменитості давали свої концерти у трьохтисячній залі Контрактового дому, де також відбувалися прийоми, бали, маскаради, лотереї, благодійні вечори тощо.

Найбільший розквіт Контрактового ярмарку припадає на 1830–40-ві рр., після чого почався поступовий його занепад. Пов'язано це було, перш за все, з Кримською війною, внаслідок якої чисельність європейського представництва на ярмарку різко впала, а також придушення другого польського повстання, що скоротило чисельність постійних відвідувачів Контрактів, якими були поляки. Зрештою, розвиток залізниці та фінансових структур зробив Контракти непотрібними, адже дозволив вести торгівлю цілий рік. На ці структури було перекладено обов'язки укладання угод та здійснення кредитних операцій.

Протягом 1843–1849 рр. на ярмарок було привезено товарів на суму 5 988 000 руб., з яких московськими купцями було привезено товарів на суму в 1 778 000 руб., київськими — 1 091 000 руб., бердичівськими — 793 000 руб., петербурзькими — 667 000 руб., єврейськими, богородськими, бронницькими, дмитрієвськими та коломенськими купцями — 210 000 руб., тифліськими, вірменськими та іншими купцями з Кавказького краю — 175 000 руб., житомирськими, кременецькими, дубенськими та заславськими купцями — до 109 000 руб., товари, привезені варшавськими купцями коштували 146 000 руб., іншими іноземними купцями — 97 000 руб. [165, с. 106].

В кінці 1840-х — у 1850-х рр. вартість та кількість товарів, привезених на київський Контрактовий ярмарок помітно зросла, порівняно з попередніми роками. Так, вартість товарів вже становила не менше 1 000 000 руб. [165, с. 106].

Тоді ж на ярмарку можна було купити шерстяні, шовкові та бавовняні тканини, ювелірні вироби, галантерейні, модні речі, наряди, одяг, бакалійні товари, предмети побуту, книги, ноти, картини, інструменти, фарфорові, фаянсові

та кришталеві вироби, скло, срібні, бронзові, металеві, лляні й конопляні вироби, ковдри тощо.

У своїх цілях використовували Контрактовий ярмарок і банківські контори, які привозили багато готівкових грошей з метою надання й сплати позик під великі відсотки, надання грошей під облік векселів, сплати за векселями тощо [165, с. 107].

Як бачимо, основна торгівля відбувалася на Подолі, хоча на Печерську також розміщувалися торгові ятки й крамниці. Так, на початку XIX ст. там знаходилися окремі ряди для ремісників усіх київських цехів. Після пожежі, що сталася на Подолі в 1811 р. й знищила там практично всі будинки, деякі ремісники перебралися на Печерськ і там влаштували власні ятки з тимчасовим житлом. Так сталося і з міщанином Романом Гончаревським, будинок якого згорів під час пожежі 1811 р., тому вже влітку 1812 р. він збудував невеличку хатинку з піччю біля своєї ятки в торговому ряду з продажу возів і колес. Зважаючи на свіжу пам'ять про пожежу і на той факт, що більшість крамниць та яток на Печерську були дерев'яними, ремісники поставилися з підозрою й острахом до зведеної печі Гончаревського, та ще й в торговому ряду. Вони боялися, щоб той, часто її використовуючи, не спричинив пожежі й не спалив усі їхні ятки. Міщани Іван Сиволоцький, Дем'ян Кулаковський, Василь Циганок та інші звернулися з проханням в магістрат, щоб той дозволив поліції зруйнувати піч в хатині Гончаревського, бо, за їхніми словами, він топив її і вдень, і вночі. Магістрат, розглянувши прохання, написав у відповідь, що піч є безпечною, бо зроблена з простих глиняних кахлів, має виведену цегельну трубу й добре обмазана глиною, а також запевнив, що Гончаревський користувався нею лише один раз на день для приготування їжі. Міщани ж не заспокоїлись на цьому, а продовжували наполягати на знесенні печі через те, що Гончаревський, попри запевнення магістрату, продовжував користуватися нею і вдень і ввечері. Зрештою, 20 грудня 1812 р. поліція написала в магістрат, що піч Романа Гончаревського зруйновано, а сам він купив новий будинок [2].

Через часті порушення правил користування печами, особливо взимку, коли міщани намагалися якимось чином зігрітися, пожежі траплялися не лише на

Подолі, а й на Печерську. Зокрема, взимку 1824 р. внаслідок такої пожежі згоріли всі дерев'яні крамниці, розташовані поблизу Володимирської церкви [147, с. 466].

Київський магістрат ретельно стежив за станом дерев'яних яток. Їх можна було використовувати лише протягом 20 років. Після завершення вказаного терміну, необхідно було їх зносити й будувати на їхньому місці кам'яні, по-перше, для безпеки, а по-друге, щоб не псували зовнішній вигляд міста [16].

Більшість продуктів харчування завозилася в Київ з найближчих сіл, бо городи киян були дуже малі й не давали можливості для вирощування достатньої кількості овочів. У деяких киян були сади, де росли яблуні, груші, сливи, вишні, черешні, грецькі горіхи, виноград, шовковиця, червона та чорна смородина, малина тощо, які вони виставляли на продаж біля власних будинків [109, с. 288].

Ціни на продукти харчування були різними в залежності від пори року. Наприклад, збіжжя на початку літа коштувало вдвічі дорожче, ніж взимку, що легко пояснити недостатньою його кількістю перед новим урожаєм.

Для прикладу наведемо ціни на збіжжя в червні та листопаді 1795 р.:

Таблиця 18

Порівняльна таблиця цін на збіжжя в 1795 р. [146, с. 369]

Назва	Червень	Листопад
Чверть жита	4 руб. 55 коп.	2 руб. 75 коп.
Житнє борошно	4 руб. 12 коп.	2 руб. 55 коп.
Яра пшениця	10 руб.	5 руб. 95 коп.
Борошно пшеничне	7 руб. 50 коп.	4 руб. 76 коп.
Просо	дані відсутні	4 руб. 40 коп.
Пшоно	12 руб. 50 коп.	11 руб. 65 коп.
Гречка	4 руб. 25 коп.	2 руб. 80 коп.
Гречане борошно	4 руб. 42 коп.	2 руб. 55 коп.
Крупи гречані	9 руб. 65 коп.	7 руб. 40 коп.
Солод ячмінний	5 руб.	2 руб. 80 коп.
Овес	2 руб. 50 коп.	1 руб. 87 коп.
Пуд сіна	20 коп.	94 коп.

Деяко змінилися ціни на збіжжя на початку ХІХ ст. Наприклад, в 1806 р. чверть вівса вже коштувала 5 руб., пуд житнього борошна — від 90 коп. до 1 руб. В липні 1807 р. пуд житнього борошна продавався за 70 коп., а вже в серпні — за 35 коп. Того ж року пуд гречаного борошна коштував 20 коп. Іншою була ціна на цукор, який коштував в рази дорожче за збіжжя: у березні 1808 р. пуд цукру можна було купити за 40 руб. [147, с. 431-435].

Подібна ситуація була і з продажем м'яса. Влітку яловичина коштувала 6 коп. за фунт, а взимку ціна зростала до 12 коп., що було пов'язано, по-перше, з нестачею корму для тварин, а, по-друге, з тим, що під час Різдвяного й Великого постів мало хто купував товар. Внаслідок цього ремісники м'ясного цеху несли значні збитки і намагалися компенсувати їх за рахунок підвищення цін [8]. Окрім того, ремісники м'ясного цеху добилися від київського магістрату зростання ціни на м'ясо на початку ХІХ ст., щоб уникнути витрат, пов'язаних із частими випадками швидкого псування товару. Зокрема, в 1804 р. спеціальною комісією був зафіксований масовий продаж зіпсованого м'яса [9, арк. 3; 166, с. 181].

Ціни на продукти харчування та на інші товари були різними не лише в залежності від пори року, але й від місця продажу.

Наприклад, в *Таблиці 19* наведемо вартість продуктів харчування, що продавалися на Подолі в кінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст.

Таблиця 19

Ціни на продукти харчування на Подолі в 1789–1802 рр. [218, с. 304]:

Назва	Ціна
Фунт яловичого м'яса	4 коп.
Фунт свинини	40-50 коп.
Фунт курки	25 коп.
Фунт гуски	50 коп.
Фунт просолоної щуки	6 коп.
Фунт малосольної осетрини	11 коп.
Фунт ікри	25-30 коп.

Оселедець	1 коп.
Фунт меду	10 коп.
Фунт масла	14 коп.
Кварт олії	10-15-16 коп.
Кварт оцту	4 коп.
Фунт слив	5 коп.
Фунт кавуна	10 коп.
Фунт дині	25 коп.
Кварт горілки	20 коп.
Відро горілки	1 руб. 60 коп. – 2 руб.
Пляшка волоського вина	20 коп.

Продаж дров на зиму на Подолі починався з другої половини жовтня, на Печерську — на початку зими, а на весну продаж колод на Подолі починався на початку весни, як тільки скресав Дніпро, а на Печерську — на початку року. На Подолі щорічно продавалося до 4 000 сажнів дров і до 9 000 сажнів колод, а на Печерську — зовсім мало, оскільки там поблизу ніде не було достатньої для цього кількості лісових дач, а також через труднощі в перевезенні [7], адже в кінці XVIII — на початку XIX ст. більшість доріг на Печерську були непрохідними [108, с. 615], а Хрещатицька долина — брудною і глухою низовиною [149, с. 509].

Для порівняння цін на продукти харчування варто зазначити, що в березні 1814 р. потрійний спирт кращого кварту коштував 2 руб. 50 коп., угорський кварт чистого хорошого сорту — 1 руб. 50 коп., фунт білого хорошого крохмалю — 45 коп., фунт чорного хорошого чорносливу — 35 коп., фунт білого цукру — 2 руб. 25 коп., пуд ячменю — 3 руб. 80 коп., фунт гірчиці кращого сорту — 2 руб. 75 коп., чверть пшеничного борошна — 6 руб., чверть гречаної крупи — 14 руб. [4, арк. 10, 21].

Трохи більше, ніж через 20 років фунт яловичини вже коштував 1 коп., фунт риби — 2 коп., а сажень дров — 5 руб. 5 коп. [130, с. 93]. В 1840 р. булку можна було купити за 5 коп. [150, с. 721].

Що стосується матеріалів, припасів та інструментів, то в 1813–1814 рр. ціни були наступними: пуд алебастру коштував 1 руб., антимоній для коней — 1 руб. 50 коп. Ціни на бурави теслярські та столярні відрізнялися в залежності від їхнього розміру. Так, великі бурави теслярські коштували 3 руб. 60 коп., середні — 2 руб. 20 коп., малі — 1 руб. 80 коп. Великі бурави столярні коштували 1 руб. 30 коп., середні — 80 коп., малі — 70 коп. Серед інших товарів, ціни на які відомі, були: папір голландський листовий, який коштував 3 руб. 30 коп., папір напівлистовий вартістю 3 руб. 50 коп., пенькові мотузки, товщиною в 9 дюймів, сажень яких коштував 60 коп. З побутових речей відомі ціни на: чавунний прилад для юшки, який коштував 3 руб. 50 коп., вартість глиняного посуду з кришкою була 1 руб., пари відер з дубового дерева — 1 руб. 20 коп., пари відер із соснового дерева — 60 коп., пари віників — 10 коп. Залізні цвяхи різнилися в ціні в залежності від форми й розміру. Зокрема, 1 000 штук тростісних цвяхів коштувало 2 руб., 1 000 штук двустісних — 15 руб., одностісних — 9 руб., тридюймових — 8 руб., дводюймових — 5 руб., 1 000 штук штукатурних цвяхів коштували 1 руб. В той же час, кубічний сажень глини, привезеної до Києво-Печерської фортеці та до Василівського шлакбауму, коштував 15 руб., пуд чистого дьогтю — 9 руб. 50 коп., великий замок з ключами — 5 руб., середній — 2 руб. 50 коп., малий — 1 руб. 90 коп. [4, арк. 13–21].

У 1821 — першій половині 1822 рр. ціни на деякі побутові товари впали у зв'язку з тим, що комісія київського комісаріатського депо виявила в деяких торгових наметах пошкодження від спеки влітку 1821 р. Товари, що знаходилися в ящиках, стали непридатними для продажу, оскільки були поїдені міллю. Самі ж дерев'яні обшивки наметів від спеки розсохлися так, що там пішли тріщини, а фарба змінила свій колір. У зв'язку цим, торговцям було наказано відремонтувати намети, а товари, які ще не зовсім втратили якість, але мали незначні пошкодження, мали продаватися за заниженими цінами [12, арк. 23].

У 1835 р. аршин машинного ситцю коштував від 52 руб. до 60 руб. 20 коп., аршин ситцю на сорочку — від 26 руб. до 71 руб. 65 коп., пара тонких панчо — 13 руб. 80 коп., аршин білого дрібного ситцю — 115 руб. 80 коп., аршин коричневого м'якого ситцю — 39 руб. 37 коп. В 1837 р. аршин ситцю вже

коштував від 5 до 95 руб., аршин тюлі — від 58 коп. до 5 руб., пара панчоx — від 80 коп. до 1 руб. 55 коп. У 1838 р. аршин тонкого ситцю можна було купити за 40, 50 та 55 коп., аршин інших видів ситцю — за 70 коп. [21, арк. 1; 24]

У 1840-х рр. на деякі елементи одягу ціни були наступними: ремені можна було купити за 17, 27, 23, 35, 50, 60, 80 коп., 1 руб. 10 коп. та 1 руб. 25 коп., в залежності від розмірів та якості товару, а шлейки — за 1 руб. 30 коп., 1 руб. 75 коп., 8 та 12 руб. В той же час, аршин гарної фірмової тасьми в Києві можна було купити за 75 коп. [26, арк. 1–7].

В середині ХІХ ст. на контрактний ярмарок з'їжджалися не лише міщани й купці з усієї Російської імперії, але й поміщики, дворяни, чиновники та іноземці. Зокрема, наведемо чисельність усіх приїжджих на контрактний ярмарок з 1835 по 1846 рр.

Таблиця 20

Чисельність приїжджих на контрактний ярмарок в 1835–1846 рр. [146, с. 355]:

Рік	Поміщиків, чиновників	дворян і	Купців	Іноземців	Євреїв
1835	944		78	39	1656
1836	970		85	43	1854
1837	894		73	51	1639
1838	845		82	93	1659
1839	987		74	113	2011
1840	1025		69	112	1436
1841	1265		118	108	1342
1842	948		102	93	1274
1843	853		118	82	962
1844	1056		91	92	1349
1845	1183		106	86	2065
1846	1597		118	115	1731

У 1825 р. для ремісників кушнірського цеху в Києві було введено ще один ярмарок — «Успенський», який проходив щороку з 15 серпня по 1 вересня. Під час створення цього ярмарку передбачалося, що торгівля мала бути вільною від оподаткування й посиленого нагляду з боку влади, окрім поліцейського, що мав би здійснюватися виключно з метою дотримання правил безпеки. Місце для ярмарку було обрано на Подолі, де на нижньому поверсі Контрактового дому відбувалися продажі товару й укладалися вигідні контракти. Іншою причиною вибору місця стало його вигідне розташування — недалеко від Дніпра — торгової магістралі [13, арк. 2–11].

З початком розширення печерської фортеці у 1848 р. [135, с. 234], частину торгових рядів біля Микільського монастиря було знесено, а більшість із тих, що лишилися — пустували через руйнування житлових будинків та виселення частини людей у Либідську частину міста [146, с. 369]. Ті ж, хто там ще лишався, жили дуже бідно, не маючи навіть можливості збудувати краще житло, чи відремонтувати існуюче через заборону будівництва з можливістю подальшого їх знесення [120, с. 236–240].

У 1840-х рр. торгівля велася не лише на Подолі й Печерську, а й у Старокиївській, Плоскій частинах Києва та в Куренівському передмісті. Загалом, тоді у місті було 359 великих дерев'яних яток та 196 дрібних [146, с. 370].

Для продажу хліба було створено спеціальні склади, яких на той час було 8. Їх збудував поміщик Браницький і розміщувалися вони на Подолі, де активно продовжувала проводитися торгівля деревиною. В 1845 р. там було продано колод на суму 21 000 руб., дров — 90 000 руб. та дрібних дерев'яних виробів загальною вартістю 15 000 руб. [146, с. 371].

В той же час в Києві було введено нові ярмарки: в Либідській частині міста — Миколаївський, що відбувався 9 травня (ст. ст.) в день св. Миколи Чудотворця, Петропавлівський, що проходив 29 червня (ст. ст.) на свято апостолів Петра і Павла та Успенський — 15 серпня (ст. ст.); а також на Куренівці — Троїцький, що відбувався в день Св. Трійці [146, с. 371].

Найбільшим же за кількістю грошового обігу залишався Контрактовий ярмарок, від якого отримували прибуток як місто, так і міські жителі.

Таблиця 21
Кількість грошей, які отримало місто та його жителі під час
Контрактового ярмарку в 1835–1846 рр. [146, с. 372]:

Рік	Міський прибуток	Прибуток міських жителів
1835	дані відсутні	24 225 руб.
1836	дані відсутні	24 500 руб.
1837	дані відсутні	25 401 руб.
1838	6 584 руб.	25 373 руб.
1839	7 525 руб.	18 922 руб.
1840	6 522 руб.	26 982 руб.
1841	8 749 руб.	32 763 руб.
1842	7 927 руб.	26 017 руб.
1843	8 006 руб.	17 342 руб.
1844	8 559 руб.	19 345 руб.
1845	8 955 руб.	22 276 руб.
1846	9 287 руб.	28 465 руб.

Як бачимо з *Таблиці 21*, міські жителі отримували від Контрактового ярмарку значно більший прибуток, ніж місто, адже всі, хто володіли будинками, здавали їх в оренду на час проведення ярмарку, до того ж в одному будинку могло жити декілька приїжджих. Заробляли на оренді житла під час Контрактового ярмарку не лише міщани із середнім прибутком, а й багаті кияни, які здавали на цей час в оренду власні квартири, які в 1860-х рр. коштували від 300 до 500 руб. за 4–5 кімнат зі стайнями і каретними возами [138, с. 29].

Стосовно цін на деякі товари під час Контрактового ярмарку, то відомо, що, наприклад, в 1837 р. ящик квіткового чаю коштував 670 руб., ящик зеленого чаю — 460 руб., фунт малосольної ікри — 66 руб., фунт тріски — 13 руб., фунт сьомги — 26 руб., фунт родзинок — 15 руб., а ящик інжиру — 18 руб. [22, арк. 37 зв.–39].

В різні роки існування Контрактового ярмарку на нього з'їжджалися не лише люди різних соціальних станів з території Російської імперії, але й іноземці. Наприклад, у 1857 р. на Контрактовий ярмарок з'їхалися австрійці, перси, угорці та французи для продажу картин, мила, бритв тощо [166, с. 177].

Протягом XIX ст. всі базари, що знаходилися в Києві, були власністю міста й приносили його казні значні прибутки. Винятком був Бесарабський ринок, кошти від торгівлі на якому не враховувалися в міському бюджеті, а оформлювалися як прибутки з будівель, розміщених на його території [166, с. 146].

Варто також зазначити, що з початку XIX ст. в Києві почала зростати кількість різних магазинів і торгово-промислових закладів. Так, протягом 1817–1846 рр. їхня кількість зросла з 316 до 846. Серед них були: 27 спеціалізованих магазинів з продажу товарів підвищеного попиту, 359 крамниць, 460 крамничок та рундуків для роздрібною торгівлі. У 1861 р. в місті вже було 1057 магазинів та крамниць, 24 харчевні, 21 ковбасна, 29 винних погребів, 7 кондитерських, 3 гостинні двори й ресторани. Тоді ж у Києві існувало 7 базарів: Галицький, Житній, Либідський, Лук'янівський, Львівський, Печерський та Хрещатинський [166, с. 171].

У попередньому розділі ми вже згадували про повінь, що сталася на Подолі в 1845 р. та страшну пожежу на Печерську, також 1840-х рр. В контексті розвитку торгівлі в Києві того часу, варто зазначити, що через ці сумні події для двох найбільших торгових центрів міста, виникає новий торговий центр — Хрещатицька долина, про що Н. Д. Богатинов написав наступне: «Центр торгівлі переносився з Печерська, зруйнованого й спустошеного, де Московська вулиця у свій час була головною вулицею в місті, що зосереджувала всю найкращу торгівлю разом з крамницями Східного Сибіру, де також були в той час найкращі крамниці в місті, братів Літових, а весь цей міський рух і торгівля тоді ж уже спрямовувались до нового торговельного русла — Хрещатицької долини, яка з того часу й почала забудовуватись, швидко змінювала свою первісну простоту, своє тихе життя» [101, с. 67].

Як вже було зазначено попередньому розділі, більшість міщан були бідними, тому багатьом з них вкрай важливо було мати землю, на якій вони могли б вирощувати

продукти й не мати потреби в їхній купівлі, а, відповідно, й у витрачанні додаткових коштів. Тому звернемо увагу земельне питання Києва кінця XVIII – першої половини XIX ст.

На початку XVIII ст. городяни в Російській імперії законодавчо були умовними власниками своїх наділів і мали можливість купувати і продавати землю, а також передавати її у спадок [187, с. 160].

У 1746 р. вийшов закон, який забороняв купувати землю всім податним категоріям, окрім купців, яким дозволялося купувати села з селянами, але за умови, щоб вони використовували їх лише для промислових підприємств [187, с. 184].

19 вересня 1765 р. було проголошено маніфест про земельне розмежування, в якому містилися нові принципи підходу до розмежувань. Згідно з ним, чітко відокремлювалися розміри та опис земель від питань про право власності. Урядові землеміри мали займатися виключно питаннями розмірів та описами земель, а суперечки, що виникали внаслідок розмежувань, передавалися на розгляд Вотчинній колегії [187, с. 185–186].

На рубежі XVIII — XIX ст. у кожному місті Російської імперії були вигінні землі, на яких законодавчо була заборонена забудова. Проте вже з початку XIX ст. заможні міщани почали викуповувати ці землі та займатися землеробством, розводити сади й виноградники, а також будувати на них промислові заклади [200, с. 179–180].

Зважаючи на це, влада вирішила піти назустріч міському населенню, і 22 грудня 1832 року було видано наказ, згідно з яким, у випадку наявності на вигінних землях особливо вигідних місць для розведення садів та виноградників, віддавати їх у спадкове користування окремим особам за постійну щорічну оплату. Розміри ділянок могли коливатися від 0,5 до 2 десятин, а отримати їх мали право лише купці й міщани, які жили в місті, а також дворяни, чиновники, духовенство та різночинці, які проживали в інших містах. Проте, згідно з наказом, заборонялося віддавати в одні руки більше однієї ділянки, загальною площею не більше, ніж 1/20 частини всієї площі вигону. Винятки становили купці, міщани та іноземці, які вирішували збудувати на вигінних землях фабрики, млини, сади,

городи, білильні та інші заклади. В таких випадках їм дозволялося надавати «на утримання з певного оброку» ділянки розміром до чотирьох, а в деяких випадках і до шести десятин кожному, хоча й заборонялося віддавати по декілька десятків в одні руки й займатися там хліборобством, окрім того ці ділянки не повинні були притісняти загальні пасовища [200, с. 181].

Землі, придатні для хліборобства й непотрібні для пасовищ, дозволялося розділяти на правильні частки, по 6–15 десятин кожна, щоб віддавати їх в оренду з публічних торгів для оранки терміном до 12 років, а для тих, хто бажав влаштувати на такій ділянці свій хутір, термін оренди продовжувався до 24 років. Власниками цих ділянок могли бути купці й міщани та всі, хто записувався в міщанство з нижчих військових чинів, за умови, що вони, хоча вони й могли отримати лише до трьох десятин протягом 12 років безкоштовно, проте після закінчення терміну платили оренду на загальних засадах [200, с. 182].

Землі, що належали міській громаді, могли здаватися в оренду, забудовуватися різними громадськими закладами і, загалом, використовуватися для потреб громади. У випадку, якщо лісові дачі досягали значних розмірів, вони могли використовуватися для ведення лісництва. Також місту належали різні громадські будівлі та споруди, такі як: лазні, мости, перевози, водопроводи тощо [167, с. 179-181].

На зламі XVIII — XIX ст., як вже було зазначено вище, Київ був більше схожим на село, ніж на місто [173]. Орні землі знаходилися за передмістями Куренівка, Приорка та Сирець. До 1845 р. ними користувалися селяни, які належали до київського магістрату й жили там, сплачуючи грошовий оброк. З 1845 р. всі вони були приписані в міщанський стан, внаслідок чого з них було знято поземельний оброк і відібрано землю, а самі вони переходили в підпорядкування міській думі. Загалом же на той час розмір орних земель становив 1 227 десятин 900 квадратних сажнів зручної землі та 208 десятин 319 квадратних сажнів незручної землі [146, с. 331].

На середину XIX ст. місто мало право володіти всіма землями, лісами, угіддями, які йому належали як в межах міста, так і поза ним. Міська громада отримала право розпоряджатися власними землями на свій розсуд: здавати їх в

оренду, забудовувати громадськими закладами тощо. Здавати в оренду можна було як окремим особам, так і цілій громаді. Розмір ділянок для здачі в оренду в одні руки для садів і виноградників не мав перевищувати двох десятин від розміру ділянки. Якщо ж ділянки здавалися для будівництва промислових закладів, то вони не мали перевищувати шести десятин від розміру ділянки [167, с. 179–180].

В той час Києву належали такі міські землі: орні, сіножаті, луки, ліси, площі, вулиці, провулки, мости, канали, пристані, фонтани, публічні сади та кладовища. Окрім того, до міста були приписані додаткові землі, на яких розміщувалися орні землі, сіножаті, вигони та лісова дача. В середині сіножатних дач знаходилися дороги, озера, затоки, річки, старе русло Дніпра, болота й піски. Лісова дача належала місту ще з 1790 р., коли судовим рішенням її було передано місту. Значна частина лісової дачі була зайнята будівельним та дерев'яним лісом, а решта — вигорілими та вирубаними місцями, дорогами, річками, болотами, галявинами й хуторами [200, с. 331–332].

Київські міщани займалися хліборобством на трьох видах земель: власних, найманих від міста та на землях приватних землевласників [146, с. 382]. Найбільше сільськими промислами займалися на хуторах, що входили в межі міста — по річках Сирець, Мушанка та інших. Вони займали більш ніж 680 десятин землі, де знаходилися садиби, сади, городи, пашні, покоси, гаї, ліси, вітряки та заміські дачі. Більшість із цих земель належали міщанам, які займалися сільським господарством для прожиття. Основними видами зайнятості власників садиб були садівництво й городництво [146, с. 384].

Отже, з поширенням на Київ магдебурзького права міщани не платили мито, влаштовували гуртові склади, відкривали ярмарки й шинкували в місті. Шинкування було одним з найбільших джерел прибутків, тому міщани забороняли будь-кому іншому шинкувати в місті. Забороненою була також і торгівля в місті тим, хто не належав до київського міщанства.

В кінці XVIII ст. в Києві на Подолі кожного року проходили три великі ярмарки: 1) «Зборная» — відбувалася на другому тижні Великого посту; 2) «Николаевская», яка тривала з 2-го по 9-те травня та 3) «Успенская», що проходила з 3 по 15 серпня. На цих ярмарках київські купці й міщани торгували

дьюгтем, деревом, залізом, їжею, виробами з шовку, шерсті, шкури й пуху. Під час ярмарків дозволялося продавати товари не лише місцевим жителям, а й приїжджим, що було заборонено в інший час. Тому там можна було зустріти вироби, привезені з Чернігова, Ніжина, Полтави, Москви, Санкт-Петербурга, Калуги, Тули, Костроми, Трубчевська, Орла, Сівська, Путивля та Курська.

Зовнішня торгівля киян проводилася з жителями Польщі й Румунії, куди вони возили чорні смушки, яловиче сало та віск. Звідти ж привозили шовкові, полотняні, паперові вироби, виноградне волоське вино й вина інших сортів, бакалію, сіль та інші товари.

У 1797 р. в Київ із Дубна було перенесено ярмарок, що проходив раз на рік у січні і називався «Київські контракти», або «Хрещенський», бо відбувався після свята Водохреща (6 січня за ст. ст.) і тривав до початку лютого. На нього з'їжджалися купці й міщани з різних міст Російської імперії для продажу своїх товарів та укладання контрактів на великі суми. Для укладання ділових угод і проведення торговельних зібрань, було збудовано на Подолі Контрактний дім.

Майже всім містам Російської імперії в кінці XVIII — на початку XIX ст. було виділено вигінні землі, на яких законодавчо була заборонена забудова. Проте вже з початку XIX ст. заможні міщани почали викуповувати ці землі й займатися там землеробством, розводити сади й виноградники та будувати промислові заклади.

У Києві орні землі знаходилися за передмістями Куренівка, Приорка та Сирець. До 1845 р. ними користувалися селяни, які підпорядковувалися київському магістрату і жили там, сплачуючи грошовий оброк. Окрім орних земель, Києву належали сіножаті, луки, ліси, площі, вулиці, провулки, мости, канали, пристані, фонтани, публічні сади та кладовища. Також до міста були приписані додаткові землі, де розміщувалися орні землі, сіножаті, вигони та лісова дача. Всередині сіножатних дач знаходилися дороги, озера, затоки, річки, старе русло Дніпра, болота й піски.

3.3 Оподаткування міщан у Києві

Система державних податків і повинностей сформувалася в Російській імперії в другій половині XVIII ст. [216, с. 53]. Згідно з її законодавством, міщани підлягали рекрутському набору, платили подушний податок, розміром в 1 руб. 24 коп., і були прикріплені до свого міста круговою порукою, яка гарантувала, що жоден міщанин не ухилиться від сплати податків та виконання повинностей [187, с. 158].

Всі збори (податки), які йшли на користь міста, були поділені на три групи: 1) особисті, «з обивателів»; 2) збори з нерухомого майна та 3) збори за право займатися торгівлею та промислами. До першої групи належав збір за запис жителів до громадської обивательської книги, який до 1840 р. максимально коштував 100 руб. з родини і збирався з жителів усіх міст Російської імперії. Натомість, збори з нерухомого майна до 1861 р. збиралися виключно з жителів Петербурга й Москви. Збір же за право займатися торгівлею та промислами до 1861 р. був окремим для кожного міста й залежав від місцевих обставин та потреб. Він збирався з: 1) трактирних закладів, заїжджих дворів та їстівних яток; 2) місцевих та іноземних купців [167, с. 182-188].

Незважаючи на те, що промислові збори в різних містах були різними, проте вони мали дві спільні характеристики: збиралися з самих промислів та з особистої праці. Збір з промислів стосувався торговців та ремісників, а з особистої праці — з робітників. До першого виду зборів належали збори з торгових та промислових закладів, з магазинів та яток, розміщених у приватних будинках, із заїжджих дворів, лазень та рибних садків [167, с. 191-192].

Такі ж збори збиралися у всіх містах, що знаходилися біля річок, і мали порти. Там вони були поділені на три види: 1) збори з транспортних суден, човнів та пароплавів; 2) збори із суден за перехід через мости, що були збудовані за рахунок міста і ним утримувалися та 3) збори з товарів, перевезених у суднах [167, с. 194-195].

Окрім вже вказаних, існували збори з підписання контрактів та особистої праці маклерів, нотаріусів, робітників, які працювали на фабриках, служителів трактирів та з інших видів діяльності. Збиралися збори також і з вимірювання та зважування терезами в публічних місцях, за приїзд та від'їзд з міста усіх гостей.

Окрім того, платилися штрафи зі службовців, власників трактирних закладів за порушення правил за порушення правил та з власників худоби, яку зловили на вулиці [167, с. 195-198].

Всі міські збори йшли на: 1) утримання місць та осіб міської влади; 2) витрати на будівництво та 3) витрати на богоугодні та навчальні заклади. Загалом, міські збори поділялися на постійні та змінні, щорічні й одноразові. Постійні витрати визначалися штатом та розкладом, а змінні — звітом і залежали від підвищення та зниження цін на витратні матеріали. Отримані кошти місто було зобов'язане першочергово витратити на будівництво казарм та утримання поліції, а вже в другу чергу — на загальноміські потреби [167, с. 202–203].

До першої категорії міських витрат, як вже було зазначено, належало утримання громадських закладів та членів міської влади — магістратів, бургомистрів та ратманів, які отримували зарплату. Матеріальну допомогу за рахунок міста отримували також і міщанські старости, депутати зі збору недоїмок, базарні наглядачі, голови та старшини цехів. Окрім того, місто утримувало архітекторів, міських священників, лікарів, осіб, які робили щеплення від віспи, катів тощо. Всі чиновники, які служили в органах міської влади, отримували пенсії, а їхні вдови й сироти — одноразові виплати [167, с. 204–208].

До другої категорії міських витрат належали утримання вулиць в чистому вигляді, підтримання в належному стані бруківок та мостів, будівництво бульварів та скверів, заснування різних благодійних та виховних суспільних закладів тощо. Місто було зобов'язане утримувати тих, хто через хворобу не міг працювати, а також тих, хто жебракував. Місто витратило кошти і на освітлення вулиць, утримання набережних та узвозів, очищення підземних труб, влаштування й утримання громадських садів та алей, водопроводів і переправ. До змінних витрат входили влаштування свята на Водохреща та ілюмінація громадських закладів під час урочистих днів. Що стосується утримання благодійних та виховних закладів, то міські кошти йшли на лікарні, богодільні, госпіталі, будинки для божевільних, школи й театри. Зокрема, в Києві театр утримувався за рахунок міської матеріальної допомоги [167, с. 208–211].

Останньою категорією, за яку місто несло відповідальність, було слідкування за безпекою міських жителів. До неї належало утримання державної поліції, в тому числі й приміщень для неї, та пожежних команд — як приміщень, так і особистого складу. Ввесь особистий склад пожежної команди в місті підкорявся вищому поліцейському органу. Говорячи про пожежну команду, варто зазначити, що служба в пожежній команді була однією з повинностей, яку несли міщани [167, с. 211–212].

Залишки від міських зборів кожного року йшли в приказ громадського піклування для приросту відсотків. Проте в Києві, на відміну від інших міст імперії, ще на початку XIX ст. ці залишки йшли, перш за все, на міські потреби, а якщо щось залишалось, то направлялися в приказ громадського піклування, або в суспільний банк [167, с. 222].

На початку XIX ст. Київ отримував прибуток з лісів та з вантажів, які проходили через Дніпро. Лісів, які йому належали, як у самому місті, так і біля нього, було доволі багато. Що стосується вантажів, то на Подолі знаходилася пристань, біля якої вивантажували вантажі й анбари, привезені на ярмарки [70, арк. 1–2].

Окрім лісів та вантажів, що проходили через Дніпро, місто отримувало прибуток також і з озер, беручи плату за ловлю риби з усіх, хто не належав до київського міщанства. Ще з 1710 р. магістрат отримав право на володіння озерами. Самі ж київські міщани до 1835 р. не платили податок за ловлю риби, а вільно користувалися озерами [71, арк. 3–4].

Приносив місту прибуток і спеціальний хлібний магазин, розміщений на Подолі з середини XVIII ст., що належав магістрату. Також давав прибуток продаж карт у міській ятці, що знаходилася поряд з яткою фаянсового посуду в Контрактовому будинку. На користь магістрату йшло по 3 коп. з кожного рубля від продажу карт. Таким чином, за 1804 р. з продажу карт магістрат отримав 29 руб. 5,5 коп. [72; 73, арк.1, 1 зв.].

Впродовж XIX ст. київські міщани сплачували державні податки, земські повинності, податки на продовольство, та платили за тих, хто прописувався в міщанський стан. Також з усіх міщан збиралися недоїмки — податки, несплачені

попереднього разу. Для прикладу наведемо таблицю із зазначенням назв та сум податків, які виплатили міщани Києва в 1841, 1842 та 1843 рр.

Таблиця 22

Таблиця виплат всіх податків київськими міщанами за 1841 р. [81, арк. 38]:

Назва податків	Зібрано податків	Недоїмки
Державні податки	450 руб. 48,5 коп.	0 руб. 0 коп.
Земські повинності	87 руб. 12,5 коп.	39 руб. 99,5 коп.
На харчові видатки	8 руб. 54,5 коп.	7 руб. 50 коп.
За прописних	0 руб. 0 коп.	91 руб. 1,5 коп.

Таблиця 23

Таблиця виплат всіх податків київськими міщанами за 1842 р. [82, арк. 44]:

Назва податків	Зібрано податків	Недоїмки
Державні податки	791 руб. 95 коп.	0 руб. 0 коп.
Земські повинності	106 руб. 61 коп.	0 руб. 0 коп.
На харчові видатки	16 руб. 45 коп.	0 руб. 0 коп.
За прописних	7 руб. 63 коп.	0 руб. 0 коп.

Таблиця 24

Таблиця виплат всіх податків київськими міщанами за 1843 р. [83, арк. 71]:

Назва податків	Зібрано податків	Недоїмки
-----------------------	-------------------------	-----------------

Державні податки	645 руб. 50 коп.	143 руб. 96,5 коп.
Земські повинності	107 руб. 38 коп.	0 руб. 0 коп.
На харчові видатки	16 руб. 36 коп.	0 руб. 0 коп.
За прописних	9 руб. 62,5 коп.	0 руб. 0 коп.

Судячи з наведених даних, податки суттєво вирости за рік з 1841 по 1842 рр., проте в 1843 р., порівнюючи з 1842 р., різниця вже була незначна. Тож, робимо висновки, що, по-перше, в 1841 р. ніхто не приписувався в міщанство, тому й відсутній відповідний податок, а, по-друге, значна частина зі сплачених основних податків у 1842 р. були виплатою недоїмок.

В подальшому загальна сума всіх податків, виплачених міщанами за рік поступово зменшувалася з 1844 по 1861 рр., порівняно з наведеними вище даними. Про що можемо судити із наведених нижче цифр.

Зокрема, в 1844 р., з міщан було стягнуто всіх податків на суму 913 руб., в 1846 р. — 1760 руб. 52,5 коп., в 1851 р. — 303 руб., а вже в 1861 р. — 797 руб. 33,5 коп. [85, арк. 39; 86, арк. 57–58; 89, арк. 70; 93].

За харчові видатки київські міщани платили кожен по 10 коп. до 1834 р., а з 1834 р., імператорським указом було піднято ціну до 20 коп., які міщани мали сплачувати протягом наступних 20 років [50, арк. 2–3]. Тож, із наведених вище даних можемо судити про загальне число міщан, які сплачували податки в 1841, 1842 і 1843 рр.

Щоб дані були повнішими, наведемо ще дані зі сплати податків у 1850 р.

Таблиця 25

Назва податків	Зібрано податків
Державні	37 220 руб. 92,5 коп.
Земські	12 080 руб. 76 коп.
На харчові видатки	1 813 руб. 6,75 коп.

Особливого капіталу	1 830 руб. 47 коп.
Податний збір (для почесних громадян)	836 руб. 10,5 коп.

Варто зазначити, що не всі міщани платили податки повністю, дехто з них сплачував половинні податки та збори, а дехто й зовсім звільнявся від сплати податків. До тих, хто сплачував половинні податки, належали неповнолітні. Повністю звільнялися від сплати податків ті з міщан, хто знаходився при Київській міській думі, оскільки вони несли повинності там [67, арк. 1–5], [65, арк. 1–2]. У розділі «О мешанах» ПСЗ РИ Т. 25 [137, с. 1] наводиться перелік осіб, які мали зараховуватися в міщанську громаду без її згоди, відповідно, міщани мали сплачувати податки й за них. Окрім того, якщо хтось із міщан ставав неспроможним виплачувати податки, або зникав безвісти, то інші міщани мали продовжувати платити за них. Такий правовий стан називався круговою порукою і був затверджений законодавством Російської імперії [200, с. 84].

Тоді важливим був подушний податок, який вираховувався однаково для кожної «ревізської душі», незалежно від доходу і майна. «Ревізською душею» називали кожного чоловіка, який підлягав сплаті подушного податку [216, с. 53]. На рубежі XVIII–XIX ст. подушний податок з кожного міщанина був удвічі вищим за той, який сплачували селяни, і зростав кожного року. Так, у 1725 р. податок становив 1 руб. 20 коп., у 1769 р. — 2 руб., в 1797 р. — 2 руб. 50 коп., в 1810 р. — 5 руб., а в 1812 р. — 8 руб. [200, с. 42–43]. Додатково до подушного податку з 1816 р. збиралося з міщан спершу по 25 коп., а згодом — по 30 коп. за облаштування водних та сухопутних шляхів сполучення. Зазначимо також, що з 1839 р. грошовим виміром Російської імперії стало срібло, замість попередніх розрахунків асигнаціями, що є важливим для розуміння цінової політики в XIX ст. З того часу подушний податок був установлений у розмірі 2 руб. 38 коп. сріблом [200, с. 43].

Київ не був винятком серед інших міст імперії, про що можемо судити з даних, скільки податків сплачував цирюльницький цех у 1828 та 1840 рр. Зокрема,

в 1828 р. ним було сплачено податків на суму 727 руб. 40 коп., а в квітні 1839 – травні 1840 рр. — 1 881 руб. 73 коп. Наведені дані говорять про те, що трохи більше, ніж за 10 років податки вирости вдвічі [80; арк. 1–6; 75, арк. 1–2].

Говорячи про цирюльницький цех у вказані роки, важливо розуміти скільки ж робітників працювало в ньому в той час та хто з них які сплачував податки. Так, у 1838 р. до цеху належало 30 старожилих міщан та 41 новоприписний, які платили податки повністю, а також 6 міщан, які були, так звані, «пільгові», бо сплачували податки частково. Загалом, того ж року з міщан цирюльницького цеху було зібрано 643 руб. 79 коп. З кожного строжилого міщанина стягувалося по 9 руб. 32 коп., а з кожного новоприписного — по 9 руб. 22 коп.

Того ж року в міщан цирюльницького цеху були такі додаткові виплати: за непередбачені випадки (за померлих, які не залишили спадку, за збіднілих та за міщан, які втекли) 20 руб., за цехові витрати (зарплата маклеру, папір, опалення тощо) 23 руб. 4 коп., а також за утримання ремісничої управи (опалення, освітлення тощо) 12 руб. [77, арк. 3].

Для порівняння, в 1844 р. цехові витрати були наступними: в березні було сплачено маклеру 45 руб. 50 коп., молодшому маклеру — 10 руб. 50 коп., куплено паперу — на 3 руб. 50 коп.; в травні молодшому маклеру було сплачено 3 руб. 50 коп.; в червні — 14 руб. 50 коп., в липні — 7 руб., у вересні — 39 руб.; в той же час було куплено гречки на 39 руб. і дров на 3 руб., а маклеру заплачено 17 руб. 50 коп. [84, арк. 16].

Окрім того, члени цирюльницького цеху платили за тих, хто перебував у цеховій лікарні. В період з 1849 по 1859 рр. за одного хворого цех сплачував 4 руб. 30 коп.. Загалом, за цей час цехом було сплачено 118 руб. 81,1/20 коп., оскільки за 10 років у цеховій лікарні побувало 11 осіб [92, арк. 1].

До непрямих податків належав гербовий збір — податок на документи, якими оформлювалися різні ділові угоди і який збирався шляхом продажу гербового паперу. Розмір податку залежав від типу документів. Для комерційних угод і документів, якими врегульовувалися відносини приватних осіб з державними збір складав 5, 10, 15, 60 і 80 коп. за аркуш гербового паперу, в

залежності від угоди. Для особистих боргових зобов'язань і майнових угод, вартістю понад 50 руб., збір був пропорційним до суми угоди [216, с. 53].

У 1820-х рр. київські міщани сплачували місту окладні збори: з міських сінокосів, з міських торгових кам'яних яток, розміщених у києво-подільському гостинному дворі, з міських 16-ти яток, відданих у відкупне утримання міській громаді києво-подільської частини, з відбудованих понад Дніпром 22-ох яток для тих, хто займався промислами, відданих у відкуп з 1823 р. на 4 роки, з обивательських торгових яток та вітряків, влаштованих на землі, що належала місту, з поземельних хуторів, садів, вітряків та цегельних заводів, а також із яток києво-печерського гостинного дому, в якому кожен платив за своє місце [30, арк. 1–18; 29].

Того ж року було введено право стягувати з київських жителів не більше 100 руб. за внесення імені громадянина до «обивательської книги», що була поділена на шість частин: 1) загальні міські жителі, до яких належали дворяни, різночинці та інші; 2) купці третьої гільдії; 3) цехові майстри; 4) іногородні та іноземні гості; 5) імениті городяни; 6) міщани. Від сплати не звільнялися навіть дворяни, які були звільнені від усіх інших податків та повинностей [115, с. 617].

Загальним збором для всіх жителів Києва, незалежно від станової приналежності, був збір з нерухомості. Власники будинків, вартість яких коливалася від 10 до 100 руб., вносили до міської скарбниці 1 руб., власники будинків вартістю від 100 до 1 000 руб. сплачували 2 руб., а хто володів будинками вартістю від 1 000 до 5 000 руб. платили по 10 руб. Проте, вартість будинків не завжди визначала ціну збору. Так, купці платили в залежності від приналежності до певної гільдії. Для купців першої гільдії збір становив 100 руб., для другої гільдії — 50 руб., а для третьої — 25 руб. Міщани ж платили 10 руб., незалежно від вартості їхнього будинку [166, с. 151].

У 1830-х рр. стягувалися збори з київських міщан, які займалися випічкою хліба, калачів, виготовляли квас, та займалися іншими подібними заняттями. Зокрема, у 1832 р. на користь міста з них було стягнуто 244 руб., в 1833 р. — 310 руб., а в 1834 р. — 455 руб. Також з міщан, які займалися вказаними заняттями, стягували збори за відведені місця для дрібної торгівлі печеного хліба

та інших продуктів. За це в 1832 р. було стягнуто 374 руб., а в 1833 р. — 387 руб. 50 коп. Всі зібрані кошти йшли в скарбницю київського міського магістрату [25, арк. 5–7].

У 1850 р. в усій Російській імперії відбувся 9-й народний перепис населення, який стосувався, звісно, й Києва. Згідно з уставом 9-го народного перепису, після його проведення й передачі даних у тимчасові ревільські комісії, що знаходилися в кожному повіті, за кожного чоловіка вносилися плата у розмірі 30 коп. [54, арк. 1, 21].

Перепис тривав з кінця січня до 1 листопада 1850 р., а для тих міст та сіл, де до цієї дати не встигли зібрати всі дані, дався додатковий термін — з 1 листопада 1850 р. до 1 лютого 1851 р. Тим чоловікам, які були пораховані й записані до ревільських казок уже після додаткового терміну, плата збільшувалася до 90 коп. [54, арк. 21].

Для тих, хто на час перепису тікав з міста, встановлювався чотирьохтижневий термін для повернення й запису в ревільські казки без сплати штрафу. Якщо ж особи повернулися після перепису, й не записалися до ревільських казок, а з часом були виявлені поліцією, були змушені платити не лише 90 коп., а й подвійні податки за увесь час, починаючи із завершення перепису до виявлення їх поліцією. Якщо ж міщанин чи селянин не міг сплатити подвійні податки, то за них сплачувала громада [54, арк. 21].

В тих випадках, коли поліція виявляла, що члени міщанської спільноти, знаючи про повернення втікачів, не повідомляли про це, а продовжували їх приховувати, встановлювалися покарання у вигляді сплати за кожного втікача не лише подвійних податків, але й додатково 75 руб. та виносилися щодо кожного з члена міщанської спільноти особисті судові вироки про виправні роботи [54, арк. 21].

12 березня 1855 р. указом імператора Миколи I було введено податок на торгівлю привізними з-за кордону в бочках виноградними винами та іншими напоями. Замість попереднього податку з міри було введено податок з ваги брутто. Зокрема, з рому та французької горілки, незалежно від міцності, за сухопутне перевезення з пуда брутто стягувалося 7 руб. 75 коп., так само, як і за перевезення

морем, за умови, що міцність не перевищувала 10-ти градусів. З тих же напоїв, міцність яких була від 10-ти до 15-ти градусів, стягувалося в 1,5 рази більше від попереднього розміру податку, якщо ж міцність була вищою 15-ти градусів — вдвічі більше. З інших виноградних вин стягувалося по 2 руб. 90 коп. З австрійських та угорських вин, що провозилися через мита на кордоні з Австрією, стягувалося по 90 коп., якщо ж вони провозилися через мита інших кордонів — по 2 руб. 90 коп. З молдавських, валахських та грецьких, окрім кіпрських, вин, що провозилися через чорноморські та азовські порти й бесарабські мита, стягувалося по 1 руб. 45 коп., якщо ж вони провозилися через інші мита, то по 2 руб. 90 коп. З кіпрського вина стягувалося по 2 руб. 45 коп., з портера — 2 руб. 40 коп., з винного оцту, яблучного й грушевого сидра та пивного оцту — 1 руб. 50 коп. [38, арк. 22].

Як ми вже зазначали, оскільки в імперії існувала «кругова порука», то кожен член міщанської громади сплачував податки за місцем прописки. Наприклад, київські міщани Олександр Григор'єв Цилюриченко, Федот Андрійв Гребенниченко та Михайло Голубенко, які в 1836 р. не проживали певний час у місті, змушені були приїхати в Київ для сплати всіх податків за всі попередні роки відсутності [55].

Будучи приписаними до свого міста і платячи податки лише за місцем прописки, міщанам важко було виїхати за його межі. Ускладнювала це й процедура отримання паспортів. Для того, щоб отримати паспорт, необхідно було повністю сплатити державні й місцеві податки за весь термін від'їзду, що негативно впливало на незаможних міщан, які втрачали можливість поліпшити свій матеріальний стан працею в інших містах. Існувала також можливість заручитися підтримкою поручителя, який мав би сплачувати податки за від'їжджого міщанина до моменту його повернення додому, проте не всі міщани погоджувалися на це, що додатково ускладнювало можливість отримання тимчасового паспорта [200, с. 46].

Так, станом на 1826 р. жителі міста могли отримати паспорти трьох видів: річні, дворічні та трирічні з оплатою, відповідно, річних, дворічних та трирічних податків. Заборонялося видавати паспорти купцям, міщанам та селянам на

довший період було. Винятком були ті, хто займався підприємницькою діяльністю. Їм було дозволено видавати паспорти до семи років, видаючи відразу два дворічні та один трирічний [31, арк. 2].

Для контролю над відбуванням повинностей у містах, були створені «Комітети для зрівняння міських повинностей». Спершу такі комітети були створені лише в Петербурзі та Москві, а згодом і в інших губернських містах Російської імперії. Зокрема, в Петербурзі він був створений 19 січня 1802 р., а в Москві — 19 березня 1802 р. Того ж року «Комітет для зрівняння міських повинностей» було створено в Києві та Ризі, в 1803 р. — у Вільно, в 1804 р. — у Воронежі, Симбірську та Астрахані, в 1805 р. — в Казані, Херсоні та Кам'янець-Подільському, в 1806 р. — у Вологді та Володимирі, в 1808 р. — у Пензі, а в 1809 р. — в Костромі [167, с. 137–139].

В обов'язки Комітету входило з'ясування всіх міських витрат та особистих повинностей, які несли городяни, намагання зрівняти їх всіх відповідно до майнового стану та вартості житла, та слідкування за освітленням вулиць, утриманням мостових і набором пожежної служби. Згодом Комітет отримав ширші повноваження, куди входило очищення набережної, влаштування узвозів та мостових [167, с. 138–139].

«Комітети для зрівняння міських повинностей» в Москві та Санкт-Петербурзі склалися частково з виборних осіб, а частково — з урядових, при чому чисельність урядових осіб мала бути більшою, ніж виборних. На відміну від цих двох міст, в інших губернських містах Російської імперії чисельність виборних осіб була наперед визначеною. Зокрема, в Києві було дозволено обирати лише трьох осіб, а всі інші призначалися від уряду. Виборними ж членами комітету мали право бути лише дворяни, які володіли будинками в місті, а також купці — по одному від трьох гільдій [167, с. 137–140].

У 1804 р. Київський комітет створив при магістраті спеціальну комісію, яка мала б керувати фінансовими надходженнями й витратами, що стосувалися б сфери торгівлі. До такої комісії мали входити представники від магістрату, купецької та міщанської спільнот, а очолювати її мав війт. Проте, на практиці виявилось, що більшість комісії складалася із членів магістрату й ремісничої

управи. Комісія з міських доходів та витрат розпочала діяльність у 1806 р. і мала власний кошторис, проте їй не вдалося ліквідувати дефіцит коштів. Це спричинило до відстежування боржників серед купців та міщан і примушення їх до вчасної сплати податків, чим займалися київський військовий губернатор і місцева поліція [166, с. 147].

Зважаючи на те, що законодавство Російської імперії зобов'язувало міщан виплачувати податки не лише за себе, але й за тих, хто не міг цього зробити, багато хто з міщан відмовлявся сплачувати подвійні податки. Внаслідок цього виникали боржники, з яких у 1850 р. спеціальним указом імператор Микола I наказав стягувати борги, накладаючи арешт на їхнє нерухоме майно. Якщо ж боржник був надто бідним, то його або тимчасово ув'язнювали, або відправляли на громадські роботи [52, арк. 1].

Не звільнялися від сплати податків навіть ті міщани, які йшли в монастир і приймали чернечий сан. Оскільки вони самі не мали можливості платити податки, то за них платили або їхні родичі, або ті, хто в свій час записав їх у міщанський стан. Зокрема, так сталося з міщанами Ігнатієм Максименком та Прокопієм Маньковським, які пішли в монастир з дозволу міщанської громади, проте звільнення від сплати податків не отримали [44, арк. 4].

Київські міщани звільнялися від сплати податків лише в тому випадку, якщо вони заробили достатньо коштів, щоб перейти в купецтво третьої гільдії. Такими міщанами у 1841 р. стали Самійло Іващенко, Андрій Бугаєвський, Павло Бобровський, Пилип Миславський та Григорій Підгайний [66, арк. 1].

Кругова порука та сплата подвійного податку були ліквідовані в 1860-х рр. [193, с. 113].

Окрім сплати податків, міщани несли натуральні повинності: рекрутську, дорожню, постійну та гужову [216, с. 53; 186, с. 205]. Однією з повинностей, яку несли міщани в імперії, була рекрутська. Рекрутський набір проводився місцевою адміністрацією за допомогою губернських та повітових рекрутських комітетів [216, с. 53]. Процедура набору рекрутів відбувалася наступним чином: міщанська громада купувала рекрутські квитанції на гроші, зібрані її членами, після чого ті, хто мав того року йти в рекрути, тягнули жереб і ставали в ряд згідно з

витагнутими квитанціями. На військову ж службу йшов лише той, хто витягнув жереб, але не заплатив за рекрутську квитанцію, тобто в рекрути йшли лише найбідніші міщани [88, арк. 26].

Після публікації, 28 червня 1831 р., нового рекрутського статуту, ускладнився порядок проведення рекрутського набору. З того часу він оголошувався лише імператорським маніфестом восени, після чого губернатор формував губернський рекрутський комітет, очолюваний віце-губернатором. До складу комітету входили: предводитель дворянства повіту губернського міста, радник казенної палати, медичний чиновник за призначенням лікарської управи і військовий приймальник, який був представником військового відомства. Членами повітових рекрутських комітетів були: предводитель дворянства повіту, городничий, медичний та військовий чиновники [216, с. 53].

Рекрутами мали бути фізично здорові чоловіки віком від 20 до 30 років і зростом не менше 2 аршин і 3 вершки. Кожен, хто мав 500–1 000 руб., міг купити рекрутську залікову квитанцію, що звільняла від повинності [216, с. 53].

У Києві міщани були звільнені від рекрутської повинності до 1835 р. 23 грудня 1835 р. було видано указ імператора Миколи I, в одному з пунктів якого зазначалося: «Поширити рекрутську повинність на всіх міщан, приписаних до міста після ревізії 1782 р., а зі старожилів стягувати по 1 000 руб. за кожного рекрута, який мав іти від них» [113, с. 140–141]. Перший набір рекрутів у Києві відбувся 1 липня 1836 р., коли було забрано на військову службу 18 міщан [43, арк. 6].

У рекрути брали також і міщан, які працювали в цехах. Візьмемо для прикладу працівників цирюльницького цеху. Так, у 1839 р. новоприписних міщан в цирюльницькому цеху було 49 осіб, з яких було забрано в рекрути 7, а з тих, хто лишився працювати, стягнули за рекрутську повинність 58 руб. 30 коп. Старожилих міщан в цьому цеху на 1839 р. було 30 осіб, з яких за рекрутську повинність за кожную особу було стягнуто 6 руб. і, оскільки всі вони сплатили, то жодного не було забрано в рекрути. Податок за рекрутську повинність міщани платили двічі на рік. Зокрема, в кінці того ж року з цеху було стягнуто, так званих,

«рекрутських коштів» 9 руб. 50 коп., а на початку наступного року — 26 руб. 30 коп. [78, арк. 2–5].

У 1844 р. в цирюльницькому цеху був 31 старожилий міщанин та 72 новоприписні, які платили рекрутський податок. За той рік зі старожилих міщан було стягнуто 175 руб. 10 коп., а з новоприписних — 105 руб. 62 коп. [84, арк. 2–6].

У 1849 р. з усіх київських міщан було взято в рекрути 8 осіб: Антона Антоновича Башинського, якому на той час було 57 років, Івана, Матвія, Андрія та Лук'яна Башинських, яким було, відповідно, 41, 62, 32 та 22 роки, а також Тимофія Федорова Адаменка, якому тоді було 50 років та Тимофія і Василя Адаменка, яким було, відповідно, 33 та 24 роки [41, арк. 5]. Це були найбільш зміщені міщан, які не змогли заплатити рекрутський податок.

Упродовж всього часу з початку набору в рекрути, багато хто з київських міщан, намагаючись уникнути повинності, тікав з міста під час чергового набору. Внаслідок цього, на 1850 р. у місті склалася така ситуація, коли ті з міщан, які залишалися в Києві під час рекрутського набору та були придатні до служби, хоча й відбули вже свою чергу, проте змушені були йти в рекрути вдруге і втретє замість утікачів, які, повернувшись додому після завершення набору, залишалися непокараними й не зазнавали жодних переслідувань з боку місцевого керівництва. Щоб змінити цю ситуацію, генерал-губернатор наказав зібрати найточніші дані про всіх утікачів, відшукати їх і притягнути до відповідальності [88, арк. 1; 47].

Боротьбу з утікачами від рекрутської повинності проводили не лише в 1850 р., а й раніше. Зокрема, після виходу імператорського маніфесту про помилування тих, хто ухилився від сплати податків та несення повинностей, виданого 16 квітня 1841 р., київський губернатор, після розгляду питання, постановив, що ті, які уникали рекрутської повинності, не підлягали помилуванню [59, арк. 5].

Після завершення Кримської війни у 1856 р., імператором Олександром II було видано маніфест, згідно з яким, у тому ж році, та протягом наступних трьох років не повинен був проводитися рекрутський набір. У своєму маніфесті імператор пояснював таке рішення тим, що бажав сприяти миру в державі.

Насправді ж, за результатами Паризького мирного договору, Росію було позбавлено мати військовий флот на Чорному морі, фортеці та прибережні арсенали. Окрім того, Російська імперія відмовилася від претензій на Молдавію, Валахію та південну Бесарабію. Самого ж російського імператора було позбавлено звання покровителя над християнами Османської імперії, яким він користувався до того часу [61, арк. 3].

Окрім скасування рекрутської повинності, тим же маніфестом було скасовано всі недоїмки попередніх років у подушних та оброчних податках та зборах, за сухопутні та водні сполучення, та за право винокуріння. Були прощені навіть ті, хто через неспроможність до сплати податків, перебували під вартою або були віддані на заробітки. Їх мали звільнити і більше не вимагати виплати всіх попередніх податків [61, арк. 3–4].

Не підпадали під дію маніфесту всі, хто перебували під вартою, або були віддані на поручительство чи на заробітки за особисті борги, а також особи, які, прибувши після чотиритижневого терміну після завершення додаткового часу після 9-го народного перепису, не заявили про свою присутність, але були виявлені поліцією [61, арк. 4]. Остаточо ж рекрутську повинність в усій Російській імперії було скасовано лише в 1874 р. [186, с. 206].

Іншою повинністю була постоева — одна з найважчих повинностей для міщан. Згідно з міським положенням 1785 р., існувало два способи її відбування: 1) грошовий — коли населення обкладалося певним грошовим збором, який ішов на будівництво казарм; 2) натуральний — коли окремі члени міського суспільства повинні були надавати приміщення солдатам. Прийом постояльца означав не лише відведення для нього приміщення, але й обслуговування, особливо коли доводилося приймати офіцерів-дворян [200, с. 43–44; 167, с. 135].

Організацією розміщення військ у містах займалися квартирні комісії, спеціально обрані міськими жителями від усіх станів, які складали почергові книги, збирали кошти на потреби військ та визначали стан міського житла [216, с. 53].

У різних містах імперії офіцери та солдати оселялися на постій майже у всіх будинках, де жили міщани. Переважно постій був взимку, що ускладнювало життя

міщанства, бо в цей час вони не могли навіть піти з дому на сезонні роботи в інші міста [200, с. 394–395].

Наприклад, в Угличі щорічно для постою займалося по 600 будинків, тому кожен житель міста був змушений приймати військових по три місяці в рік. У Данилові кожен житель приймав їх приблизно через рік, а в Рибинську, хоча й були казарми, але їх не вистачало, тому зайнятою для постою була приблизно третина будинків [200, с. 394].

Грошовий спосіб відбування повинності постою існував лише в Москві та Санкт-Петербурзі, хоча й не повністю, оскільки плату за будівництво казарм вносили лише заможні городяни, які тим самим назавжди звільнялися від цієї повинності. Натомість бідні міщани, які не мали можливості внести, так звані, «поземельні» гроші, змушені були надавати своє приміщення для солдат. Спершу сума внесків залежала від кількості кімнат у будинку, а згодом — від кількості землі [167, с. 135–136].

Київські міщани почали нести постоеву повинність після ліквідації магдебурзького права в місті імператрицею Катериною II в кінці XVIII ст., а потім, після короткого повернення цього права киянам на початку XIX ст., починаючи з 1836 р. в місті кожного року зупинялися військові з'єднання. З 1836 по 1845 рр. через Київ пройшло приблизно 241 227 осіб, які служили у війську, а також зупинилося більше ніж 24 000 особи, які йшли військовим походом повз Київ [146, с. 171–172; 27; 148].

Варто згадати, що в 1801 р. київським генерал-губернатором був А. А. Беклешов, який піклувався про повернення прав і привілеїв міщанам Києва та відновлення магдебурзького права в місті. Зокрема, 27 листопада 1801 р., у відповідь на доповідь військового губернатора Фенша, що стосувалася несення постоевої повинності київськими міщанами, так відстоював права киян: «Отримав я прохання від тамтешньої міської громади, в якій, пояснюючи багато чисельність військ, які там розміщені, та обтяження міста зборами на дрова для квартир штабу, для лазаретів та інших військових потреб, просити звільнити громадян від особистих поборів для цього, від яких давніми привілеями та грамотами блаженної пам'яті володарів вони звільнені, а також задовольняти ці витрати з

міських прибутків, у випадку ж їх нестачі вони візьмуть на себе, утримуючи кожен постій у своєму будинку, задовольняючи окрім того квартири штабу і лазарети всіма потребами по черзі. Цю їхню вимогу, з одного боку, я визнаю справедливою, оскільки міські прибутки слугують для користі міста, згідно з Найвищим міським положенням, тому, відповідно й на задоволення громадських потреб для полегшення жителям, а особисті побори в тамтешньому місці є незвичними і навіть протирічать давнім їхнім привілеям. З іншого ж боку, мені здається, що це легко виконати, тим більше, що маєте від державної Військової колегії вказівку розміщувати в містах і містечках один лише полковий та унтерштаб з декількома ротами й ескадронами, що відповідають кількості зручних для розміщення будинків, а інші роти й ескадрони розміщувати в найближчих поселеннях... постачання ж лазаретів і штабських квартир лише від двох полків дровами, свічками та їхніми потребами, якщо в усьому цьому буде належна міра, це не може дуже сильно обтяжити міські прибутки, і у випадку недостатньої їх кількості, залежить від громадян виконати цю повинність чи то добровільним складанням, чи то постачанням всіх потреб натурою по черзі, як вони визнають це для себе корисним. Тому, залишаючи це на їхній розсуд, в. прев. прошу лише про те, щоб понад міру, скільки чого та для яких чинів необхідно від міста, військовослужбовці не обтяжували громадян вимаганням зайвого, але щоб задовольнялись тим, що для них буде визначено, як це зробив і я під час правління тією губернією» [111, с. 293–294].

Постоева повинність була обов'язковою для міщан у зв'язку з тим, що не всі міста мали казарми, а якщо й мали, то їхня кількість була зовсім мізерною. Окрім того, міщани зобов'язані були не лише будувати казарми, а й ремонтувати, опалювати та освітлювати їх. За рахунок міста утримувалися будки, вартові, кордегардії, екзерциргаузи, ордонансгаузи, лазарети тощо. В 1855 р. було видано наказ про обов'язок для міста опалювати й освітлювати бригадні й полкові бібліотеки, батареїні школи, збірні, навчальні та караульні хати [167, с. 213].

Важливою для Києва стала реконструкція фортеці на Печерську протягом першої половини ХІХ ст. Хоча її розширення й розбудова спричинили знесення багатьох будинків киян, що розміщувалися там, проте суттєво вплинула на

звільнення значної частини міщан від постоевої повинності. На початок 60-х рр. XIX ст. київська фортеця вже мала оборонні казарми, де розміщувалися військові з'єднання, що приходили у місто на постій [149, с. 504].

Отже, київські міщани сплачували державні податки, відбували земські повинності, а також платили за тих, хто прописувався в міщанський стан. Окрім цього, з усіх міщан збиралися недоїмки — податки, несплачені попереднього разу. Не всі міщани платили податки повністю — дехто з них платив половинні податки та збори, а дехто й зовсім звільнявся від їхньої сплати. До тих, хто платив половинні податки, належали неповнолітні. Повністю звільнялися від сплати податків ті міщани, які знаходилися при Київській міській думі й несли повинності там.

До непрямих податків належав гербовий збір — податок на документи, якими оформлювалися різні ділові угоди і який збирався шляхом продажу гербового паперу. Розмір податку залежав від типу документів. Для комерційних угод і документів, якими врегульовувалися відносини приватних осіб з державними збір складав 5, 10, 15, 60 і 80 коп. за аркуш гербового паперу, в залежності від угоди. Для особистих боргових зобов'язань та майнових угод, вартістю понад 50 руб., збір був пропорційний до суми угоди.

Кожен член міщанської громади сплачував податки за місцем прописки, що ускладнювало можливість виїзду за межі свого міста й отримання паспорту. Для того, щоб отримати паспорт, необхідно було повністю сплатити державні та місцеві податки за весь термін від'їзду, що негативно впливало на незаможних міщан, які тим самим втрачали можливість поліпшити свій матеріальний стан працею в інших містах. Існувала також можливість заручитися підтримкою поручителя, який мав би сплачувати податки за від'їжджого міщанина до моменту його повернення додому, але не всі міщани погоджувалися на це, що додатково ускладнювало можливість отримання тимчасового паспорта.

Висновки до розділу 3.

У підсумках слід зазначити, основними сферами професійно-господарської діяльності київських міщан були торгівля та ремісництво. До середини XIX ст. кількість цехів постійно змінювалася, і вже в 1835–1836 рр. їх налічувалось 16, а саме: шевський, столярний, гончарний, ткацький, рибальський, іконописний, ковальський, цирюльницький, срібний, музичний, перепечайський, кравецький, кушнірський, бондарський, м'ясний та цех дрібних торговців або крамарський. Структура й організація київських цехів була влаштована згідно із західноєвропейськими стандартами. Всі вони підпорядковувалися київському магістрату, який збирав такі податки та збори: збір грошей для утримання пожежної команди, щорічний збір з усіх цехів у розмірі 500 руб., що розподілявся між ними залежно від чисельності кожного цеху. В середині XIX ст. головною умовою переходу міщанина з одного цеху до іншого стала сплата всіх податків не лише за себе, а й за усіх членів родини. Такими податками були: державні, старості, на канцелярію старості, за осіб, які вибули з цеху (з причини смерті або ж втечі), додаткові витрати (плата за непередбачувані випадки та утримання самого цеху) тощо.

У 1835 р. в Києві було запроваджено ремісничу управу, яку очолював ремісничий голова. Управа виконувала функції виконавчого органу станового самоврядування.

Вже з середини XIX ст. в місті почали створюватися перші фабрики й заводи. Міщанські фабрики середини XIX ст. були невеликими мануфактурами, де доволі часто працював і сам власник. Цим вони суттєво відрізнялися від купецьких фабрик. Нами зафіксовано, що станом на 1845 р. у Києві функціонувало близько 60 заводів і півтора десятка фабрик, на яких працювало понад 800 найманих робітників. Зокрема, у місті розпочали роботу: бл. 1807 р. — завод із виготовлення шкіряних виробів (спочатку належав іноземцю Ланге, а 1837 р. перейшов у власність орловського купця Серебреннікова), 1811 р. — завод сальних свічок, 1842 р. — завод хімічних виробів ученого аптекаря Сегета.

Особливістю економічного розвитку Києва стало заснування в 1850-х рр. цілої мережі підприємств із переробки сільськогосподарської сировини. Найбільш потужними з них були парові та вальшові млини, збудовані 1854 р. «Товариством Київського торгового борошно-мельного млина».

Перша пароплавна компанія з'явилася в місті 1835 р. Її парк складав всього два пароплави, які перевозили камінь для будівництва Київської фортеці та Броварського шосе. 1858 р. постало акціонерне «Товариство пароплавства по Дніпру та його притоках», що займалося буксируванням суден та перевезенням пасажирів. Розвиток пароплавства сприяв заселенню Труханового острова, який до 1857 р. використовувався виключно як міські сіножаті, а згодом почав здаватися в оренду для новостворених підприємств. У 1861 р. Київ вже мав власні порти, розміщені на Подолі.

Наприкінці XVIII ст. на київському Подолі щороку відбувалися такі великі ярмарки: «Збірний», «Миколаївський», «Успенський» та «Хрещенський» (або «Київські контракти»). Зовнішня торгівля у ці часи велася переважно з Польщею та Румунією. У наступному столітті міщани торгували з іноземцями, купцями з різних міст Російської імперії виключно під час ярмарків, що влаштовувалися декілька разів на рік. У другій половині XIX ст. ярмарки поступово занепадають, оскільки з'явилася можливість в будь-який інший час вільно пересуватися по країні і проводити торгівлю, не прив'язуючись до конкретних дат.

Більшість міщан тогочасного Києва були незаможними людьми і з цієї причини, зокрема, щоб прогодувати себе і свої родини, змушені були працювати на землі — власних або найманих (у міста чи приватних осіб) ділянках. Важке матеріальне становище представників міщанського стану зумовлювалося також і необхідністю сплачувати велику кількість різних податків, зокрема: державні, земські повинності, на харчові видатки, за прописних та ін. Для того, щоб отримати паспорт, мешканці Києва (міщани, купці та селяни) мали повністю сплатити всі державні й міські податки за весь термін свого перебування у місті. Крім сплати податків, міщани несли повинності й виконували різні роботи.

Свою безпосередню роль у тогочасному розвитку міста, зокрема й у зростанні його економічного потенціалу, відіграли міщани, які були нижчою

ланкою міських обивателів, але разом із цим найчисельнішою. Ця роль визначається насамперед тим, що представники цього соціального стану були для міста основними платниками податків, котрі становили важливе джерело його розвитку. Київські міщани зазнавали значних матеріальних утисків саме з причини обтяження великою кількістю податків та повинностей.

Розділ 4

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ МІЩАН КИЄВА

4.1 Правове становище міщанської громади

Правове становище київського міщанства формувалося законодавством тієї держави, до складу якої входив Київ у різний історичний час. Магдебурзьке право, Надане литовським князем Олександром магдебурзьке право в подальшому неодноразово підтверджувалося польськими королями, московськими царями та російськими імператорами. Магдебурзьке право звільнило міщан від судового підпорядкування воєводським урядникам і передало їх під присуд в'їта; звільнило від повинності надавати підводи послам та гінцям; надало право бути вільними від сплати мита в межах всієї держави; встановило щорічні ярмарки та щотижневі торги; надало право забудови незаселених земельних ділянок у межах і навколо міста; надало дозвіл на вільне користування лісом в радіусі трьох миль за межами міста; дозволило будівництво в центрі міста ратуші та різних об'єктів господарського значення — міської лазні, крамниць, «комори постригальної», «важниці» тощо [158, с. 128–129].

Згідно з грамотою, виданою королем Сигізмундом-Августом, в якій він зазначив, що кожне місто, яке користувалося магдебурзьким правом, повинно було мати свій магістрат як керівний орган міста. Він складався з двох колегій, перша з яких вирішувала адміністративні питання й розглядала дрібні правопорушення, а друга — великі громадські скарги та кримінальні справи; саме від неї залежало, помилувати чи покарати правопорушника. Кількість членів обох колегій була однаковою і складала шість осіб, що називались відповідно до своїх функціональних обов'язків. Члени першої колегії називались райцями та радцями, головою яких був бурмістр, а члени другої колегії носили назву лавників, тобто суддів, яких очолював в'їт, що був водночас і представником всього міського правління. Протягом всього свого існування, незалежно від політичної ситуації в країні, число представників київського магістрату залишалося незмінним, а працювали вони всі по черзі — по півроку або по чверті року [118].

Усі посади в міському самоврядуванні були виборними і посадовці на них обиралися щороку, хоча деякі члени магістрату залишалися на своїх посадах пожиттєво й наділялися певними владними повноваженнями, серед яких була можливість брати участь у засіданнях ради та засвідчувати своїми підписами документи на прохання міщан. Традиційно, вибори до міського магістрату проводилися в середині березня кожного року, оскільки в цей час закінчувалася сесія київського земського суду, що тривала з 6 по 20 січня, а також закінчувалися різдвяні свята й Миколаївський ярмарок, який проходив щороку в Києві на другому тижні Великого посту. «Відразу після виборів до міського самоврядування, члени «Старої ради» звітували перед новообраними про свою минулорічну діяльність, складали фінансовий звіт, після чого відбувалася церемонія вступу на уряди новообраних осіб, які давали присягу на вірність міській громаді, і вже тоді новий уряд вважався легітимним і діючим» [208]. Присягу складали у найбільшій соборній церкві — Успіння Пресвятої Богородиці Пирогощі, що знаходилася на Подолі навпроти ратуші, де до 1834 р. розміщувався київський магістрат, коли його було перетворено на міську думу.

До магістрату міщани обирали 12 осіб, по 5 членів до двох колегій, перша з яких займалася міським господарством, а друга здійснювала суди. Представником міського керівництва був вїйт, який обирався пожиттєво і головував у першій колегії, члени якої називалися спочатку райцями (радниками), а згодом — ратманами та ратсгерами. Головою другої колегії був бурмистр, а її члени називалися лавниками [170, с. 9].

Оскільки вїйт обирався пожиттєво, то, відповідно, мав усю повноту влади і був одним із найбагатших людей у Києві. Зокрема, йому належала третина від судових штрафів, частина зборів з міських мит, сінокоси на Оболоні та він отримував великі посадові оклади, що нерідко призводило до зловживань. З 1654 по 1778 рр. вїйт отримував 500 злотих, з 1778 р. — 400 руб., це не враховуючи натуральних зборів з київських ремісників на Різдво й на Пасху. Як ми вже говорили в попередньому розділі, кожен цех приносив на два великі свята в магістрат своєрідний «натуральний податок», з якого вїйту діставалося по 10 відер гарячого вина, меду й пива та по 10 колод соснового лісу. Найбільший же

прибуток війт отримував від міського хутора з винокурним заводом, сінокосом та озером, а також від здачі в оренду міських винокурень та шинків, при чому він мав повну безконтрольність у всіх своїх справах [170, с. 9–10].

Посада війта була скасована в 1785–1797 рр., функції якого перейшли до міського голови. Після відновлення цієї посади у 1798 р., вона проіснувала до 1834 р., коли остаточно було скасовано дію магдебурзького права на Київ [170, с. 10].

З кінця XVIII до початку XIX ст. київськими війтами були: Василь Копистенський, Юхим Митюк, Григорій Радзицький, Георгій Рибальський, Пилип Лакерда, Михайло Григоренко та Георгій Киселевський [170, с. 21–23].

Загалом, київський магістрат представляв інтереси міщан та купців, захищаючи їхні права в різних сферах політичного й соціального життя, сприяючи їм у торгівлі та відстоюючи їхні права перед євреями, козаками та духовенством [112, с. 21]. Окрім того, до компетенції київського магістрату входила низка функцій, серед яких було: впровадження заходів, спрямованих на захист інтересів міщан магдебурзької юрисдикції, судова функція, контроль за торгівлею та промислами в місті, затвердження цехових статутів, регулювання відносин між цехами, вирішення суперечок, що виникали між цехами магістратської та замкової юрисдикцій, відповідальність за всю фінансову політику в місті в питаннях доходів та видатків, розподіл серед міщан загальнодержавних податків, ухвалених сеймом, видача дозволів на будівництво різних об'єктів нерухомості, стеження за дотриманням чистоти й порядку в місті, слідкування за пожежною безпекою, організація оборони в місті, представлення інтересів міщан поза ним та благочинна діяльність [157]. Виконання деяких із цих функцій київського самоврядування варто розглянути детальніше.

Свідченням того, що магістрат піклувався про дотримання прав стосовно міщан та купців можемо навести такий приклад. У травні 1750 р. магістрат подав прохання в колегію іноземних справ на карантинних відкупників, які змушували міщан та купців платити податки за товари, що провозилися повз карантинний двір, збудований для іноземних купців за містечком Васильків [97].

Хоча київський магістрат намагався захищати права міщан у будь-яких випадках, проте йому це не завжди вдавалося. Так, ще в кінці XVIII ст. в Києві квартирувало багато військових, які завдавали чимало турбот міщанам, котрі, будучи не в змозі захистити себе й своїх рідних від неприємностей, часто звертались за допомогою до міського самоврядування. Проте, члени магістрату, не маючи достатнього впливу на військових, не завжди могли їм допомогти і змушені були звертатися до генерал-губернатора, а іноді й зовсім не могли нічим допомогти [144].

У 1785 р. імператрицею Катериною II було здійснено реформу міського управління в Києві, внаслідок якої магістрат було ліквідовано як судово-адміністративну установу і перетворено виключно на судову установу, що займалася цивільними й кримінальними справами міста. Адміністрація ж перейшла до рук шестигласної міської думи та ремісничої управи. Шестигласна міська дума займалася проблемами міського господарства, а реміснича управа вирішувала питання цехів [115, с. 607; 170, с. 7].

Згідно з міським положенням 1785 р., всіх міських жителів було поділено на шість категорій за способом їхньої зайнятості: 1) на т. зв. «справжніх» міських жителів, які володіли нерухомістю в ньому; 2) купців трьох гільдій; 3) цехових або управних ремісників; 4) іногородніх та іноземних гостей; 5) іменитих городян та б) посадських людей. Міські жителі всіх зазначених категорій користувалися правом вибирати міського голову, членів депутатських зборів, бургомістрів, ратманів, членів магістрату, суддів словесного суду і гласних як загальної думи, так і шестигласної, але за умови, що кожен з виборців мав не менше 50 руб. річного прибутку [129, с. 381].

У 1781 р. була проведена адміністративно-територіальна реформа і на Київщині та було введено намісництво, що позбавило місто права самостійно розпоряджатися своїми фінансами та іншими сторонами свого господарства [129, с. 389].

У 1785 р. з купецьких та міщанських дворів на Подолі збирався поземельний збір у розмірі 2 коп. з двору. В січні 1786 р. київською думою було скасовано цей збір для міщан та купців, у зв'язку з тим, що вони платили інші

податки та відбували міську службу. Але поземельний збір мали платити різночинці, які володіли будинками в місті або хуторами в передмісті. Також для різночинців було введено т. зв. «покуничну плату»: за землю під двором в місті по копійці за квадратний сажень, за землю в хуторах під двором, винокурнею, вітряком чи греблею «по грошику» за квадратний сажень, а також за землю під садом, городом, пасовищем чи сінокосом «по подушці». Наприклад, за 720 саженів платилося 3 руб. 60 коп., а за 3 десятини 638 саженів — 19 руб. 59 коп.) [129, с. 392].

Щоб полегшити умови проживання тим, хто володів у Києві нерухомістю, але не належав до місцевого міщанства чи купецтва, було заборонено брати збори на користь міста за землі під лісами, ставками та струмками [129, с. 392].

Про те, які міські прибутки отримав магістрат від сплачених податків, можемо судити із даних за 1786 р. Зокрема, того року за оренду 107 міських яток надійшло в магістрат 670 руб., за відведені місця під виноградники для купців під час успенського ярмарку — 312 руб. 41 $\frac{1}{4}$ коп., за ті ж місця перед міськими ятками з місцевих купців — 175 руб. 87 коп., відкупних грошей з продажу ячного квасу — 200 руб. сріблом, за оренду полиць в гостинному дворі — 252 руб. 38 коп., за оренду міського вітряка на річці Помийниці — 33 руб. 34 коп., за збір з торговців прісною брагою — 28 руб. 40 коп., з власника торгових лазень — 20 руб., з торговців прісним медом та в'яленою рибою — 10 руб. 10 коп., за 1% з казенного питного прибутку на Печерську і в Старому місті — 15 руб. 90 коп., за оренду міського льоху та льодника — 60 руб., за ярмаркове мито з Печерська — 3 руб. Також варто зазначити, що поштовий двір кожного місяця приносив місту прибуток у розмірі від 48 до 100 руб., хоча витрати на нього були в рази більшими за прибуток [129, с. 393].

Того ж року київські міщани й купці могли користуватися послугами міського кредиту, які становили 100, 300, 400 і 500 руб., а для заможних купців — 1 000 і 2 000 руб. В той же час, найбільшні кияни не мали можливості скористатися вказаними послугами [129, с. 397].

До витрат київського магістрату кінця XVIII — початку XIX ст. належало утримання мосту через Дніпро та обслуговування річкових перевезень. Зокрема, в

1799 р. було витрачено 4 543 руб. 88 коп., в 1800 р. — 3 506 руб. 13 коп., а в 1806 р. — 2 360 руб. [95, с. 30].

У кожному повітовому місті, в тому числі й у Києві, Катериною II було введено посаду городничого, який мав такі ж обов'язки, що й земський справник. А саме: стежив за громадським порядком і виконував рішення органів місцевої адміністрації та судів. Відмінність між ними полягала в керівництві над дрібними підрозділами озброєних караульних. Влада городничого поширювалася на всіх киян: купців, міщан та осіб інших соціальних станів [187, с. 452, 465-466].

Система організації поліції базувалася на поділі міст на частини, в кожній з яких було по 200–700 дворів, частини ж, в свою чергу, ділилися на квартали — по 50–100 дворів. Городничий призначався Сенатом і очолював міську управу благочиння, до якого входило два пристави — один у громадських, а другий у кримінальних справах, та два ратмани, яких обирав місцевий магістрат. Таким чином, городничим міг стати лише дворянин. Міська управа благочиння підпорядковувалася безпосередньо міському губернському правлінню, яке очолював губернатор. В кожному міському частину призначався приватний пристав, а в квартали кожні три роки обиралися квартальний наглядач із квартальним поручником. Чисельність поліції була невеликою, але городничий мав у своєму розпорядженні військову команду, що несла караульну службу й забезпечувала правопорядок. В ній було приблизно по 30 солдатів у повітових містах і до 100 — в губернських [187, с. 466-467].

Після смерті Катерини II управління містом за магдебурзьким правом було відновлено, але воно тепер знаходилося в підпорядкуванні місцевої адміністрації. Власне, було відновлено «петровське» міське положення, яке перетиналося з новозаснованими присутностями і знаходилося в їхньому підпорядкуванні [115, с. 616]. Зокрема, для того, щоб зібрати почесних громадян і провести вибори членів магістрату та ремісничої управи, що мали відбутися 20 грудня 1813 р., київський магістрат звертався до губернатора з проханням надати дозвіл на проведення виборів [115, с. 607].

Окрім повернення Києву магдебурзького права, імператор Павло I відновив традиції церемоній, що проводилися київськими міщанами й цеховими

ремісниками 6 січня та 1 серпня, і які, власне, до того часу були скасовані ненадовго — лише з 13 липня 1798 р. й до кінця року. Для відновлення церемоній, міщани зібрали всі грамоти й привілеї, надані їм в попередні століття, і відіслали імператору через тодішнього київського військового губернатора Олександра Андрійовича Беклешова [179, с. 180–189].

Важливою заслугою губернатора Беклешова стала підтримка київських міщан у звільненні їх від постоевої повинності. Зокрема, в 1798 р., коли війську було наказано розміститися на постій у Києві, губернатор посприяв тому, що воно розмістилося в найближчих до міста поселеннях, а не в ньому самому [111, с. 293–294].

В «Киевской старине» знаходимо опис, як існував київський магістрат у 1799 та 1800 рр.: «Повне пониження привілейованого київського магістрату різною владою, а переважно військовими, повне обтяження Києва витратами на задоволення приміщенням, опаленням, освітленням і навіть утриманням як розміщених тут у великій кількості військ, так і постійних фортечних, військових та поліцейських установ, і в той же час сильні зловживання у витратах громадських сум, які почалися в самому магістраті — вимальовує нам об'ємну, передану справу про магістратське господарство в Києві у 1799 і 1800 рр., яка викликала установу, за найвищим повелінням, особливого комітету для упорядкування міських прибутків і витрат та полегшення київським платникам» [148, с. 792].

Останній раз, перед остаточною ліквідацією, магдебурзьке право для київських міщан було підтверджене в 1802 р. грамотою імператора Олександра I. У зв'язку з цим, в Києві відбулися урочистості, на яких були присутні всі члени магістрату, міщани усіх київських цехів, кожен зі своїми корогвами, та почесні громадяни. Святкування тривало три дні, протягом яких було пригощання всіх київських міщан, незалежно від їхнього матеріального стану [122].

Вище ми вже говорили про введені податки для жителів міст в кінці XVIII ст., тож звернемося до ще одного податку, який було запроваджено на початку XIX ст. Так, у 1820 р., рішенням Державної Ради було введено «обивательський податок», який полягав у праві стягувати з жителів міста не

більше, ніж 100 руб. за внесення імені громадянина до «обивательської книги». «Книга» була поділена на шість частин: 1) всі міські жителі; 2) купці всіх трьох гільдій; 3) цехові майстри; 4) іногородні та іноземні гості; 5) імениті городяни; 6) посадські. Від сплати податку не звільнялися навіть дворяни, які були звільнені від усіх інших повинностей. Збір визначався пропорційно до цінності майна, яким володів кожен із міських жителів [115, с. 617].

За магдебурзьким правом, міщани Києва мали пропінацине право та право на «корчемну оренду», на яких зупинимося трохи детальніше. Так, пропінацине право було одним з давніх прав київських міщан і полягало в можливості виготовляти спиртні напої і торгувати ними в межах міста за умови щорічного внеску в королівську скарбницю двох кіп литовських грошей. Це право продовжувало існувати і після приєднання Києва до Московського царства, але внесок уже становив 600 руб. [114, с. 170].

Право на «корчемну оренду» київські міщан також мали ще з кінця XV ст., проте вже в 1782 р., у зв'язку з реформами Катерини II, воно було у них забрано й передано в казенну палату. Цим самим у міщан було забрано значну частину прибутку. В 1786 р., згідно з новим договором, укладеним між київським магістратом та казенною палатою, місто дістало право на отримання питного відкupu, який отримували від продажу «хлібного вина» на Подолі, де знаходилися шинки, що здавалися міщанам в оренду. В той же час, на Печерську і в Старому місті торгівля вином здійснювалася «від казни», тобто державою, а в місто йшов лише 1% від прибутку [129, с. 390].

На зламі XVIII — XIX ст., по поверненню Києву магдебурзького права імператором Павлом I, «корчемна оренда» зберігалася за міщанами, незважаючи на те, що відкупна плата продовжувала зростати. До того ж її потрібно було підтверджувати кожного року. Тож в кінці 1810 р., коли закінчився річний термін відкupu, київські бургомістри Іван Киселевський, Пилип Лакерда і Петро Барщевський, взявши з громадської комісії 50 000 руб., поїхали під приводом клопотів у справах міської громади в Санкт-Петербург, де в Сенаті уклали відкупний контракт лише на свої імена. Внаслідок цього, «корчемна оренда», яка до того часу, як було зазначено вище, приносила міській громаді значні прибутки,

перейшла до рук декількох громадян, які розпоряджалися справами міського управління [114, с. 171–172]. Незважаючи на те, що міська громада мала право подати позов на членів магістрату, вона, насправді, ніколи ним не користувалася [114, с. 180].

Переломною подією в житті міста став наказ імператора Миколи I, виданий Правлячому Сенату 23 грудня 1834 р. В ньому зазначалося, що київському магістрату надавалися всі права та обов'язки, які мали інші магістрати міст Російської імперії, що, по суті, означало ліквідацію магдебурзького права для Києва [112, с. 165]. Зрозуміло, що серед міщан та купців виникло невдоволення таким станом речей, які почали в усьому звинувачувати магістрат, а особливо останнього вйта Киселівського в тому, що він ніби-то продав міські права за гроші [118], хоча насправді причин до ліквідації магдебурзького права, а згодом і самого магістрату, було більш ніж достатньо, і назривала ця подія вже давно.

В цьому контексті варто згадати вибори ремісничого голови, що відбулися 8 січня 1821 р. Їхніми результатами був дуже незадоволений київський міщанин Василь Наумович Кравченко, який належав до м'ясного цеху і займався торгівлею. Він подав декілька скарг про незаконність виборів у різні керівні органи та декільком вищим чиновникам. Підстав для скарг було дві: 1) свідчення людей, які збирали податки та 2) зошити й документи про збори та розкладки, що зберігалися в магістраті. Кравченко наполягав на необхідності розпочати перевірку роботи магістрату з 1813 р., оскільки розумів, що після пожежі, яка сталася на Подолі 11 липня 1811 р., згоріли всі підозрілі справи й документи, а тому у 1812 р. представники магістрату мали багато можливостей для виправдання. Починаючи з 1813 і аж до 1821 рр., вже назбиралося достатньо матеріалів про зловживання своїми посадовими обов'язками членами міського самоврядування [113].

Розпочата судова справа тривала більше десяти років, за результатами якої виявилось, що, дійсно, в період з 1813 по 1821 рр. в зошитах, що велися членами київського магістрату, була записано менше число міських жителів, ніж їх було насправді за даними казначейства, а також загальна сума податків, що сплатили міщани, становила 444 032 руб. 86 коп., в той час як в казначейство було внесено

лише 402 209 руб. 30,5 коп. [113]. Відкрився також і той факт, що в магістраті склалася, так звана «місцева олігархія», коли керівні посади займали лише діти або близькі родичі членів магістрату, а при підвищенні когось із родини, місце зберігалось за їхніми нащадками [112, с. 176].

Окрім того, під час розгляду судової справи, виявилось, що створена ще в 1804 р. при магістраті спеціальна комісія займалася банківськими операціями з коштами, які вносили туди заможні кияни під «помірквані» відсотки. Всі банківські операції здійснювалися під головуванням в'їта у складі спеціально вибраних для цього «поважним товариством» членів магістрату та громадян. На початку створення такої системи активними її учасниками були: бургомістр Єфим Митюк, громадяни Яким Барський, Стефан Рибальський, Іван Могилевський та Андрій Скородуб. Офіційно призначення та звільнення членів громадської комісії відбувалося за розпорядженням в'їта в присутності почесних громадян, проте на практиці в'їт призначав їх самостійно. Відповідно, за час роботи комісії, магістрат встиг захопити в свої руки всі капітали, отримані під час банківських операцій. За заведеним в комісії правилом, зобов'язання та позикові листи відписувалися в'їтом та членами від громадської комісії та магістрату. У випадку вчасної невивлати боргу, боржники потрапляли під суд, де представником від комісії був її ж писар. Переважно боржниками комісії були київські міщани й купці. Проте, згодом зловживання членів комісії спричинили крах її роботи, оскільки вкладники, бачачи такий стан речей, вимагали повернення власних коштів, а боржники не повертали отриманих позик [166, с. 147–148; 114, с. 160].

Та ж комісія мала на той час недостачу в касі, розміром 3 900 руб., при тому, що купець Тернавіот отримав позику, розміром 6 000 руб., не маючи жодних документів. Також виявилось, що 20 000 руб. представники магістрату перевитратили в 1809 р. під час будівництва на Подолі нового будинку Гостинного двору замість старого, збудованого ще в 60-ті рр. XVIII ст. [166, с. 148].

Члени комісії дозволяли собі проводити махінації і з міським майном та нерухомістю. Зокрема, київський в'їт Пилип Лакерда купив у гостинному ряді на Подолі крамницю за 2 288 руб., взявши їх з «комісійної скрині», а за документами вона була оформлена на його ім'я як приватна власність, тому після його смерті

дісталася сину Антону. Про Пилипа Лакерду та його синів дізнаємося від І. Каманіна наступне: «Пилип Лакерда, скоріш за все, почав службу наприкінці XVIII; на початку XIX ст. він був вже бургомістром і, разом з тим, повним і безконтрольним розпорядником справами громадської комісії; членом комісії міських прибутків і витрат та одним з питних відкупників. У 1813 та 1814 рр. від одночасно виконував посаду вїйта, тобто з часу смерті Юрія Рибальського до вибору Михайла Григоренка. Сини Лакерди: Антон, який народився в 1779 р., був вибраний лавником у 1816 р., ратсгером у 1817 р. і бургомістром у 1825 р. та Іван, який народився в 1789 р., був вибраний у 1822 р. лавником, у 1827 р. ратсгером і в 1831 р. бургомістром» [166, с. 146–148]

Інший чиновник, О. Островський, купив за міський рахунок будинок напроти Царського саду, який згодом перейшов у власність до вже згаданого Лакерди, який продав його капітану Линовському за 5 000 руб. [166, с. 148].

До зловживань членів спеціальної комісії належав також питний відкуп, прибутки від якого були набагато вищими за всі інші операції. Зокрема, в 1816 р. цей прибуток перевищив 300 000 руб. [166, с. 149].

У цілому, за час своєї роботи, спеціальна комісія розтратила понад 1 000 000 руб. [166, с. 149]. Окрім того, під час слідства було виявлено, що члени магістрату та ремісничої управи збирали з міщан більше податків, ніж це було прописано законодавчо, записуючи їх у спеціальні книги [60].

Загалом, серед витрат та незаконних прибутків київського магістрату з 1812 по 1835 рр., були: зайві податки, стягнені з міщан у 1813–1821 рр., що дорівнювали сумі в 119 145 руб. 99 $\frac{1}{4}$ коп.; кошти, витрачені громадською комісією (Лакердою, Филиповичем та Могилевським); неповернені внески; прибуток з питного відкупу; будівництво ковалень; неповернені позики; прибутки від театру, будинків тощо [114, с. 194].

Варто зазначити, що члени магістрату призначали спеціальних осіб, які обмежували торгівлю купців та міщан, то вимагаючи зайві вагові мита, то забороняючи продавати той чи інший товар під приводом непридатності, то вводячи безмитну торгівлю від свого імені. Оскільки міщанин Кравченко, як вже було зазначено, займався торгівлею, то йому, як і всім іншим міщанам та купцям,

заважали такі обмеження. У зв'язку з цим, він подав до суду скаргу на представників магістрату в справах торгівлі Кобця та Попова, які, за результатами слідства, були засуджені до двох місяців ув'язнення.

Не лише члени магістрату зловживали своїм службовим становищем, але й голови ремісничих цехів. Наприклад, ремісничий голова Василь Шафаровський взяв у солдатки Марії Нехтієвої поросся, пообіцявши звільнити її брата, київського міщанина Мартина Медведського, від рекрутської повинності, але не виконав свою обіцянку [114, с. 192].

Щоб розуміти розміри крадіжок тих, хто був при владі, згадаємо розміри загального прибутку міста і його витрати. Так, у 1831 р. загальний міський прибуток склав 243 000 руб. З них було витрачено: на утримання міського громадського управління 20 270 руб., на зарплату двом бухгалтерам по 250 руб., чотирьом ратсгерам — по 200 руб., на утримання словесного суду — 420 руб., на народну освіту — 4 000 руб. та на зарплату міському лікарю, розмір якої невідомий. На утримання словесного було витрачено: лавнику — 100 руб., інстигатору — 80 руб., уряднику — 80 руб. та двом розсильним по 80 руб. [131, с. 608].

Роботою київського магістрату був невдоволений не лише Кравченко, але й більшість київських міщан, адже, згідно з магдебурзьким правом, магістрат мав бути їхнім представницьким органом, в роботі якого мали брати участь усі міщани, які проживали на той час у міст. Але незважаючи на те, що на початку XIX ст. київських міщан, які платили податки, нараховувалося понад 6 000, число виборців не перевищувало 130. При чому навіть вони не мали можливості виставляти на вибори бажаних кандидатів, а змушені були погоджуватися з пропозиціями президіуму (групою осіб, обраною для керівництва виборами), який з року в рік приводив на посади в магістраті одних і тих самих осіб. Якщо ж хтось із виборців намагався щось змінити в системі роботи магістрату, його чекали неприємності, такі, як подання на нього негативних свідчень до губернського керівництва як про недостойного члена міщанської громади й бунтівника [138, с. 261–262].

Таким чином, до першої половини XIX ст. магістрат поступово перетворився з автономного органу місцевого самоврядування в суто бюрократичний, в якому витрати перевищували прибутки, що й стало основною причиною його повного банкрутства [142, с. 578].

Ще одним приводом до ліквідації київського магістрату стала чутка, яка дійшла до імператора від поляків, що нібито кияни, на чолі з війтом Киселівським, чекали їхнього приходу під час польського повстання 1830 р. Хоча насправді ця чутка була безпідставною, оскільки, коли почалися активні дії, всі члени магістрату разом з міщанами, згадавши всі привілеї та грамоти, дані їм королями й імператорами, навпаки, не чекаючи імператорського наказу, самостійно організували захист свого міста. Проте імператор, вважаючи, що чутка, яку пустили поляки, є правдивою, наказав негайно відсторонити від служби сформований киянами військовий загін, а війта Киселівського викликав до себе в Санкт-Петербург [116].

Після придушення польського повстання, наказом імператора Миколи I, членам київського магістрату було заборонено носити польські мундири, а наказано перейти виключно на російські [125, с. 15-16].

Наводимо коротку цитату про поступовий занепад влади магістрату в Києві: «Історія київського магістрату, якби вона коли-небудь була складена, могла б стати повчальним прикладом глибокого падіння самоуправління, збудованого на найширших основах рівноправності й свободи. З половини минулого століття цей, нікому колись «непідлеглий», «упривілейований» магістрат став видимо й швидко хилитись до занепаду, ведучи боротьбу і з російською владою, і з гетьманським регіментом, із софійською кафедрою та київськими монастирями, заплутуючись у господарських справах, збільшуючи недоліки в міських прибутках і витрати міських коштів, і завершив майже повним банкрутством до часу його ліквідації в 1834 році, залишивши місто в такому сумному становищі з боку зовнішнього благоустрою, що скарги на нього було чутно від усіх російських та іноземних відвідувачів Києва кінця XVIII — початку XIX століття. Відбулося це все в період поступового підпорядкування Києва загальноімперським правилам і, окрім багатьох окремих причин, залежало основним чином від змішання в міському

управлінні двох принципів і порядків — автономного й бюрократичного, природним наслідком чого стало те, що контроль суспільства сам по собі слабшав, а контроль урядовий не міг отримати необхідної сили» [142, с. 578].

Зрештою, 23 грудня 1835 р. наказом імператора Миколи I було остаточно ліквідовано чинність магдебурзького права в Києві. Згідно з цим наказом, у місті було засновано міську думу та скасовано міську комісію, справи якої передавалися в думу. Кияни звільнялися від утримання міської охорони як від повинності для благоустрою міста, натомість на всіх міщан, приписаних до міста після ревізії 1782 р., поширилася рекрутська повинність, а зі старожилів стягувалося по 1 000 руб. за кожного рекрута, який мав іти від них. Також міщани, у своїх позовах про безчестя, підпорядковувалися загальним законам, а тим із них, хто користувався в таких позовах шляхетським правом, призначалася винагорода вчетверо більша, порівняно з простими міщанами. Історик І. Каманін у статті «Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву», розміщеній в часописі «Киевская старина» за травень 1888 р. навів повний текст імператорського наказу. Звучав він так: «В особливій Нашій увазі до добробуту міста Києва, бажаючи всіляко сприяти успіхам його населення та промисловості, визнали за необхідне детально оглянути теперішній порядок його управління. Із даних, які Нам надали з цього приводу, і детально розглянути в Державній Раді, засвідчую, що цей лад не відповідає суттєвим вигодам міста і що права, колись йому надані, і на перший час надалі до розгляду підтверджені, вони давно вже самі по собі припинились, інші ж з часом і зі зміною місцевих обставин, змінюючись в їхній дії, обернулися на шкоду й обтяження для цілого складу міського суспільства, визнали Ми за благо, згідно з думкою Державної Ради, постановити: 1) за прикладом інших міст заснувати на основі міського положення Міську Думу, а також скасувати Міську Комісію і передати її справи в Думу; 2) надати Магістрату Києва по відношенню до Губернського керівництва та судових місць всі права й обов'язки, привласнені іншим магістратам; 3) звільнити Міське Суспільства від утримання міської охорони (2 000 осіб піхоти й 500 кінноти), як від повинності для благоустрою міста, яка на цей час є марною; 4) поширити рекрутську повинність на всіх міщан, приписаних до міста після

ревізії 1782 року, а зі старожиливі стягувати по 1 000 руб. за кожного рекрута, який мав іти від них; 5) підпорядкувати міщан в їхніх позовах про безчестя, загальним законам; тим з них, які користувались в таких позовах шляхетським правом, призначити винагороду вчетверо більше, порівняно з простими міщанами» [113, с. 140–141].

Перші вибори до київської міської думи відбулися 19 березня 1835 р., на яких міським головою було обрано купця Парфентія Михайловича Дегтярьова. Основною відмінністю між виборами міського голови та вїйта полягала в тому, що на посаду вїйта могли обиратися лише міщани, а на посаду міського голови — купці. Зокрема, в перших виборах балотувалися купці Дегтярьов, Єлісеєв, Личков, Фінас та Ходунов [170, с. 24].

Варто зазначити, що на посаду міського голови мали права балотуватися не лише київські (українські) купці, але й російські, результатом чого стало обрання другим міським головою калужького купця Павла Петровича Єлісеєва (1837 р.) та п'ятим — Семена Никифоровича Личкова, який був міським головою в 1851–1854 рр. [170, с. 25–27].

Призначення на посаду міського голови не київських купців та міщан, а вихідців із російських міст здійснювалося з метою русифікації краю, що напевно входило в «державну програму». Тому з часом такі купці отримали певні привілеї в місті, у зв'язку з чим їхня чисельність збільшувалася і підтримувалася місцевою адміністрацією [138, с. 264].

Чи не єдиним міським головою, якого поважали київські купці й міщани, був Федір Ілліч Войтенко (1863–1870 рр.), який був останнім міським головою по старому міському положенню, що існувало до 1871 р. Кияни часто приходили до нього за порадами й давали йому гроші для вирішення суперечливих питань, тим самим підтримуючи його авторитет. А після його смерті, під час поховання, київські міщани несли за ним всі цехові знаки старого магдебурзького права Києва [138, с. 266–267].

Таким чином, управління містом після 1835 р. перейшло від міщанства до купецтва, в той час як міщани втратили всі свої права й привілеї, надані їм в

попередні роки, та почали відбувати рекрутську повинність, як і всі міщани інших міст Російської імперії.

Отже, після надання Києву магдебурзького права місцеві міщани отримали значні права й привілеї та свій орган самоврядування — магістрат, який вирішував усі їхні адміністративні та судові питання. Магдебурзьке право звільнило міщан від судового підпорядкування воєводським урядникам і передало їх під присуд війта; звільнило від повинності надавати підводи послам та гінцям; надало право бути вільними від сплати мита в межах усїєї держави; встановило щорічні ярмарки та щотижневі торги; надало право забудови незаселених земельних ділянок у межах і на околицях міста; надало дозвіл на вільне користування лісом у радіусі трьох миль за межами міста; дозволило будівництво в центрі міста ратуші та різних об'єктів господарського значення — міської лазні, крамниць, «комори постригальної», «важниці» тощо.

Ще одним давнім правом київських міщан було право на «корчемну оренду», яке було забрано у них в 1782 р., у зв'язку з реформами Катерини II, і передано в казенну палату, забравши, таким чином, у міщан значну частину прибутку. В 1786 р., згідно з новим договором, укладеним між київським магістратом та казенною палатою, місто отримало право на питний відкуп, який воно отримувало від продажу «хлібного вина» на Подолі, де знаходилися шинки, що здавалися міщанам в оренду.

У 1785 р. імператрицею Катериною II було здійснено реформу міського управління в Києві, внаслідок якої магістрат було ліквідовано як судово-адміністративну установу. Він перетворився виключно на судову установу, яка займалася цивільними й кримінальними справами. Адміністрація ж перейшла до рук шестигласної міської думи та ремісничої управи.

Після смерті Катерини II, 19 вересня 1798 р., управління містом за магдебурзьким правом було відновлено, але воно вже знаходилося в підпорядкуванні місцевої імперської адміністрації.

У 1834 р. імператором Миколою I було видано наказ, в якому зазначалося, що київському магістрату надавалися всі права й обов'язки, які мали інші

магістрати Російської імперії, що, по суті, означало ліквідацію магдебурзького права.

Перші вибори до київської міської думи відбулися 19 березня 1835 р., на яких було обрано міським головою купця Парфентія Михайловича Дегтярьова. Основною відмінністю між виборами міського голови та вїйта полягала в тому, що на посаду вїйта могли обиратися лише міщани, а на посаду міського голови — купці.

4.2 Участь киян у місцевих органах влади

На середину XVIII ст. в містах Російської імперії існувало зібрання городян, куди входили всі жителі, які платили подушний податок. Присутність на таких зібраннях була обов'язковою, хоча вони й мали невелику кількість правил і там не вводився кворум. На зібраннях городяни обирали членів магістрату або ратуші, обговорювали розподіл державних та міських податків, виконання поліцейськими установами внутрішнього порядку та слідкування за чистотою, а також вирішували питання військового постюю. На таких зібраннях городяни самостійно обирали власного виконавчого голову — старосту, який ставав керівником зібрань та посередником між магістратом і міськими жителями. Він оголошував розпорядження від магістрату і, в свою чергу, виступав у ньому представником від зібрання городян. Самі ж учасники зібрань приходили туди не як приватні особи, а як представники різних одиниць місцевого самоврядування — передмість, гільдій та цехів, які, в свою чергу, мали свої збори, старійшин та старосту [187, с. 157].

Починаючи з 17 березня 1775 р. система управління для городян складалася з губерньського та міського магістратів. До першого з них призначалося згори двоє суддів, а городяни обирали шістьох засідателів, а до другого городяни обирали двох суддів та чотирьох засідателів. У малих містах обирали ратушу в складі бургомїстра та двох засідателів. Окрім того, в різних районах міста тоді ще продовжували зберігатися словесні суди, які вирішували справи, що стосувалися дрібних грошових суперечок. Всі справи вирішувалися усно [187, с. 448].

Згідно з міським положенням 1785 р., у зібраннях думи, ратуші, депутатського зібрання та торгових депутацій брали участь представники від купецтва, міщанства та цехових ремісників. Проте, не всі члени цих соціальних станів мали право брати активну та пасивну участь у виборах. По-перше, таке право належало лише тим, хто досяг 25-ти років, не мав судимості і мав довіру в суспільстві. По-друге, був чітко проведений майновий ценз, який визначав хто мав право брати участь у громадських зібраннях. Так, на 1785 р. майновий ценз складав не менш, ніж 15 руб. сріблом від прибутку. До складу зібрань, окрім міського голови та старост від станів, входили депутати від кожної частини міста від усіх станів, включно з дворянами, які мали бути записані до міської обивательської книги [167, с. 148–151].

У 1785 р. міське положення Російської імперії було поширене на Київ. Згідно з ним, вибори проводилися лише з дозволу губернатора або генерал-губернатора, бургомістри і ратмани обиралися кожні три роки, старости й судді словесного суду — кожен рік, а засідателі губернського магістрату і засідателі совісного суду — кожні три роки. Також городяни мали обирати кожні три роки старостів та депутатів, які складали й продовжували міські обивательські книги. Засідателі в суди обирали міщан членами від свого соціального стану, але лише тих, хто був записаний до міської обивательської книги. В тих випадках, коли вибори міщан тривали довго, було дозволено збиратися міщанам в різних частинах міста і представляти своїх кандидатів окремо, а потім вже представляти їх на загальних міських виборах. Згідно з міським положенням, міській спільноті було дозволено мати будинок для зборів та архіви. Міщани, молодші за 25 років і ті, які не володіли майном у місті, або мали менше грошей, ніж того вимагав майновий ценз, не мали права балотуватися на будь-які посади під час виборів, а також брати участь у самих виборах. Проте їм дозволялося бути присутніми під час виборів [105].

Після повернення Києву дії магдебурзького права, імператорськими указами декілька разів видавалися вказівки стосовно виборів до київського магістрату. Зокрема, в 1813 р. було підтверджено, що вїт мав обиратися пожиттєво, як це було й до поширення на Київ міського положення Катерини II. Крім того, кожного

року київські міщани мали право обирати шість бургомістрів і парне число ратсгерів, з яких два бургомістри і два ратсгери переводилися для засідань в присутственні місця [5, арк. 1].

Усі міщани, які входили до ремісничих цехів, брали участь у виборах ремісничого голови, але після виборів цехова управа зверталася до магістрату, щоб той затвердив обраного кандидата, або призначав свого, якщо не влаштовував обраний голова [1, арк. 2].

Київські міщани могли бути обрані кварталмістрами (особливими офіцерами, в обов'язки яких входило приймання, зберігання та видача провіанту, дров та «освітлювальних припасів»; завідування табором, городом, казармами та іншими полковими будівлями, їхнім ремонтом і очищенням, розміщенням в них нижчих чинів; веденням поліцейських домових книг про тих, хто проживав у казармах) і разарними, праця яких не оплачувалася, але вимагала великої уваги та багато часу, про що можна судити з відмови міщанина Івана Фотієва, обраного на посаду кварталмістра в 1-шу частину Києва (на Поділ), в якій він аргументував своє рішення тим, що був бідним, а потрібно було якось годувати малолітній дітей, а посада поштаря, на якій він працював до обрання кварталмістром, приносила, хоча й невеликий, але достатній прибуток, щоб прогодувати родину [1, арк. 15].

Помічниками кварталмістрів і разарних призначали когось із київських міщан, призначення яких затверджував магістрат [1, арк. 7–10].

Наприклад, в 1812 р. в присутності всіх ремісничих цехів і цехмістрів було обрано ремісничим головою Акіма Кобця, якого після виборів затвердив київський магістрат. Того ж року кварталмістром 4-ї частини Києва було обрано міщанина Якова Новака, який попросив узяти собі в помічники київських міщан Павла Демченка, Мирона Могильного і Микиту Гречку. В січні того року разарним 1-ї частини міста було обрано Петра Савицького, який, у свою чергу, попросив магістрат призначити своїми помічниками київських міщан Михайла Крученка, Романа Броварченка та Петра Островерхого. Разарним 3-ї частини міста було обрано Никифора Думанського, який надіслав прохання про затвердження собі помічниками київських міщан Тихона Перехрестенка, Івана Канцидала і

Григорія Ігуєнта. Того ж року, під головуванням ремісничого голови, київська управа ремісничих цехів обрала альтерманів (голів) усіх київських цехів [1, арк. 2–18].

Вже на початок XIX ст. посади в київському магістраті були надбанням невеликого кола багатих і впливових міщан. Про це свідчить той факт, що під час виборів, що відбулися 20 грудня 1813 р., почесними громадянами були 5 517 осіб, а до списку виборців включили лише 166 осіб, з яких на вибори з'явилися лише 104 особи. Всіх виборців було поділено на шість груп, кожна з яких отримувала список, в якому навпроти свого імені кожен учасник ставив відмітку «бачив». У сам же день виборів усі виборці приносили присягу і голосували «шарами», тобто таємними голосами [115, с. 607–608].

Заможні міщани мали право обиратися на посаду в'їта, серед яких був і київський в'їт Георгій Рибальський (1801–1813 рр.), який володів хутором з винокурнею на Приорці та ще двома садибами в Києві. Одна з них, з мурованим будинком, знаходилася на Подолі, поряд із Флорівським монастирем, а друга, теж з мурованим будинком — на Печерську [170, с. 22].

Як вже було зазначено, після ліквідації магдебурзького права в 1834 р., в Києві було створено міську думу, яка перебрала на себе більшість функцій київського магістрату, який з того часу став виключно органом з вирішення дрібних суперечок між міщанами.

Згідно із законодавством Російської імперії, міська дума була поділена на загальну та шестигласну. До них входили: міський голови та гласні від різних соціальних станів. Відмінність між ними полягала в тому, що в загальну думу для виборів на громадські посади збиралося все суспільство, а для виборів у шестигласну думу — по одному гласному, які представляли кожен свій стан [167, с. 152].

Першопочатково шестигласна дума представляла всі міські соціальні стани, але з часом, в більшості міст імперії, вона перетворилася на купецький орган управління, оскільки більшість її членів були вихідцями саме з цього соціального стану. Зокрема, в 40-х рр. XIX ст. петербурзька шестигласна дума складалася з чотирьох купців, одного члена від цехових ремісників і одного — від міщанства.

Така ж ситуація була і в Москві, а в більшості невеликих міст шестигласна дума з часом перетворилася на двогласну з одним представником від купецтва, а другим — від міщанства [167, с. 157–158].

Очолював думу міський голова, який обирався не від одного соціального стану, до якого належав, а всією міською спільнотою, тому претендувати на цю посаду могли як купці, так і міщани та цехові ремісники. Проте, з часом, в більшості міст імперії міським головою почали обирати виключно вихідців з купецтва, при чому першої та другої гільдій, і Київ не був винятком. Обраного міського голову затверджував губернатор як в губернських, так і в повітових містах [167, с. 165–166].

Міський голова очолював шестигласну і загальну думи, під його керівництвом відбувалися вибори до них, а також він очолював вибори на всі інші посади, які проводила міська спільнота. Окрім того, міський голова очолював сирітський суд, який займався опікою вдів та сиріт усіх міських соціальних станів. Оскільки членами шестигласної думи були купці третьої гільдії та міщани, то в більшості випадків саме міський голова вирішував усі основні питання в місті, а не дума [167, с. 166–167; 187, с. 454].

У своїй діяльності шестигласна дума була поділена на п'ять груп: 1) суспільні справи; 2) справи міського господарства; 3) торгової поліції; 4) казенні справи та 5) судові справи [167, с. 174].

Перша група займалася громадськими виборами, зборами, контролем за торгово-промисловими станами, міськими потребами й нестачами, описами й оцінками майна, призначеного для публічного продажу, а також церковними зборами для бідних. Друга група займалася контролем над міським майном та запасами продовольства для жителів міста. Третя — спостерігала за дотриманням правил та приписів під час здійснення торгівлі та видавала свідоцтва й патенти на право торгувати. Четверта група займалася розкладкою і зборами державних, земських та міських податків та зборів, а також у її відання входив контроль над несенням натуральної та рекрутської повинностей. П'ята ж група займалася судовими справами виключно міщанського середовища, виконуючи досить

обмежену функцію — констатувати і приводити до виконання громадські вироби [167, с. 175–176].

Загалом, всю діяльність шестигласної думи можна розділити на дві великі групи: 1) справи, що стосувалися інтересів та потреб міської громади: міське господарство і торгова поліція; та 2) справи, що стосувалися держави і мали загальнодержавний характер, а не суто місцевий: казенні справи «Свода Законів...», до яких належали справи, що стосувалися сплати податків, мита, відбування повинностей, контролю за видачею паспортів, кредитів тощо; деякі громадські справи та справи торгової поліції [167, с. 176-177].

Загальна дума була представницьким органом міської громади і складалася з її представників, гласних загальної думи, яких обирали всі стани, які жили у місті [167, с. 407].

Згідно з новим міським положенням, що вийшло в 1846 р., активним виборчим правом користувалися лише ті члени міської спільноти, які досягли 21 року, мали власність, яка приносила в рік мінімум 100 руб. прибутку, були занесені в обивательську книгу або приписані до міста мінімум протягом двох років, не мали судимості, не були оголошені банкрутами, а також ними обов'язково мали бути виключно чоловіки. Жінки, які відповідали всім переліченим вимогам, безпосередньо у виборах участі не брали, а передавали своє виборче право чоловікам або родичам, за умови, що ті були російськими підданими, досягли повноліття, не мали судимості, і не були оголошені незаможними. А ті, в свою чергу, могли передати це право і стороннім особам, але також за умови, щоб вони відповідали всім переліченим вимогам [167, с. 408-409].

Не могли користувалися виборчим правом також і ті члени міської громади, які займали посади головного начальника губернії, цивільного губернатора, обер-поліцмейстера та інші поліцейські посади, посади губерньського прокурора з помічниками та посади діловодів, навіть якщо вони відповідали всім вимогам для отримання виборчого права.

У Києві навіть після 1846 р. продовжувало діяти старе міське положення 1785 р., тому там виборче право могли отримати лише ті особи, які володіли майном у розмірі 50 руб. асигнаціями або 15 руб. сріблом [167, с. 409].

Збільшення майнового цензу в тих містах імперії, де було введено міське положення 1846 р., сприяло зменшенню числа виборців за рахунок найбільш бідних членів міської громади [167, с. 409].

Списки всіх жителів, які користувалися активним виборчим правом, склалися депутатськими зборами, які формували «обивательські книги». Саме депутатські збори відповідали за допущення до виборів лише тих міських жителів, які відповідали всім необхідним вимогам. Кожен відділ цих зборів складав списки виборців зі свого соціального стану. Ці списки починали формуватися за п'ять місяців до виборів, після чого їх відправляли на перевірку до розпорядчої думи та у станіві установи. На основі відомостей, отриманих від цих установ, депутатські збори складали остаточні списки виборців. Якщо ж комусь було відмовлено у виборчому праві, збори складали особливу відомість із поясненням причини відмови. Лише після цього кожному, хто був внесений у списки, надсилалася повістка, а в газетах друкувалися оголошення, за яким кожен, хто не отримав повістку, мав можливість протягом двох тижнів спростувати рішення депутатських зборів. Ті, хто зміг спростувати рішення зборів, вносилися до списки не пізніше грудня, а в розпорядчу думу — до 10 січня. Лише після отримання думою виправлених списків виборців, міський голова скликав збори [167, с. 410-411].

Усі члени міської громади, які користувалися активним виборчим правом, під час виборів ділилися на декілька окремих частин за соціальним станом. Зазвичай їх було п'ять, але іноді бували винятки. Так, у 1860 р., під час виборів гласних, виборці, які володіли нерухомістю, були поділені на три виборчі частини. Цей поділ був суто територіальним. За кожною ділянкою закріплювалися жителі різних частин міста. Відрізнявся поділ цехових ремісників, які були поділені на дві частини, кожна з яких складалася не з жителів конкретної частини міста, а з представників окремої «майстерності», до першої з яких відносилось 12, а до другої — 44 ремісника [167, с. 411-413].

На перших виборах, які проводилися за новим міським положенням, поділом виборців на ділянки займалася особлива, найвище затверджена комісія, а

згодом — розпорядча дума, рішення якої затверджувалося цивільним губернатором [167, с. 413-414].

День і час виборів визначалися міським головою, який керував самими виборами. Зважаючи на те, що вибори відбувалися в декількох частинах міста одночасно, то міський голова очолював лише одні з них, а в інших, за його призначенням, головували станові старшини, їхні помічники, або члени розпорядчої думи, обрані з того стану, вибори представників якого відбувалися на той час [167, с. 415-416].

Зібрання виборців вважалося таким, що відбулося й отримало право на початок виборчої процедури, якщо на ньому була присутня не менше як одна третина всіх виборців певного стану, які отримали активне виборче право. Найнижча присутність на виборах була серед дворян [167, с. 416-417].

Розпочиналися вибори зборами, на яких зачитувалися всі постанови, що стосувалися виборів. Після відзначення в списку всіх присутніх, оголошувалося число присутніх виборців, «гласних» і кандидатів на ці посади. Під час зачитування головою зборів списку тих, хто мав право балотуватися на посаду гласних, кожен із присутніх міг запропонувати власних кандидатів, які відразу ж заносилися в загальний список кандидатів. Крім того, кожен присутній мав право вносити навпроти імені кожного кандидата своє ставлення до нього [167, с. 417-418].

Починаючи з 1862 р., гласні в думу обиралися так само, які і після впровадження міського положення 1846 р. — спеціальними зборами «виборних», члени яких обиралися на виборчих зборах. Кожне зібрання виборних представляло собою той міський стан, з якого його обирали. Такі зібрання, відповідно, обирали гласних загальної думи зі свого середовища [167, с. 418].

Згідно з законодавства, гласними могли бути обрані всі ті, хто мав активне виборче право, але за умови, що вони досягли 25 років. На практиці ж, гласними обирали лише з тих, хто раніше вже був обраний на державні посади [167, с. 419].

Кожні дільничні збори обирали визначене число гласних, цифра яких залежала від загальної цифри гласних усього стану, а також від числа виборчих зборів того стану. Законодавчо було визначено, що мінімальне число гласних мало

складати 100 осіб, а максимальне — 150. Всі, хто бажали бути обраними в гласні загальної думи, могли балотуватися шляхом закритої подачі голосів, тобто шарами, а обирали їх більшістю голосів.

До кожного гласного обирали також і тих кандидатів, які за результатами голосування опинилися на другому місці в рейтингу. Це робилося для того, щоб, якщо обраний кандидат не зможе виконувати свої обов'язки з різних причин, в тому числі й через хворобу, то той, хто набрав трохи менше голосів, зміг би виконувати його обов'язки [167, с. 420].

По закінченню виборів, усі присутні підписували списки з обраними гласними й кандидатами до них, які через три дні відправлялися на розгляд й утвердження керівнику губернії. Якщо керівник губернії не затверджував результати виборів, то призначалися нові, які мали закінчитися не пізніше, ніж через 15 днів після їхнього призначення [167, с. 421].

На першому засіданні новообраної загальної думи формувалася окрема комісія кожним відділенням думи, які склалися зі «старшинського товариша» та чотирьох гласних за призначенням старшини. При цьому, старшини відділень та їхні товариші були з попереднього складу думи, а гласні — з нового. Створена окрема комісія мала перевірити правильність проведення виборів гласних від кожного міського стану. Результати перевірки сповіщалися у відділення, які обирали гласних. Якщо ж були виявлені якісь порушення, негайно створювали постанову, що надсилалася на розгляд керівнику губернії. На практиці ж, робота окремої комісії була чисто формальна, зважаючи на те, що результати виборів вже до того були затверджені губернатором [167, с. 422-423].

У 1827 р. загальну думу змінив комітет, який складався всього лише з декількох десятків членів. З 1846 р., як вже було вказано вище, від кожної дільниці обиралося від 100 до 150 осіб, відповідно, загальна дума складалася мінімум з 500, а максимум із 750 осіб. З 20 березня 1862 р., згідно з рішенням державної ради, число гласних скоротилося до 250 членів, тобто по 50 членів від кожної дільниці [167, с. 423-428].

Загальна дума, як представницький орган п'яти міських станів, мала п'ять відділів, кожен з яких займався окремими справами. Цими п'ятьма відділами були:

відділ спадкових дворян, відділ дворян та почесних громадян, купецький, міщанський та ремісничий відділи. Кожен відділ очолював становий старшина, який до 1862 р. обирався гласними кожного відділу із власного середовища. Старшинами могли стати лише ті, хто володів власністю, що коштувала не менше, ніж 6 000 руб. [167, с. 428-429].

Станові старшини обиралися за допомогою виборів гласних. Процедура була наступною: кожен гласний писав на бланку ім'я свого кандидата; ті кандидати, які отримували не менше, ніж 1/3 голосів, вносилися в, так званий, «кандидатський список», з якого, власне, і обирали станового старшину загальним голосуванням. Таким самим чином обиралися і старшинські товариші — помічники станового старшини. Всі ці кандидатури обов'язково мали бути затверджені керівником губернії. Гласні загальної думи обиралися на три роки, так само як і станові старшини, а помічники старшин — на два роки [167, с. 429-430].

Зважаючи на те, що в Києві не було введено міське положення 1846 р., а продовжувало діяти старе, то тут міський голова обирався всією міською спільнотою, а не лише гласними загальної думи, після чого затверджувався владою [167, с. 430].

Міським головою міг стати лише той із гласних, хто належав до дворянства, купецтва першої гільдії або почесного громадянства, володів власністю в місті, що коштувала не менше, ніж 15 000 руб., а також він не повинен бути молодшим 30 років [167, с. 430-431].

До 1862 р. міські голови призначалися на 6 років, а з 1862 р. — на 4. Згідно з міським положенням 1846 р., міський голова мав право попросити про звільнення з посади після трьох років служби [167, с. 432].

Отже, з поширенням міського положення Російської імперії на Київ, вибори почали проводитися лише з дозволу губернатора або генерал-губернатора. Бургомістри і ратмани обиралися на свої посади кожні три роки, старости й судді словесного суду — кожного року, а засідателі губернського магістрату і засідателі совісного суду — кожні три роки. Окрім того, кожні три роки городяни обирали старост і депутатів, які формували й продовжували вести міські обивательські

книги. Засідателі в суди обирали міщан членами від свого соціального стану, які були записані в міській обивательській книзі.

Після ліквідації магдебурзького права в Києві в 1834 р., в місті було створено міську думу, яка перебрала на себе більшість функцій магістрату, який з того часу став лише становим органом для вирішення дрібних суперечок виключно між міщанами. Згідно з законодавством Російської імперії, міська дума була розділена на загальну і шестигласну. Обидві вони склалися з міського голови та гласних від різних соціальних станів. Відмінність між ними полягала в тому, що в загальну думу для виборів на громадські посади збиралося все суспільство, а для виборів у шестигласну — по одному гласному, які представляли кожен свій стан.

Висновки до розділу 4

Таким чином від початку процесу оформлення київського міщанства як соціального стану, правове становище його представників визначалося законодавством тієї держави, до складу якої належало місто Київ у конкретний історичний період. Оскільки впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. частина етнічних українських територій разом з Києвом входила до складу Російської імперії, то і це місто керувалося законодавством останньої. Відповідно до трансформацій законодавства Російської імперії, які відбулися у цей часовий проміжок і були спрямовані, в числі іншого, й на уніфікацію організації місцевого самоврядування в межах держави, змінювався й правовий статус Києва, правові засади діяльності київського магістрату, правове становище міщанського стану міста тощо. Слід констатувати, що основним наслідком цієї трансформації стала поступова втрата Києвом привілеїв, гарантованих магдебурзьким правом, а, отже, можливості самостійного розвитку, що, зрештою, відбулося у кілька етапів, які визначаються відповідними законодавчими ініціативами 1781, 1785, 1798, 1834 рр. тощо.

Перший етап, пов'язаний з адміністративно-територіальною реформою 1781 р., згідно з якою на українських теренах були запроваджені намісництва

замість адміністративного поділу на полки. У результаті створення Київського намісництва магістрат Києва втратив право самостійно розпоряджатися фінансами міста.

Другий етап визначає реформа міського управління 1785 р., внаслідок якої київський магістрат зазнав реорганізаційних змін і перетворився з адміністративно-судової установи на виключно судову, до компетенції якої входив лише розгляд цивільних та кримінальних справ. Адміністративні функції почали виконувати шестицласна міська дума та реміснича управа. Вибори у місті стали проводитися лише з дозволу губернатора або генерал-губернатора.

Третій етап пов'язаний з поверненням у 1798 р. імператором Павлом I Києву магдебурзького права, однак вже з певними обмеженнями. Зокрема було відновлено право на органи самоврядування, яке 1802 р. підтвердив і імператор Олександр I. Мешканці Києва отримали низку пільг. Законодавчі ініціативи 1798 і 1802 рр. сприяли розвитку торгівлі, ремесел, культури, освіти, покращенню правового та економічного становища представників усіх соціальних станів міста.

Четвертий етап визначає 1834 р., коли наказом російського імператора Миколи I магдебурзьке право міста Києва було скасовано. Разом із цим київські міщани втратили частину своїх станових прав.

Відтак функції управління Києвом перейшли до сфери повноважень міської думи. Магістрат же фактично перетворився на орган для вирішення дрібних суперечок, що виникали між містянами.

Міська дума поділялася на загальну й шестицласну. Загальна дума виконувала функції представницького органу міської громади, і, відповідно, складалася з представників від усіх соціальних станів Києва. Шестицласна дума опікувалася справами міського господарства, торгової поліції, казенними, судовими справами тощо.

Згідно з міським положенням 1785 р., у зібраннях думи, ратуші, депутатського зібрання та торгових депутацій брали участь представники від купецтва, міщанства та цехових ремісників. Вибори проводилися лише з дозволу губернатора або генерал-губернатора, бургомістри і ратмани обиралися кожні три

роки, старости й судді словесного суду — кожен рік, а засідателі губернського магістрату і засідателі совісного суду — кожні три роки. Також городяни мали обирати кожні три роки старостів та депутатів, які складали й продовжували міські обивательські книги.

З 30-х років XIX ст. активним виборчим правом користувалися лише ті члени міської спільноти, які досягли 21 року, мали власність, яка приносила в рік мінімум 100 руб. прибутку, були занесені в обивательську книгу або приписані до міста мінімум протягом двох років, не мали судимості, не були оголошені банкрутами, а також ними обов'язково мали бути виключно чоловіки. Жінки, які відповідали всім переліченим вимогам, безпосередньо у виборах участі не брали, а передавали своє право чоловікам або родичам, за умови, що ті були російськими підданими, досягли повноліття, не мали судимості, та не були оголошені незаможними. Ті, в свою чергу, могли передати це право і стороннім особам, але також за умови, що вони відповідали б всім необхідним вимогам.

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження проблематики правового й економічного становища київського міщанства впродовж 1782–1870 рр. дозволяє зробити наступні узагальнення та висновки.

Багатоаспектна історія розвитку міст Російської імперії, до складу якої входила й частина етнічних українських земель, досліджувалася дореволюційними, радянськими, зарубіжними та сучасними українськими вченими. Перші історичні праці з'явилися наприкінці XIX – на початку XX ст. Відтоді інтерес до цієї проблематики на вгасав, про що свідчать їхні чисельні розвідки, в яких основна увага приділялася питанням функціонування системи місцевого самоврядування на теренах Російської імперії. Сучасна ж історіографія свідчить про посилення наукового інтересу до її вивчення, особливо впродовж останніх двох десятиліть. Однак, на тлі такої значної кількості напрацювань саме тема економічного та правового становища київського міщанства у 1782–1870 рр. розглядалася лише побіжно, а, отже, не отримала свого комплексного висвітлення.

Охарактеризовано джерельну базу дисертаційної роботи, яка включає широкий спектр за змістом і типом документальних джерел. Їх основа була сформована із взаємопов'язаних груп історичних джерел: діловодної документації міських та державних органів влади, законодавчих актів, щоденників, спогадів та коротких історичних нотаток і довідок. Залучення архівних документів дозволило визначити чисельність міщанського середовища, його майновий стан, мобільність, правове становище, участь його представників у сплаті податків та несенні повинностей, задіяність у місцевих органах влади тощо. Аналіз тогочасного законодавства Російської імперії сприяв розумінню його впливу на зміни у правовому становищі міщан за період з кінця XVIII ст. до 1870-х рр. Вивчення цих джерел дозволяє стверджувати про їхній достатній інформаційний потенціал для реалізації поставленої мети, а також наступних досліджень за цим напрямом.

Окреслено основні теоретичні та методологічні засади дисертації. Особливості предмета дослідження і реалізація поставлених завдань зумовили комплексний підхід у вивченні визначеної теми, який базується на загальнонаукових та

спеціально-історичних методах та інструментарії. Висвітлення заявленої теми спонукало вдатися до міждисциплінарного підходу та використання методик дослідження соціальної історії. Методологічною основою дисертації стали принципи історизму, об'єктивності, плюралізму, взаємозумовленості та взаємозв'язку явищ міського життя.

Виявлені джерела формування міщанського стану міста Києва дозволили проаналізувати динаміку чисельності його представників впродовж досліджуваного періоду. Так, основним джерелом поповнення міщанського стану були вихідці з сіл, які оселялися в місті і з часом заробляли достатньо коштів для сплати фіксованої суми (яка змінювалася протягом досліджуваного періоду), необхідної для того, щоби набути міського громадянства і приписатися до міщанства. Іншим джерелом були збіднілі купці третьої гільдії, які не мали фінансової можливості підтвердити свою приналежність до купецтва. Загальна чисельність міщан Києва впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. невпинно зростала. Лише впродовж одного століття, йдеться про 1770-ті — 1870-ті рр., населення Києва збільшилося майже вшестеро (з 20 до 120 тис.), що дало можливість місту отримати відповідний статус.

Досить детально висвітлено майнове становище київського міщанства. Насамперед слід вказати на те, що майнові та станові права міщан визначалися Жалуваною грамотою містам 1785 р., згідно з якою міщани отримали право на приватну власність, але окрім землі. Незважаючи на здобуття такого права на початку XIX ст., ним скористатися ним могли лише одиниці.

Відзначено, що міщани становили найчисельнішу і найбіднішу соціальну верству мешканців Києва. Однак саме їм належала більша частина міської нерухомості, але, зважаючи на попереднє твердження, не з причини своєї заможності, а виключно через свою численність. Відтак київські міщани проживали здебільшого в дерев'яних будинках, вартість яких коливалася від 2 до 600 руб. Переважна ж їхня більшість володіла будинками вартістю від 20 до 100 руб. і лише незначна частина — 200 руб. і дорожче. У більшості випадків, що стосувалися передачі спадку після смерті когось із міщан, спадкоємці отримували старі занедбані хати з незначною кількістю одягу, предметів побуту та ікон.

Частина міщан просто жебракувала по місту. Цей контингент особливо збільшився після знесення будинків на Печерську через необхідність розширення будівництва київської фортеці. Жебрацтву сприяли також періодичні стихійні лиха (як-от, постійні повені на Подолі). Київська поліція доставляла таких жебраків до магістрату і по встановленню особи віддавала родичам на поруки.

Основними сферами професійно-господарської діяльності київських міщан були: ремісництво, торгівля, задіяність у мануфактурному, фабричному та заводському виробництві (як наймані працівники або власники цих підприємств, але найчастіше в обох іпостасях одночасно), здача в оренду нерухомості, промисли, землеробство тощо. У Києві функціонувало кілька десятків ремісничих цехів. Зокрема, у 1835–1836 рр. тут працювали такі, як шевський, столярний, гончарний, ткацький, рибальський, іконописний, ковальський, цирюльницький, срібний, музичний, перепечайський (хлібних пекарів), кравецький, кушнірський, бондарський, м'ясний та цех дрібних торговців (крамарський) тощо. Шевський цех серед них був найчисельнішим.

Вже в першій половині XIX ст. у місті почали з'являтися фабрики й заводи. Так, міщанські фабрики являли собою невеличкі мануфактури, де доволі часто працював і сам їхній власник. Станом на 1845 р. у Києві функціонувало близько 60 заводів і півтора десятка фабрик, на яких працювало понад 800 найманих робітників. Великою потужністю вирізнялися підприємства харчової промисловості із переробки сільськогосподарської сировини. Найприбутковішими були парові та вальшові млини, збудовані 1854 р. «Товариством Київського торгового борошно-мельного млина».

Землеробством, переважно садівництвом і огородництвом, київські міщани займалися на власних або найманих у міста земельних ділянках, землях приватних землевласників тощо. Найчастіше — на хуторах, які входили в межі міста — уздовж річок Сирець, Мушанка та ін. Такі хутори займали понад 680 десятин землі, де розміщувалися сади, огороди, орні поля, покоси, гаї, ліси, вітряки, замиські дачі, садиби. Більшість міщан все ж вирощувала продукти не на продаж, а для прожитку.

Однією із головних прибуткових справ для київських міщан була торгівля. Вже наприкінці XVIII ст. на київському Подолі щороку проходило кілька великих ярмарок: «Збірний» (тривала весь другий тиждень Великого посту), «Миколаївський» (2–9 травня), «Успенський» (3–15 серпня), «Київські контракти» або «Хрещенський» (відбувалася після свята Водохреща і тривала до початку лютого місяця). Від 1840-х рр. кількість дозволених ярмарків у Києві поступово зростала: і сезонно, і зонально.

Місцем для укладання ділових угод став, зведений у 1815–1817 рр. на Подолі, так званий Контрактовий дім. Власне відтоді Поділ був головним торгівельним центром Києва і разом із тим — найшатнішою та найбагатшою частиною міста, де ще 1799 р. нараховувалося понад 200 крамниць (136 з яких були кам'яними). Найбільш інтенсивно зовнішня торгівля здійснювалася у двох напрямках — з Польщею та Румунією.

Виявлено, що головними причинами бідності більшості представників міщанського стану Києва була велика кількість податків, які вони були змушені сплачувати і які впродовж досліджуваного періоду постійно збільшувалися. Серед них — державні податки, земські повинності, податки на продовольство та ін. Окрім цього, з усіх міщан збиралися т. зв. «недоїмки» — податки, несплачені попереднього разу. До непрямих податків належав, наприклад, гербовий збір, який збирався шляхом продажу гербового паперу, що використовувався для оформлення ділових угод. Розмір цього податку залежав від типу документів і міг коливатися від 5 копійок до кількох рублів. У 1820 р. на основі рішення Державної Ради було введено «обивательський податок» за внесення імен жителів міста до так званої «обивательської книги».

Не звільнялися від сплати податків навіть ті міщани, які ставали ченцями — за них мали платити їхні родичі, або ті особи, хто свого часу записав їх до міщанського стану. «Кругову поруку» для міщан було скасовано лише в 1860-х рр. По суті, київські міщани могли звільнитися від сплати податків лише в тому разі, якщо вони заробили достатньо коштів, щоб перейти в купецтво третьої гільдії.

Починаючи з другої третини XIX ст. київські міщани несли ще й рекрутську, дорожню, заїжджу (постій) та гужову повинності. Зокрема перший набір рекрутів

у Києві відбувся 1 липня 1836 р. Тоді на військову службу забрали 18 міщан. Лише 1874 р. рекрутську повинність для міщан було скасовано — її було замінено на загальну військову повинність.

З'ясовано правове становище київської міщанської громади, яке погіршилося після ліквідації Київського полку на початку 1780-х рр. та запровадження Київського намісництва, що позбавило Київ права самостійно розпоряджатися своїми фінансами та іншими галузями міського господарства. Згідно із Жалуваною грамотою містам 1785 р. система міського управління Києва зазнала значної трансформації. Так, магістрат із судово-адміністративної інституції перетворився на виключно судову, яка опікувалася цивільними й кримінальними справами. Функції адміністративного управління перейшли до компетенції шестигласної міської думи (по одному голосу від 6 станів), котра опікувалася лише міським господарством, а також ремісничої управи, яка займалася справами цехів. У 1798 р. управління містом за магдебурзьким правом було відновлено, але традиція підкорення місцевій адміністрації вже встигла укорінитися в Києві.

Згідно з магдебурзьким правом інтереси київських міщан представляв міський магістрат на чолі з війтом, якого обирали представники цього соціального стану із свого ж середовища. Магістрат захищав права міщан в різних сферах політичного й соціального життя, сприяючи їм у торговельних справах та відстоюючи їхні права перед євреями, козаками та духовенством. Окрім того, до компетенції київського магістрату входила низка функцій, серед яких: впровадження заходів, спрямованих на захист інтересів міщан магдебурзької юрисдикції; судочинство; контроль за торгівлею та промислами; затвердження цехових статутів; регулювання відносин між цехами, зокрема вирішення суперечок, що виникали між цехами магістратської та замкової юрисдикції; розпорядження фінансами міста (питання доходів та видатків, розподіл серед міщан загальнодержавних податків, ухвалених сеймом та ін.); видача дозволів на будівництво об'єктів нерухомості; контроль за дотриманням чистоти й порядку в місті; організація системи пожежної безпеки та оборони міста; благочинна діяльність; репрезентація інтересів міщан поза межами міста тощо.

Показником правового становище киян його спроможності до вільного переселення на нове місце проживання свідчило введення паспортів. Для того, щоб отримати паспорт і виїхати навіть на деякий час з міста міщанину також слід було повністю сплатити усі державні та місцеві податки за весь термін своєї відсутності. Разом з тим існувала можливість заручитися підтримкою поручителя, який зобов'язувався сплачувати податки за особу, яка виїхала з міста аж до часу її повернення, проте на це мало хто погоджувався.

З'ясовано ступінь участі міщан у міському управлінні та виборах. Після запровадження міської думи, право участі у виборах міського голови мали лише представники купецького стану. Відтоді вибори проводилися лише з дозволу губернатора або генерал-губернатора. Перші вибори до міської думи відбулися 19 березня 1835 р. Активним виборчим правом користувалися лише ті члени міської спільноти чоловічої статі, які досягли 21 року, мали власність, яка приносила в рік мінімум 100 руб. прибутку, були занесені в обивательську книгу або ж були приписані до міста мінімум упродовж двох років, не мали судимості, не були оголошені банкрутами. Жінки безпосередньо не брали участі у виборах, а передавали своє право чоловікам або родичам, за умови, що ті були підданими Російської імперії, досягли повноліття, не мали судимості і не були оголошені банкрутами.

1835 р. у Києві було запроваджено ремісничу управу, яка стала виконавчим органом міщанського самоврядування. Усі міщани, які входили до ремісничих цехів, мали право брати участь у виборах ремісничого голови. Однак після виборів особа обраного кандидата мала бути затвердженою магістратом. Магістрат, своєю чергою, мав право відхилити цю особу і натомість призначити свого висуванця. Цехові старшини обиралися також із міщанського середовища. Крім цього, київські міщани користувалися правом бути обраними кварталмістрами (особливими офіцерами, які виконували такі обов'язки: прийом, зберігання та видача провіанту, дров та «освітлювальних припасів»; завідування табором, казармами та іншими полковими будівлями, їхнім ремонтом і очищенням, розміщенням в них нижчих чинів; ведення поліцейських домових книг, куди вносилися інформація про тих, хто проживав у казармах) і разарними.

Таким чином, права та свободи київського міщанства поступово звужувалися. Слід констатувати й погіршення економічного становища його представників з причини необхідності сплачувати велику кількість податків та обтяження повинностями. Разом із тим очевидною є тенденція до зростання кількості представників міщанства, лави яких поповнювалися за рахунок селянства і збіднілих купців третьої гільдії. Збільшення чисельності міщанського стану Києва, зростання економічного потенціалу цього міста, в розвитку якого міщани брали активну участь, відбувалися не стільки завдяки, скільки всупереч тогочасним законодавчим ініціативам імперської влади, стали наслідками дії об'єктивних законів капіталістичної трансформації, більш зримих на українських теренах Російської імперії від середини XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела:

1. Державний архів міста Києва (далі – ДАК), ф. 1, оп. 1, спр. 104. Дело о утверждении избранных в ремесленную управу членов и цехмистеров. 82 арк.
2. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 107. Дело о запрещении мещанину Гончаревскому иметь в торговой лавке избу. 12 арк.
3. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 131. Дело о запрещении иногородным производить здесь непозволительную законами торговлю. 52 арк.
4. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 146. Дело о ценах на разные материалы и продукты. 68 арк.
5. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 152. Дело о созыве городского общества для избрания должностных чинов. 20 арк.
6. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 163. Дело о запрещении разным лицам закупать овес оптом. 28 арк.
7. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 181. Дело о присылке таксы на дрова. 6 арк.
8. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 265. Дело об отводе мясникам и ремесленникам мест для постройки лавок. 12 арк.
9. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 268. Дело о повышении цен, установленных на мясо. 5 арк.
10. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 281. Дело о запрещении Киевским ремесленникам выставлять на улицу вывески, продавать иконы, запрещенные указом. 7 арк.
11. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 287. Ведомость с указанием цен о делах и недвижимости Киевских купцов, мещан и ремесленников. 9 арк.
12. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 325. Дело об оценке иностранных безклейменных товаров и их продажи. 31 арк.
13. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 336. Дело о назначении места для ярмарки по торговле шерстью в городе Киеве с 15-го августа по 1-е сентября 1825 года. 14 арк.
14. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 342. Дело по прошению торгующих мещан 14 человек о запрещении иногородным производить закупку муки, овса и др. в большом

- количестве. 4 арк.
15. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 348. Дело о ценах за шитье разных вещей мастерами для конторы киевского военного госпиталя. 6 арк.
 16. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 349. Дело о доставлении сведения о временно выстроенных по Александровской улице деревянных лавок. 11 арк.
 17. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 399. Дело о нищих города Киева, просяних подаяння. 6 арк.
 18. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 411. Дело по жалобам на ремесленную управу за наказание розгами и содержание в тюрьме. 15 арк.
 19. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 419. По делу имеющих собственные дома и места. 27 арк.
 20. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 506. Дело о злоупотреблениях на базарх г. Киева. 250 арк.
 21. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 510. Две фактуры для счета лавки Василия Роговцева. 43 арк.
 22. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 524. Книга Г. Шолковского для записи разных поездок в разные ярмарки, покупок фактура. 43 арк.
 23. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 549. Фактура товаров разных лиц. 10 арк.
 24. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 573. Фактура или опись товаров сирот Диновских. 10 арк.
 25. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 587. Дело о маркитантах, хлебниках, калашниковых и прочих. 10 арк.
 26. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 603. Фактура для записи полученных товаров. 13 арк.
 27. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 705. Дело по жалобе мещан о неудовлетворении их прогонными деньгами, за выдаваемые ими для разных полков и команд под своз тяжестей подводы. 95 арк.
 28. ДАК, ф. 1, оп. 1, спр. 935. О Гавриле Масловском, который должен уплатить Борщевскому 87 рублей 50 копеек за наем лавки. 1 арк.
 29. ДАК, ф. 1, оп. 2а, спр. 175. Регистр окладных сборов за 1823 г. 20 арк.
 30. ДАК, ф. 1, оп. 2а, спр. 178. Регистр окладных сборов за 1824 г. 18 арк.
 31. ДАК, ф. 1, оп. 2а, спр. 197. Указы Киевского губернского правления за 1826 г. 27 арк.

32. ДАК, ф. 1, оп. 2а, спр. 198. Решения киевского городского магистрата (1826 г.). 286 арк.
33. ДАК, ф. 1, оп. 2а, спр. 253. Списки жителей Лыбедской части гор. Киева за 1835 г. 74 арк.
34. ДАК, ф. 1, оп. 2а, спр. 254. Списки жителей Старокиевской части гор. Киева за 1835 г. 92 арк.
35. ДАК, ф. 1, оп. 2а, спр. 255. Обывательский список жителей вновь приписавшихся из казенных крестьян в киевские мещане города Киева Шулявщины 1839 года августа 18 дня. 91 арк.
36. ДАК, ф. 1, оп. 2а, спр. 261. Списки жителей гор. Киева Подольской части за 1836 г. 156 арк.
37. ДАК, ф. 1, оп. 2а, спр. 287. Указы Киевского губернского правления за 1846 г. 29 арк.
38. ДАК, ф. 1, оп. 2а, спр. 330. Указы Киевского губернского правления за 1855 г. 60 арк.
39. ДАК, ф. 17, оп. 1, спр. 23 (1842). Дело по прошениям мещан о переводе на 1842-й год к платежу податей с одного в другие цехи. 11 арк.
40. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 3 (1836). Дело о взыскании с мещан города Киева казенных податей за 1836 год и недоимок прошлых лет. 169 арк.
41. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 4 (1850 г.). О взыскании киевских мещан в киевскую думу для отбывания рекрутской повинности. 28 арк.
42. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 5. О сборе с киевских мещан казенных податей на 1850 год. 136 арк.
43. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 7 (1836). Дело о доставлении сведений во что обошлась сдача рекрут по городу Киеву. 10 арк.
44. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 10 (1836 г.). Дело по указам киевской казенной палаты о взыскании с цеховых обществ за внесенных в 8-ю ревизию, уволенных у монастырь на послушание мещан податей. 11 арк.
45. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 17 (1850). О выборе на 1850 год помощников старшин для взыскания податей и других повинностей с киевских мещан. 28 арк.

46. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 19 (1850). О выборе на 1850 год цеховых старшин. 21 арк.
47. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 21. О лицах, скрывающихся от рекрутства для предания суду. 2 арк.
48. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 23 (1836). Дело о учиненной раскладке с мещан города Киева о податях и других повинностей на 1836 год. 272 арк.
49. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 26 (1836 г.). Дело о увольнении мещан для поступления в государственную службу. 48 арк.
50. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 28 (1836 г.). Дело по сообщению киевского уездного казначейства о взимании с киевских мещан для составления капитала на обеспечение продовольствия в течении 20 лет по 15 коп. с ревизской души. 10 арк.
51. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 30 (1836 г.). Дело о засвидетельствовании приемных разного звания людей для причисления в киевское мещанство. 14 арк.
52. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 31 (1850). О сыске должников и их имуществ и о сложении со счетов казенных взысканий по безнадежности. 2 арк.
53. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 33. О увольнении детей киевских купцов, мещан и гражданских из бывшей польской шляхты для продолжения наук в высших учебных заведениях и поступлении затем в государственную службу и отчасти на службу воинскую. 31 арк.
54. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 43 (1850). Дело о поставлении киевским купцам и мещанам 9-ой народной переписи. 200 арк.
55. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 54 (1836). Дело по рапортам управы о высилке в оную жительствоующих в разных местах мещан для уплаты следуемых с них казенных податей. 16 арк.
56. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 58 (1836 г.). Дело о выправе по ревизии требуемых разными принадлежащими местами о разного звания людях. 16 арк.
57. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 62 (1842 г.). Дело о засвидетельствовании приемных свидетельств выдаваемых здешними мещанскими обществами разным лицам на принятие их в свое сословие. 9 арк.

58. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 63 (1842 г.). Дело о киевских мещанах, взятых в разных местах за неимение письменного вида и праздношатательство. 4 арк.
59. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 74 (1842 г.). Дело по предписанию Киевского Гражданского Губернатора к сведению о том следует ли скрывшихся от исполнения рекрутской повинности людей простить на основании Всемиловитвейшего манифеста 16 апреля 1841 года, состоявшего. 5 арк.
60. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 75 (1842 г.). Дело по указу Киевского Губернского Правления об окончательном решении Правительствующего Сената Дела о Киевских Войтах Григоренке, Киселевском, членах Киевского магистрата и Ремесленной Управы за излишний с мещан г. Киева сбор податей и о заготовлении по мещанским обществам шнуровых, скрепленных и петчатанных книг для записки таковых податей. 9 арк.
61. ДАК, ф. 17, оп. 1 т. 1, спр. 125 (1856). Дело по указу киевского губернского правления от 4 сентября 1856 года № 22 211-м по Высочайшему манифесту о дарованных милостях и облегчениях. 21 арк.
62. ДАК, ф. 164, оп. 1, спр. 21. Дело о наследстве умершего мещанина Ивана Добровольского принадлежащему детям его Владимиру и Агафии Добровольским. 203 арк.
63. ДАК, ф. 164, оп. 1, спр. 22. Дело по рапорту киевской управы ремесленных цехов об учреждении опеки над именем и малолетними детьми оставленных после смерти киевского мещанина Леонтия Дросека. 46 арк.
64. ДАК, ф. 164, оп. 1, спр. 23. Дело о наследстве мещанских детей Стефаном 7-ми, Марфою 12-ти и Меланией 9-ти лет Дяченковых. 48 арк.
65. ДАК, ф. 260, оп. 1, спр. 5. Указы Киевской Градской Думы и действия по оным. По должности старосты Карачука. 1841 года по октябрь месяц. 261 арк.
66. ДАК, ф. 260, оп. 1, спр. 10. Регистр вступающим бумагам по должности киевского старосты по сборам податей 1841 года, с марта месяца, и по 1845-й год. 62 арк.
67. ДАК, ф. 260, оп. 1, спр. 14. О числе следовавших, принятых и отосланных в Киевское Казначейство государственных податей и других повинностей с

- Киевских мещан за бытность старосты Свечникова 1843-го года. 102 арк.
68. ДАК, ф. 260, оп. 1, спр. 17. О недоимке по музыцкому цеху за 1841-й год. 46 арк.
 69. ДАК, ф. 260, оп. 1, спр. 18. О недоимке по музыцкому цеху за 1842 год за бытность старшины Ивана Мухина с 23 июня 1843 года. 77 арк.
 70. ДАК, ф. 284, оп. 1, спр. 1. О предлагаемом доходе с бережных мест и городского леса. 19 арк.
 71. ДАК, ф. 284, оп. 1, спр. 3. Дело о ловле рыбы в озерах и Днепре. 6 арк.
 72. ДАК, ф. 284, оп. 1, спр. 4. Дело о городском хлебном магазине. 28 арк.
 73. ДАК, ф. 284, оп. 1, спр. 5. О доходе с продаваемых в городской лавке карт. 4 арк.
 74. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 1. Ревизская сказка 1816 года Киевской губернии губернского города Киева о состоящих мужеского и женского пола душах цеха цирюльницкого. 6 арк.
 75. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 2. Книга цеха цирюльницкого для прихода на 1828 год. 8 арк.
 76. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 3. Предписания ремесленной управы цирюльницкому цеху о зачислении в Киевские мещане лиц других сословий; подписка вновь приписанных мещан в аккуратном платежами всех предстоящих налогов. 16 арк.
 77. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 4. Тетрадь цеха цирюльницкого 1838 года с раскладкой податей. 4 арк.
 78. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 5. Тетрадь цеха цирюльницкого о числе новоприписных мещан с раскладкою на рекрутскую повинность суммы по 3-му частному набору 1839 года. 5 арк.
 79. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 6. Тетрадь цеха цирюльницкого с раскладкою податей 1839 года. 4 арк.
 80. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 7. Книга цеха цирюльницкого на записку расхода денежной сметы на 1839 год. 6 арк.
 81. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 8. Выписка из податной тетради киевского мещанского общества, выданная от старосты Фомы Карачука поморнику его

- Евстафию Демиденку для производства по оной в 1841 году сборов с мещан и цехових участках. 38 арк.
82. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 10. Податная книга цирюльницкого цеха за 1842 год. 46 арк.
 83. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 11. Податная книга цирюльницкого цеха за 1843 год. 71 арк.
 84. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 13. Тетрадь учета сбора рекрутского налога цирюльницкого цеха за 1844 год. 16 арк.
 85. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 14. Податная книга цирюльницкого цеха за 1844 год. 46 арк.
 86. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 15. Податная книга цирюльницкого цеха за 1846 год. 61 арк.
 87. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 19. Регистр исходящих бумаг за 1841 год. 23 арк.
 88. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 22. Ревизская сказка губернского города Киева мещан состоящих в цирюльницком цеху. 27 арк.
 89. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 25. Податная книга цирюльницкого цеха за 1851 год. 74 арк.
 90. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 36. Указы о причисленных разных лицах в цирюльницкий цех за несколько лет. 173 арк.
 91. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 37. Алфавитный список лиц, причисленных к цирюльницкому цеху за 1859–1873 гг. 26 арк.
 92. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 38. Выговор ремесленной управы писарю цирюльницкого цеха за неточный рапорт о сборе податей с приложением данного рапорта; список лиц, за лечение которых в больнице цирюльницкий цех должен уплатить деньги. 51 арк.
 93. ДАК, ф. 319, оп. 1, спр. 40. Книга, выданная от старосты киевских мещан старшине цирюльницкого цеха Ивану Шинкаренку, на записку прихода и расхода государственных податей и прочих сборов за 1861-й год. 87 арк.
 94. ДАК, ф. 329, оп. 1, спр. 2. Приказы Киевского городского магистрата о вписывании новых мещан в отдельную от старых книгу. Реестр прихода и расхода денег гончарского цеха за 1783 год. 15 арк.

Опубліковані джерела:

95. А. А. Документы, известия и заметки. Днепровский перевоз в Киеве. Киевская старина. 1897. Кн. 7–8. С. 26–33.
96. А. К. Известия и заметки. Судьба одного киевского сооружения. Киевская старина. 1884. Кн. 6. С. 344–353.
97. Андриевский А. Жалоба киевского магистрата на карантинных откупщиков. Киевская старина. Кн. 5. 1891. С. 311–313.
98. Андриевский А. А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Киевская старина. 1882. Вып. 2. 214 с.
99. Археологическая летопись. К археологическому съезду в Киеве. Киевская старина. Кн. 7. 1899. С. 32–44.
100. Библиография. Чтения в историческом Обществе Нестора летописца. Книга шестая. Издана под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова и Н. П. Дашкевича. Киевская старина. 1892. Кн. 9. С. 449–460.
101. Богатинов Н. Д. Документы, известия и заметки. Киев в сороковых годах. Киевская старина. 1899. Кн. 5. С. 66–68.
102. Воспоминания Егора Федоровича Тимковского. Киевская старина. 1894. Кн. 3. С. 359–381.
103. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко. Киевская старина, 1896. Кн. 2. С. 251–262.
104. Голубовский П. Документы, известия и заметки. Сообщение очевидца о великом пожаре в Киеве на Подоле 1811 года. Киевская старина. 1896. Кн. 12. С. 72–75.
105. Горленко В. Известия и заметки. Киев в 1799 году. Киевская старина. 1885. Кн. 3. С. 581–592.
106. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/gorgram.htm>.
107. Державний архів м. Києва. Путівник. Т. 1. Фонди дорадянського періоду. К., 2007. 128 с.

108. Документы, известия и заметки. Заметки старого киевлянина (Киев в 1812 и 1824 году). Киевская старина. 1882. Кн. 12. С. 614–624.
109. Записки Петра Дмитриевича Селецкого. Часть первая. 1821–1846 год. Киевская старина. 1884. Кн. 2. С. 247–296.
110. Из истории Киевской Академии. (В. Серебренников. Киевская академия с половины XVIII в. до преобразования ее в 1819 г. Киев. 1897). Киевская старина. 1897. Кн. 12. С. 353–369.
111. Иконников В. Александр Андреевич Беклешов (1734–1808) — малороссийский военный генерал-губернатор, киевский военный губернатор, генерал-прокурор. Киевская старина. 1890. Кн. 2. С. 255–304.
112. Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. К., 1904. 363 с.
113. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву. Киевская старина. 1888. Кн. 5. С. 140–168.
114. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву. Киевская старина. 1888. Кн. 8. С. 157–195.
115. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву. Киевская старина. 1888. Кн. 9. С. 597–622.
116. Каманин И. Последняя самозащита г. Киева. Киевская старина. Кн. 7. 1882. С. 186–188.
117. Каталог документів з історії Києва XV – XIX ст. Упоряд. Г. Боряк, Н. Яковенко. Київ: «Наукова думка». 1982. 201 с.
118. Киевское представительство прежнего времени. Киевская старина. Кн. 5. 1882. С. 177–192.
119. Левицкий О. Тревожные годы. Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и юго-западного края в 1811–1812 гг. Киевская старина. 1891. Кн. 10. С. 1–21.
120. Лесков Н. Печерские антики. (Отрывки из юношеских воспоминаний). Киевская старина. Кн. 2. 1883. С. 235–268.
121. Лесков Н. Печерские антики. (Отрывки из юношеских воспоминаний). Киевская старина. Кн. 3. 1883. С. 493–527.
122. Мациевич Лев. Документы, известия и заметки. Из жизни Киева в начале

- исходящего столетия. Киевская старина. 1896. Кн. 9. С. 65-67.
123. Мёрдер А. Документы, известия и заметки. Мелочи из архивов юго-западного края. Киевская старина. 1900. Кн. 2. С. 68–70.
124. Мёрдер А. Документы, известия и заметки. Мелочи из архивов юго-западного края. Киевская старина. 1901. Кн. 6. С. 139–141.
125. Мёрдер А. Документы, известия и заметки. Мелочи из архивов юго-западного края. Киевская старина. 1901. Кн. 7-8. С. 15–19.
126. Мёрдер А. Документы, известия и заметки. Мелочи из архивов юго-западного края. Киевская старина. 1902. Кн. 10. С. 7–9.
127. Мёрдер А. Документы, известия и заметки. Мелочи из архивов юго-западного края. Киевская старина. 1903. Кн. 12. С. 131–134.
128. Милорадович, граф. Известия и заметки. Приглашение к открытию университета св. Владимира и правила поступления в оный. Киевская старина. Кн. 7. 1884. С. 529–537.
129. Молчановский Н. В. Киевское городское управление в 1786 г. Киевская старина. Кн. 5–6. 1889. С. 380–399.
130. Н. М. Библиография. Краткий исторический очерк Киевской губернской типо-литографии за столетний период 1799–1899 гг. Киевская старина. Кн. 11. 1900. С. 92–103.
131. О. Н. Известия и заметки. Журнально-газетные статьи и материалы по южно-русской истории. (Русский Вестник. – Нов. – Киевлянин. – Заря). Киевская старина. Кн. 3, 1885.
132. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. АН УРСР. Археогр. комісія та ін. Упоряд.: Г. В. Болотова та ін.; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: «Наукова думка», 1989. 392 с.
133. Орельский Л. К истории торговли кольцами Св. Варвары в Киеве. Киевская старина. Кн. 12. 1899. С. 381–389.
134. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского. Киевская старина, 1892. Кн. 4. С. 71–88.
135. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского. Киевская старина. 1892. Кн. 5. С. 231–248.

136. П. Л. Население Киева в прошлом столетии. Киевская старина. 1884. Кн. 2. С. 352–354.
137. Полное Собрание Законов Российской Империи Т. 25 Отд 2. СПб., 1850. 364 с.
138. Паталеев О. В. Старый Київ: Зі спогадів Старого Грішника. Упоряд. О. М. Друг. Вид. 2-ге, випр. Київ: «Либідь», 2013. 432 с., іл.
139. Писарев С. Путевые заметки от Смоленска до Киева. Киевская старина. 1887. Кн. 3. С. 537–544.
140. Познанский Б. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 года. Киевская старина. 1885. Кн. 11. С. 436–465.
141. Радецкий В. Киевская духовная семинария в первой половине XIX ст. (Воспоминания). Киевская старина. Кн. 11–12. 1907. С. 181–122.
142. С. Н-й. Известия и заметки. Из сферы киевского городского хозяйства 2-й половины XVIII ст. Киевская старина. 1887. Кн. 6–7. С. 578–583.
143. Сердюкова Александра. Автобиографическая записка И. И. Сердюкова. Киевская старина. 1896. Кн. 12. С. 337–373.
144. Случай столкновения киевского магистрата с военным начальством (1773 г.). Киевская старина. Кн. 10. 1891. С. 127.
145. Тумасов Н. История киевской второй гимназии. Киевская старина. 1902. Кн. 5. С. 244–268.
146. Фундулей И. И. Статистическое описание Киевской губернии. СПб., Типография министерства внутренних дел, 1852. Ч. 1. 549 с.
147. Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824 г.). Киевская старина. 1884. Кн. 7. С. 423–466.
148. Цыбульский К. Библиография. Исторические материалы. Из архива киев. губ. Правления. Киевская старина. 1886. Кн. 4. С. 789–794.
149. Чалый М. К. Воспоминания М. К. Чалого. Киевская старина. 1889. Кн. 12. С. 495–545.
150. Чалый М. К. Воспоминания М. К. Чалого. 5 Университет (1840–1844). Киевская старина. Кн. 9, 1889. С. 709–726.
151. Шенрок В. П. А. Кулиш. (Биографический очерк). Киевская старина. Кн. 3. 1901. С. 461–492.

Література

Монографії:

152. Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк. Київ: «Наукова думка», 1982. 160 с.
153. Амосова О. С. Правовой статус мещан в Российской империи (XVIII–XIX вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01 — теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. Владимир, 2005. 18 с.
154. Антонов А. Л., Маслийчук В. Л., Парамонов А. Ф. История Харьковского городского самоуправления. Харків, вид. «Регион-Информ», 2004. 192 с.
155. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). Т. 1. Харків, Тип. М. Зильберберга, 1905. 569 с.
156. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). Т. 2; Харків, Тип. М. Зильберберга, 1912. 986 с.
157. Білівненко С. М. Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття). Київ–Нікополь–Запоріжжя, «Тандем-У», 2002. 399 с.
158. Білоус Наталія. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 360 с.
159. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя міст України наприкінці XIX – на початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2009. 172 с.
160. Вирський Д. С. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 681 с.
161. Водарский Я. Е. Население России за 400 лет: (XVI – начало XX в.). Москва 1973. 341 с.
162. Галайба В. В. Из жизни губернского Киева. Київ: «Sky house», 2015. 320 с.

163. Галайба В. В. Хроніка старого Києва. Вип. 1. Київ: «Бібліотека українця», 2003. 176 с.
164. Грушевський М. С. Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину. Київ, 1918. 240 с.
165. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). Київ: Вид. АН УРСР, 1962. 205 с.
166. Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст.. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2013. 284 с.
167. Дитятин И.И. Городское самоуправление в России. Ярославль, Типография Г. В. Фильк, 1877. 563 с.
168. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2004. 314 с.
169. Друг О. Вулицями старого Києва. Львів: «Світ», 2013. 544 с.: іл. (Серія «Історичні місця України»).
170. Друг О., Ковалинський В., Мельник О. Від вйта – до мера. Донецьк: Вид. «ДОН-97», 2003. 63 с.
171. Дружинин М. П. Мещане и земельный вопрос. Москва, 1906. 168 с.
172. Дружинин М. П. Мещане, их положение и нужды. Самара, 1917. 189 с.
173. Етнографія Києва і Київщини. Традиції й сучасність. Київ: «Наукова думка», 1986. 270 с.
174. Заяць О. А. Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження. Київ–Львів, 2012. 558 с.
175. Історія Києва. В трьох томах чотирьох книгах. Київ: «Наукова думка», 1986. Т. 2. 448 с.
176. Кальницький М. Б. Київ. Прикмети часу. 1890-ті рр. Київ: «ВАРТО», 2013. 144 с.
177. Капраль М. М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. [Текст]: [монографія]. [Львів. від-ня ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України]. Л. [б. в.], 2012. 551, [16] с.: іл. (Львівські історичні праці. Дослідження; вип. 5).
178. Карачківський М. Ф. Архівна спадщина київських цехів. Київ, 1927. 54 с.

179. Клименко П. В. Цехи на Україні. Т. I, вип. 1. Суспільно-правні елементи цехової організації. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. 200 с.
180. Ключевский В. О. Курс русской истории. Т. 5, лекция 83. Москва, «Мысль», 1989. с. 196–197.
181. Ковалинський В. В. Київські мініатюри. Книга третя. Окремі епізоди з історії м. Києва. Київ: «Купола», 2004. 452 с.
182. Ковалинський В. В. Київські мініатюри. Книга сьома. Київ, 2008. 596 с.: іл.
183. Ковалинский В. В. Меценаты Киева. Київ: «Северин – Пресс», «Кобза», 1995. 368 с.
184. Ковалинский В. Семья Терещенко. Київ: Преса України, 2003. 388 с.
185. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя, 2010. 596 с.
186. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. 448 с.: ил.
187. Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины II, 2002. 964 с.
188. Макаров А. М. Киевская старина в лицах. XIX век. Київ: «Довіра», 2005. 878 с.
189. Малаков Д. Из истории автомобиля на улицах Киева. День, 2012. № 38. С. 14
190. Малаков Д. Прибуткові будинки Києва. Київ: «Кий», 2009. 386 с.
191. Малаков Д., Друг О. Особняки Києва. Київ: «Кий», 2004. 822 с.
192. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну. В 3-х тт. СПб.: «Дмитрий Буланин», 2014–2015. Т. 1. 896 с.; т. 2. 912 с.
193. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX века). В 2 т. 3-е изд., испр., доп.. Санкт-Петербург, изд. «Дмитрий Буланин». XL., 548 + 583 с., 87 + 55 ил. Т. 1.
194. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. 318 с.
195. Нариси історії державної служби в Україні / О. Г, Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. — К.: «Ніка-центр», 2008. – 536 с.

196. Одесса 1794–1894. Одеса, 1894. 852 с.
197. Патриція Герлігі. Одеса: Історія міста, 1794–1914. Київ: «Критика», 1999. 383 с.
198. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.): Статистические очерки. М.: Государственное статистическое издательство, 1956. 350 с.
199. Реєнт О. П. Україна в імперську добу: (XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 340 с.
200. Рындзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва: Изд. Академии наук СРСР, 1958. 558 с.
201. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2016. 344 с.
202. Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. 75 с.
203. Щербаківський Д. М. Реліквії старого київського самоврядування. Київ, Б. в., 1925. 51 с.
204. Щербина В. І. Нариси з історії Києва, відколи його приєднано до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654–1914). Київ: Друкарня Української Академії Наук, 1926. 164 с.
205. Щербина В. І. Нові студії з історії Києва. Київ, 1926. 112 с.
206. Янишин Б. М. Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2008. 320 с.

Статті:

207. Антипович К. Праці В. І. Щербини з історії Київа. Нові студії з історії Київа Володимира Івановича Щербини. - К.: Українська академія наук, 1926. С. 48–67.

208. Бессонова Т. В. Возникновение и развитие понятия «мещане» в России в XVIII–XIX веках. Вестник Евразии. 2006. № 1. С. 145–158.
209. Білявська О. С. Міське самоврядування Києва в системі органів централізованого адміністративного управління Російської імперії у XIX – на початку XX ст. Сторінки історії. 2015. Вип. 39. С. 42–53.
210. Вовк О. Й. Грамоти упорядкування українських міст Великого князівства Литовського XV–XVI століть. Форум права. 2011. № 4. С. 83–91. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11voiklc.pdf>.
211. Водотика Т., Водотика С. Почесне громадянство міст підросійської України у другій половині XIX ст.: стратегії вдячності та лояльності. Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 58–68.
212. Демченко Т., Шара Л. Рецензія на книгу: Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVII – початок XX ст.). К., 2016. 344 с. Сіверянський літопис. 2017. № 4. С. 233–235.
213. Ісаєвич Я. Мартин Груневег і його опис Києва. Всесвіт. 1981. № 5. С. 114–130.
214. Капраль М. М. Цехи. Енциклопедія історії України: Т. 10. Т – Я. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: «Наукова думка», 2013. С. 472–473.
215. Карачківський М. Ф. Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби. Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Збірник 1. Київ, 1930. С. 28–54.
216. Карліна Оксана. Податки та повинності міст і містечок Волинської губернії у першій половині XIX ст. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Луцьк, 2004.
217. Карліна Оксана. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII століття. Альманах соціальної історії. Випуск 10. С. 97–114.
218. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII – та на початку XIX віку. Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Під ред.. М. Грушевського. Київ: Держвидав України, 1926. С. 275–308.
219. Любченко В. Б. Життя провінційного міста: повітовий Переяслав у XIX ст.

- Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2008. Вип. 14. С. 268–284.
220. Малишев О. О. Створення та початковий статус Київського міського сирітського суду. Правова держава. Вип. 22. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2011. С. 590–597.
221. Машкевич С. В. До історії автобусного сполучення у дореволюційному Києві. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2013. № 2 (115). С. 38–41.
222. Молчанов В. Б. Матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України напередодні Першої світової війни. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. № 9. С. 165–174.
223. Чухліб Т. В. Андрусівський договір (перемир'я) 1667. Енциклопедія історії України. Т. 1. А–В / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: «Наукова думка», 2003. С. 87–88.
224. Чухліб Т. В. «Вічний мир» 1686. Енциклопедія історії України. Т. 1. А–В / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: «Наукова думка», 2003. С. 584–585.
225. Шандра В. С. Реміснича управа. Енциклопедія історії України. Т. 9. Прил – С / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: «Наукова думка», 2012. С. 173–174.
226. Шевченко В. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст.: міщани. Сіверянський літопис. 2012. № 5–6. С. 156–163.
227. Щербак В. Соціально-економічний розвиток Києва у XVIII ст. Київські історичні студії. Науковий журнал. 2017. № 1 (4) . С. 68–75.
228. Щербина В. І. Боротьба Києва за автономію. Київ та його околиця в історії та пам'ятках. К., 1926. С. 27–45.
229. Щербина В. І. Документи до історії Києва 1494–1835 рр. Український археографічний збірник. К., 1926. Т. 1. С. 3–49.
230. Щітківський І. До історії забудування м. Києва на початку XIX ст. Київські

збірники історії й археології побуту й мистецтва. Збірник 1. Київ, 1931. С. 320–343.

231. Янишин Б. М. Міста та містечка Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у працях сучасних українських та польських істориків. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2011. № 19. С. 497–503.

232. Янишин Б. М., Тельвак В. П. Щоденне життя галицького містечка другої половини ХІХ ст. на сторінках місцевої періодики (за матеріалами «Gazety Naddniestrzanskoї»). Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2012. № 20. С. 336–348.